

Förord

Säkerhetstjänstkommissionen tillkom vid en tidpunkt då olika forskare, framför allt historiker och statsvetare, inlett arbeten med projekt som låg nära kommissionens uppdrag. Flera av dessa projekt hade påbörjats inom ramen för det forskningsprogram om svensk militär underrättelse- och säkerhetstjänst som Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet på regeringens uppdrag utlyst i februari 1998. Genom att anställa några av forskarna som experter kunde kommissionen tillgodogöra sig deras kunskaper och kompetens och ge dem möjlighet att arbeta med fri tillgång till det relevanta källmaterialet. Resultatet av deras arbete publiceras som bilagor till kommissionens betänkande. Rapporterna har föredragits för och diskuterats i kommissionen. Författarna svarar dock själva för sakinnehållet. Det är med andra ord respektive författares analyser, tolkningar och slutsatser som presenteras i rapporterna. Vidare publiceras som bilagor till kommissionens betänkande ett antal rapporter som författats inom kommissionens sekretariat och av enskilda kommissionsledamöter.

Gunnar Brodin
Ordförande i Säkerhetstjänstkommissionen

Innehåll

Förkortningar	13
1 Inledning.....	17
1.1 Varför IB?	17
1.2 Att utforska IB	17
1.3 Begrepp och definitioner	20
1.4 Särskilda frågeställningar och utgångspunkter	21
1.5 Innehåll	22
2 Debatten om IB.....	25
2.1 Inledning.....	25
2.2 FiB/Kulturfront nr 9 den 3 maj 1973.....	27
2.3 De första kommentarerna.....	27
2.4 Riksdagsdebatt om IB den 18 maj 1973.....	29
2.5 Stig Synnergren intervjuas i DN den 2 november 1973.....	31
2.6 Olof Palme framträder i massmedia den 4 november 1973...	32
2.7 Sven Anderssons tal inför Stockholms arbetarekommun den 6 november 1973	34
2.8 Riksdagens allmänpolitiska debatt den 7 november 1973	36
2.9 Forsvarsutskottets IB-utredning, december 1973.....	37

2.10	IB och Försvarsutskottets betänkande debatteras i riksdagen den 14 december 1973	41
2.11	TV-programmet "Folkhemmets hemligfolk", våren 1974....	43
2.12	JO:s IB-utredning 1975.....	43
2.13	1974 års underrättelseutredning (SOU 1976:19)	45
2.14	Sjukhusaffären i Göteborg 1975	45
2.15	Avslöjanden i massmedia och böcker.....	47
2.16	Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) IB-utredning 1998	53
2.17	Avslutning.....	55
3	Offentlig debatt och dolda samtal 1945–1952	57
3.1	Inledning	57
3.2	Poliser, militärer och politiker söker en lösning.....	58
3.3	CFF inleder kampanjen mot den femte kolonnen	71
3.4	Fortsatta militära framstötter, riksdagsdebatter och andra debatter	75
3.5	Enbomsligan avslöjas – nya debatter	80
3.6	CFF – angiverimetoder inom upplysningskampanjen	85
3.7	Något om kommunismen som hotbild.....	88
3.8	Avslutning.....	90
4	Birger Elmér och hans nätverk.....	93
4.1	Inledning	93
4.2	Mannen från Jönköping	93
4.3	Några papper i Torsten Nilssons skrivbordslåda	96
4.4	Fst/U 1953–1957: Arkivchefen Elmér och socialdemokraterna.....	102
4.5	Elmér och Thede Palm	103

4.6	Elmér och ryttmästaren Berendt.....	104
4.7	Frågan om kontaktmannaregistret.....	106
4.8	Elmérs kontakter med SSU i atomvapenfrågan 1957.....	107
4.9	Socialdemokratiska motiv för medverkan i övervakningen.....	110
4.10	Slutsatser	116
5	Grupp B	119
5.1	Inledning – år 1957 – slutet av början.....	119
5.2	Industriskyddskommittén 1957	120
5.3	Förslaget att bygga ut Fst/In.....	123
5.4	Besöket från USA.....	130
5.5	Grudemarks ”hemarbete” – ett skri efter upplysningar.....	133
5.6	Reaktionen inom statspolisen	138
5.7	Grupp B utvecklas och diskussionerna med statspolisen fortsätter	139
5.8	Rapporteringen till statspolisen – källa ”Erik”	151
5.9	Karl-Erik Pettersson och hans kontakter	153
5.10	Grupp B – en detalj bland flera inom Fst/In	157
5.11	Hotbildens relevans.....	159
6	Grupp B 1961–1965: Verksamhet och organisatorisk ställning	161
6.1	Inledning.....	161
6.2	Verksamhetens inriktning i början av 1960-talet	161
6.3	Personalen.....	170
6.4	ÖB, försvarsstaben och Grupp B.....	170
6.4.1	Överbefälhavaren.....	170
6.4.2	Försvarsstaben och styrningen av Grupp B	171

6.5	Förändringarna under 1962–1963; Karl-Erik Pettersson lämnar Grupp B	179
6.6	Slutsatser	185
7	Sammanslagningen av Grupp B och T-kontoret 1965 ...	187
7.1	Bakgrunden – spelet kring Thede Palms avgång.....	187
7.2	MSU – UB – IB – SB.....	192
8	IB:s organisation 1965–1969	195
8.1	Allmänt.....	195
8.2	Omorganisationen 1968.....	200
8.3	IB/03.....	202
9	Verksamheten efter 1969	205
9.1	Boskillnaden mellan polisen och försvaret rörande säkerhetstjänsten	205
9.2	Mycket väsen för ingenting?.....	210
9.3	1971 – Inrikesverksamheten återupptas inom IB	212
9.4	Fortsatt inrikesverksamhet inom Fst/Säk.....	215
9.5	Vem låg bakom beslutet att återuppta IB:s inrikesverksamhet?	217
9.6	Åren 1971–1973: Inrikesverksamhet på sparlåga.....	225
9.7	”Forestakonferenserna”	228
9.8	SAP, vilda strejker och extremvänstern	233
9.9	Avslöjande och förändringar.....	243
9.10	Efter IB-affären 1973 – inrikesverksamhet på tomgång.....	245
9.11	Verksamheten i Göteborg.....	247
9.12	Rapportering och registrering under 1970-talet	250
9.13	Arbetade Paues och Elmér i själva verket för SAP?	252

9.14	Spåren efter IB	253
10	SAP:s kontakter med säkerhetstjänsterna	261
10.1	Inledning	261
10.2	Partisplitringen 1917 och dess följder.....	261
10.3	Tanken på att ställa sig till statsmaktens förfogande.....	266
10.4	Arbetslägren och försvarsminister Skölds misstänksamhet.....	268
10.5	Organiserandet av SAP:s arbetsplatsombud	271
10.6	Det delikata	281
10.7	Nordiska partikontakter rörande kommunistbekämpning.....	283
10.8	En kommunistjägare från öststaterna.....	285
10.9	Kontakterna med USA:s Stockholmsambassad.....	290
10.10	Kontakter mellan säkerhetspolisen och SAP under perioden före 1960.	296
10.11	Renhållningen på vänsterkanten – partipolitiska eller säkerhetsmässiga skäl?.....	302
10.12	Kampen mot kommunismen efter ”den första vägen” 1945–1952.....	304
10.13	SAP – Grupp B/IB.....	305
10.13.1	Har SAP haft någon nytta av Grupp B?	305
10.13.2	Partimässiga förankringar	313
10.13.3	Fallet med Aksel Larsen, Socialistisk Folkeparti och de svenska clartéisterna	314
10.13.4	Forum Vänster/Socialistiska Förbundet.....	318
10.13.5	Spelet om de avhoppande kommunisterna	320
10.14	Rapporteringen till säkerhetspolisen 1969–1972 – Källa AC	324
10.15	En trängre krets runt statsministern?.....	337

10.16	Att karakterisera relationen mellan Grupp B/IB och SAP/LO.....	342
11	Rapportering och registrering	349
11.1	Inledning	349
11.2	Fältarbete och rekrytering av kontaktmän.....	350
11.3	Kontaktytorna	354
11.4	Rapporteringen 1959–1965	356
11.4.1	Rapporteringen 1959–1962	356
11.4.2	Att systematisera uppgifterna. Kommunkorten....	360
11.4.3	Den fortsatta rapporteringen.....	369
11.5	Rapporteringen under perioden 1965–1980.....	375
11.6	IB:s operationsavdelning.....	376
11.6.1	Allmänt.....	376
11.6.2	Kandidaten	377
11.6.3	”Motivet” – Gunnar Ekberg.....	380
11.7	Vänsterrapporterna.....	403
11.8	IB:s kartläggning av palestinaaktivister 1971	404
11.9	IB:s register och arkiv – “registret var ganska stort beroende på att alla gick in i det“	406
12	Samarbetet med säkerhetspolisen 1958–1980	415
13	Buggning	425
14	Grupp B/IB:s kontaktytor och organisatoriska förutsättningar	431
14.1	Regering och riksdag	431
14.2	Grupp B/IB – en olaglig verksamhet?	440
15	Andra förklaringar till Grupp B/IB:s ursprung	445
15.1	IB – en socialdemokratisk säkerhetspolis i militär skepnad?	445

15.2	Bo Westins uppgifter 1975	460
15.3	Finnarna från Sirola.....	461
15.4	Det amerikanska kravet och trepartsöverenskommelsen	
	ÖB-LO-SAF.....	463
	15.4.1 Det amerikanska kravet.....	463
	15.4.2 "Trepartsöverenskommelsen"	465
16	"KRIGS-IB"	469
16.1	Bakgrund.....	469
16.2	Augusti 1975 – Elmér leder repövning i Göteborg.....	472
	16.2.1 IB-kontakterna i Göteborg	472
16.3	Krigs-IB i utredningssammanhang.....	474
16.4	Kursdeltagarnas berättelser.....	477
16.5	Kände andra militära befattningshavare till kursen?	480
16.6	Diverse uppgifter om kursen.....	482
16.7	Sjukhusaffären 1975 – kopplingen till Elmér och Paues.....	485
16.8	Slutsatser	486
17	Andra frågor	489
17.1	Täckbolaget Collector.....	489
17.2	Olof Palmes relation till Birger Elmér och Grupp B/IB.....	490
17.3	Ekonomi	500
18	Avslutning – sammanfattning.....	503
	Källor och litteratur	511

Förkortningar

ABF	Arbetarnas bildningsförbund
AK	Riksdagens andra kammare
AMS	Arbetsmarknadsstyrelsen
AMSA	Aktionsgruppen mot en svensk atombomb
APK	Arbetarpartiet kommunisterna
ARAB	Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek
C	Chef
CFF	Centralförbundet Folk och Försvar
CIA	Central Intelligence Agency
CUF	Centerns ungdomsförbund
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DFFG	De förenade FNL-grupperna
Ds	Departementsserie
DU	Demokratisk Ungdom
EAP	Europeiska Arbetarpartiet
FCF	Försvarets civilförvaltning
FiB	Folket i Bild
FK	Riksdagens första kammare
FKE	Försvarets kommandoexpedition
FMV	Försvarets materielverk
FNL	Sydvietnams nationella befrielsefront
FOA	Försvarets forskningsanstalt
FortF	Fortifikationsförvaltningen
FRA	Försvarets radioanstalt
Fst	Försvarsstabens
Fst/Adj	Försvarsstabens adjutanturavdelning
Fst/In	Försvarsstabens inrikesavdelning
Fst/Säk	Försvarsstabens säkerhetsavdelning
Fst/Und	Försvarsstabens underrättelseavdelning
FUN	Försvarets underrättelsenämnd

Fö	Försvarsdepartementet
FöU	Försvarsutskottet
GBU	Gemensamma byrån för underrättelser (IB:s efterföljare)
Go	Generalorder
GRU	Den militära underrättelseorganisationen i Sovjetunionen
Grupp B	Troligen Grupp Birger
HA	Hemliga anvisningar
HD	Hemligt diarium
HK	Kvalificerat hemlig
HKV	Högkvarteret
HPM	Hemlig promemoria
HSC	Hemlig skrivelse chefen
IB	Troligen Inhämtning Birger. I samband med IB-avslöjandet antogs IB stå för Informationsbyrån
In	Inrikesavdelningen
I	Inrikesdepartementet
JK	Justitiekanslern
JO	Justitieombudsmannen
Ju	Justitiedepartementet
JWK	Kommissarie J W Karlsson, upphovsman till "JWK-systemet"; systematisering av säkerhetspolisens register
KF	Kooperativa Förbundet
KFML	Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna
KFML(r)	Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna (revolutionärerna)
KGB	Den sovjetiska säkerhetstjänsten
KMA	Kampanjen mot atomvapen
Kominform	Kommunistiska informationsbyrån
Komintern	Kommunistiska internationalen
KrA	Krigsarkivet
KSI	Kontoret för särskild inhämtning
KU	Konstitutionsutskottet
KU	Källa underrättelser
LKAB	Luossavaara Kiirunavaara aktiebolag
LO	Landsorganisationen i Sverige
MSU	Militära säkerhetsutredningen
MUST	Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten

NA	National Archives, Washington
NJA	Norrbottens Järnverk AB
NPK	Neutralitetspolitikkommissionen
PFLP	Folkfronten för Palestinas befrielse
RA	Riksarkivet
RCA	Regeringskansliets centralarkiv (har under kommissionens arbete bytt namn till Regeringskansliets arkiv- och dokumentcenter)
RPS	Rikspolisstyrelsen
RPS/Säk	Rikspolisstyrelsens säkerhetsavdelning
SAF	Svenska arbetsgivareföreningen
SAP	Socialdemokratiska arbetarepartiet
SD	State Department
SDS	Studerande för ett Demokratiskt Samhälle
SK	Kvalificerat hemlig skrivelse
SKP	Sveriges Kommunistiska Parti
SOU	Statens offentliga utredningar
SSI	Sektionen för särskild inhämtning
SSU	Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund
Säk	Säkerhetsavdelningen, Förvarsstaben
SÄPO	Säkerhetspolisen
TCO	Tjänstemännens Centralorganisation
UD	Utrikesdepartementet
VPK	Vänsterpartiet kommunisterna
Ä.s.	Ämbetskrivelse

1 Inledning

1.1 Varför IB?

Frågan om IB:s tillkomst, utveckling och verksamhet har aldrig varit föremål för en allsidig och djupgående granskning trots att ett flertal utredningar sedan 1973 ägnats åt saken. Frågan är av både historisk och politisk innebörd. De krav som ställts i debatten på att IB av rent historiska skäl bör genomlysas har inte haft någon större genomslagskraft och intresset för IB från akademiskt håll har fram till slutet av 1990-talet varit mycket svalt. Initiativet till debatten har, rörande det politiska lägret, huvudsakligen kommit från riksdagsmän inom Vänsterpartiet, Moderata samlingspartiet och på senare år också miljöpartiet, medan det i övrigt varit journalister och några företrädare för polisen som sett till att hålla frågan på dagordningen. Den politiska dimensionen i såväl IB:s verksamhet som i IB-debatten har haft avgörande betydelse för frågans livskraft. Så har också debatten om IB varit som mest intensiv i samband med valrörelserna 1973, 1988, 1991 och 1998. Frågan har därmed kommit att bli en plåga för socialdemokraterna och priset för att låta saken komma upp har med tiden blivit alltför högt medan fördelarna av en utebliven granskning blivit försumbar för den nya generationen av socialdemokratiska politiker.

1.2 Att utforska IB

En fullständig redovisning av IB:s framväxt och verksamhet är i dag inte helt okomplicerad att göra. Dokumentationen är ytterst sparsam och den som ännu existerar är utspridd på många håll. Många nyckelpersoner är avlidna; på den militära sidan kan nämnas överbefälhavarna Nils Swedlund och Torsten Rapp, försvarsstabscheferna Rickard Åkerman, Curt Göransson och Carl Eric Almgren; befattningshavare inom Fst/In och senare Fst/Säk som

Georg Berendt, Per-Elov Vingren, Filip Grudemark, Lars Sjöström och John Petersson. På den polisiära sidan skulle personer som Georg Thulin, Nils Andermark och Otto Danielsson samt några lägre befattningshavare kunnat bringa en del klarhet. Bland personer som verkat inom IB saknas naturligtvis främst Birger Elmér som avled kort innan han skulle höras av kommissionen, Bertil Wenblad, Rolf Nyström och Karl-Erik Pettersson samt ytterligare några personer; inom SAP kan nämnas Sven Andersson, Tage Erlander, Olof Palme, Sven Aspling, Torsten Nilsson, Rune B Johansson, Paul Björk och Arne Pettersson.

I den mån som personliga arkiv existerar har dessa gått igenom. Det gäller främst militära befattningshavare som överbefälhavarna Nils Swedlund och Torsten Rapp, samt försvarsstabscheferna Rickard Åkerman och Curt Göransson. Ett arkiv av betydelse är förre försvarsstabschefen Carl Eric Almgrens.¹ Vidare har försvarsminister Sven Andersson efterlämnat ett mindre arkiv som dock inte innehåller något av vikt i sammanhanget. Tage Erlanders dagböcker har gått igenom men inte heller de har kunnat bidra till att skapa klarhet kring IB:s verksamhet. Olof Palmes arkiv innehåller likaså föga av intresse i sammanhanget. Förre rikspolischefen Carl Persson har till kommissionen överlämnat en del handlingar av visst värde. Bertil Wenblad har efterlämnat opublicerade memoarer som ger vissa inblickar. Förre chefen för T-kontoret, Thede Palm, har efterlämnat dagböcker på Krigsarkivet. Dessa ska enligt Palms önskemål offentliggöras först 2015. Kommissionen har emellertid med hänvisning till sina direktiv och unika befogenheter studerat dessa och noterat det som bedömts vara av intresse.

Störst värde har SÄPO:s och MUST:s arkiv haft. I det förra har en till synes komplett rapportserie återfunnits omfattande IB-rapporter från 1959–1979. Dessutom har några andra rapportserier med anknytning till IB återfunnits, bl.a. från Gunnar Ekbergs verksamhet för IB:s räkning i Göteborg under åren 1968–1971. I MUST:s arkiv finns också en hel del rapporter som emanerar från IB:s verksamhet men stora mängder har också gallrats. Handlingar rörande IB har dock återfunnits på olika håll i arkivet och tillsammans har dessa bidragit till att skapa en någorlunda tydlig bild av verksamheten vid olika tidpunkter. Sådana strörapporter har också återfunnits i Krigsarkivet och Riksarkivet. För undersökning

¹ De militära personarkiven har gått igenom av Magnus Hjort.

av kopplingar mellan IB och det socialdemokratiska partiet har SAP:s arkiv i någon utsträckning varit en värdefull källa.²

En rad utredningar har gjorts rörande IB. Till en del av dessa finns ännu arkivmaterial bevarat. Det gäller försvarsutskottets utredning om IB hösten 1973, chefsåklagare Carl Axel Robèrts utredningar om IB 1973, 1974 års underrättelseutredning – här saknas dock samtalsuppteckningar med en rad centrala personer, JO:s IB-utredning 1975, JO:s utredning om sjukhusaffären 1976 samt JK:s utredning om sjukhusaffären 1979. Rörande den s.k. Juristkommitténs utredning "Verksamheten vid IB" år 1980 har dock hela arkivmaterialet förstörts. Till Försvarets Underrättelsenämnds undersökning av IB år 1998 finns egentligen inget material utöver det som presenterats offentligt.

En del journalister har varit behjälpliga med att ställa material till förfogande. Till dessa hör Olle Häger som låtit mig använda de samtalsuppteckningar han och Hans Villius gjorde med ett antal nu avlidna personer under arbetet med ett program om IB våren 1974 - "Folkhemmets hemligfolk". Det rör bl.a. uppteckningar med Olof Palme, Tage Erlander, Torsten Nilsson, Sven Andersson, Birger Elmér och Thede Palm. Andra som ställt material till förfogande är Peter Bratt, Jonas Gummesson, Thomas Kanger, Arvid Lagercrantz och Björn Elmbrant. Enn Kokk har under arbetet med sin *Vitbok* överlämnat några handlingar av intresse för kommissionen, bl.a. den samtalsuppteckning han gjorde med Birger Elmér strax före dennes död.

Slutligen har en rad personer i förhör och samtal lämnat upplysningar som i olika utsträckning bidragit till kunskapen om IB. En del av dessa har aldrig framträtt offentligt och då namnen i dessa fall saknar betydelse har de fått vara anonyma. Likaså har personer som ingått bland IB:s källor anonymiserats med undantag för en del som framträtt offentligt i olika sammanhang. I många fall har dock hög ålder och det faktum att lång tid gått sedan händelserna utspelades medfört att en del muntliga uppgifter är svåra att värdera.

Det har under åren skrivits ett antal böcker som helt eller delvis handlar om IB. Bland de mest betydelsefulla ska här nämnas Peter Bratts *IB och hotet mot vår säkerhet*, Curt Falkenstams *Polisernas krig*, P G Vinges *SÄPO-chef 1962-1970*, Erik Magnussons *Maktkamp om SÄPO*, Jonas Gummessons & Thomas Kangers *Kommu-*

² Författaren vill här rikta ett stort tack till personalen på olika arkiv. Hos säkerhetspolisen har framför allt Gunnar Carlsson och Lars Pettersson varit till mycket stor hjälp liksom Ann Duker på MUST:s arkiv. Förtjänstfulla insatser har också gjorts av Bertil Johansson på Riksarkivet, Lars Gogman på Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek samt personalen på Riksarkivet.

nistjägarna, Carl Perssons Utan omsvep, Stig Ekmans Den militära underrättelsetjänsten samt Enn Kokks Vitbok.

1.3 Begrepp och definitioner

Den verksamhet som under Birger Elmérs ledning bedrevs under olika militära chefer under nästan tre decennier, har i debatten huvudsakligen gått under benämningen "IB". Detta har dock inte varit det enda namnet. I denna studie kallas verksamheten under perioden 1957/1958 fram till 1965 för "Grupp B". Åren fram till mitten av 1970-talet markerar den epok då "IB" är ett relevant begrepp att använda. Då det i studien talas mer allmänt om verksamheten används begreppet "Grupp B/IB". Något år efter IB-avslöjandet 1973 började man kalla byrån "GBU". Därefter har under 1980-talet huvudsakligen förkortningen "SSI" använts. På senare år kallas den "KSI".

Synonymt med IB har i debatten begreppet "SAPO" blivit. Detta uttryck avser den verksamhet som SAP, huvudsakligen genom ombudsmän, bedrivit mot kommunister inom fackföreningarna. "SAPO" tycks inte vara ett vedertaget namn på verksamheten inom partiet, snarare har det blivit ett skällsord i debatten med sin tydliga anspelning på SÄPO.³ Det som egentligen avses med uttrycket är den socialdemokratiska arbetsplatsombudsorganisationen.

Säkerhetspolisen har genom åren genomgått ett antal organisatoriska förändringar vilket bl.a. fått konsekvenser beträffande namnet på verksamheten. Fram till förstatligandet 1965 leddes den säkerhetspolisiära verksamheten av statspolisintendenten. Under många år därefter var "säkerhetspolisen" avdelningens rätta beteckningen. På senare år har man anpassat sig till rådande språkbruk varför verksamhetens officiella namn nu är SÄPO. I den här studien används för enkelhets skull begreppet "säkerhetspolisen". Avvikelse förekommer dock i olika citat.

Säkerhetstjänsten inom försvaret har också rört sig med olika beteckningar. Fram till 1961 användes namnet försvarsstabens inrikesavdelning (Fst/In). Därefter omdöptes verksamheten till för-

³ Kommunalförbundet Göran Johansson i Göteborg har vid flera tillfällen på senare år hävdats att han är upphovsman till begreppet "SAPO". Han säger sig ha hittat på det för att vitsa om påståendena i samband med sjukhusaffären 1975 att partiet gjorde gemensam sak med SÄPO rörande extremvänstern. Johansson ska då på ett möte ha sagt att "vi behöver inte SÄPO, vi har ju SAPO!".

svarsstabens säkerhetsavdelning (Fst/Säk). Denna terminologi följs i texten.

1.4 Särskilda frågeställningar och utgångspunkter

I debatten om IB är det några frågor som varit särskilt framträdande. Dessa kan formuleras så:

- Var IB i själva verket en socialdemokratisk "säkerhetspolis" under militär täckmantel? Lät den socialdemokratiska regeringen och partiet tillsammans med företrädare för fackföreningsrörelsen tillskapa IB för att där, med hjälp av statliga medel och under förevändning av att det rörde sig om "rikets säkerhet", inrätta en särskild enhet inom vilken man kunde placera egna personregister och partiombudsmän?
- Var IB en olaglig organisation som ägnade sig åt äsiktsregistrering trots förbud, brottslig verksamhet, infiltration i olika vänsterrörelser, vietnamrörelsen m.m.?
- Var IB en militär enhet med stark partipolitisk slagsida, en enhet från vilken SAP kunde erhålla informationer av värde i den partipolitiska kampen?
- Tillkom IB egentligen som ett resultat av att USA krävde "kommunistfria" industrier som en förutsättning för handel med känslig försvarsmateriel?
- Bedrev IB äsiktsregistrering också efter 1970?

Ovanstående frågor leder till följande utgångspunkter för denna studie av IB:s verksamhet:

1. Vilka överväganden och åtgärder låg till grund för IB:s bildande? Vilka var aktörerna och hur såg deras respektive motiv ut?
2. Hur var IB rent organisatoriskt inordnad i försvarsstaben? Hur såg olika militära chefer på verksamheten och vilka möjligheter till styrning av denna hade man?
3. Vilken var relationen mellan IB och det socialdemokratiska partiet samt den socialdemokratiska regeringen? På vilka nivåer samarbetade man? Fick partiet ta emot muntliga och skriftliga informationer från IB?

4. Hur väl var IB:s verksamhet förankrad inom övriga politiska partier? Vilka möjligheter till parlamentarisk insyn fanns?
5. Fortsatte IB bedriva inrikesverksamhet efter 1970 trots en överenskommelse inom regeringen om en gränsdragning mellan rikspolisstyrelsen och försvarsstaben?
6. Vilken betydelse hade IB i det svenska säkerhetsskyddet?
7. Vilka arbetsmetoder ägnade man sig åt? Förekom här olagligheter? Hur var rapportering och registrering organiserad?
8. Vilka fick del av arbetsresultaten?

1.5 Innehåll

Studien är indelad i två huvuddelar den första delen omfattar kapitlen 2–9 och inleds med en skildring av debatten om IB under åren från avslöjandet i FiB/Kulturfront våren 1973 och fram till i dag. Därefter redovisas IB:s ursprung på inrikessidan där vi följer den successiva utvecklingen från det att Birger Elmér anställdes vid försvarsstabens utrikesavdelning hösten 1951 fram till dess han blev chef för den enhet, Grupp B som under 1957–1958 tog form inom försvarsstabens inrikesavdelning. Grupp B:s utveckling, organisatoriska förutsättningar och verksamhet behandlas sedan fram till sammanslagningen år 1965 med det hemliga utrikesspionaget, det s.k. T-kontoret. Först då började avdelningen gå under beteckningen IB. Därefter följs endast IB:s inrikesverksamhet. I slutet av 1969 lades, efter överenskommelse mellan rikspolischefen och regeringen, inrikesavdelningens verksamhet ned. Den kom dock att återuppstå igen hösten 1971 även om arbetet tycks ha gått på sparlåga. Efter det att IB avslöjades 1973 begränsades verksamheten ytterligare för att tona ut helt någon gång under 1970-talet sista år. I slutet av delen följs de sista skönjbara spåren av inrikesverksamhet inom IB:s efterföljare.

I den andra delen som omfattar kapitlen 10–18 tas särskilda aspekter av Grupp B/IB:s verksamhet upp. Det tionde kapitlet behandlar SAP:s samarbete med Grupp B/IB men här redovisas också de kontakter som funnits mellan företrädare för partiet och säkerhetspolisen. Det elfte kapitlet handlar om Grupp B/IB:s rapportering och registrering och i det tolfte belyses Grupp B/IB:s samarbete med säkerhetspolisen följt av kapitel 13 som behandlar Grupp B/IB:s användning av buggning. I kapitel 14 diskuteras

Grupp B/IB:s kontaktytor inom regering och riksdag samt frågor rörande parlamentarisk kontroll och insyn. I kapitel 15 redovisas olika förklaringar till Grupp B/IB:s ursprung såsom dessa framställts i olika böcker, utredningar och uttalanden. I kapitel 16 det s.k. "Krigs-IB" som i debatten Grupp B/IB påståtts haft en roll i den inrikes övervakningen. I kapitel 17 tas vissa övriga frågor av intresse upp, bl.a. om ekonomin samt om Olof Palmes och Tage Erlanders relationer till Birger Elmér och dennes verksamhet. Studien avslutas med en sammanfattning i kapitel 18.

2 Debatten om IB

2.1 Inledning

I maj 1973 avslöjade FiB/Kulturfront existensen av ett hemligt svenskt militärt underrättelseorgan som kallades IB. Tidningens framsida täcktes av orden "Sveriges spionage" i vita blockbokstäver mot en svart bakgrund. I mindre text undertill stod:

- Agenter i Östeuropa. Samarbete med USA.
- Infiltration i fackföreningar, FNL-grupper och politiska partier.
- 20.000 namn registrerade.
- Spionage i Egypten - åt Israel.
- Inbrott på ambassader.
- Brott mot Sveriges grundlag och neutralitet.

Inuti tidningen följde ett 11 sidor långt reportage, rikt illustrerat med bilder. Avslöjandet innebar startpunkten för en debatt som pågått ända fram till idag och som bl.a. ledde fram till tillsättandet av Säkerhetstjänstkommissionen på våren 1999. Av detta kan förstås att de första avslöjandena innehöll uppgifter av sådan sprängkraft att de förklaringar som under åren lämnats från ansvarigt håll, inte på något sätt kunnat övertyga. Att kalla detta för en varböld i svensk samtidshistoria är således inte gripet ur luften. Det är därför nödvändigt att redogöra för den debatt som följde efter avslöjandet och vilka frågor som där varit föremål för kontrovers.

Sammanfattningsvis kan konstateras att ett flertal personer vid olika tillfällen måste ha lämnat oriktiga uppgifter på några punkter. Det handlar om försvarsministern Sven Andersson men också i någon utsträckning Olof Palme, Sten Andersson samt anställda inom IB. Framför allt Sven Andersson läste sig tidigt vid en version om vad IB:s inrikesverksamhet egentligen handlat om liksom omfattningen av samarbetet med arbetarrörelsen. Man kan säga att Sven Andersson och också Palme hävdade att:

- A. IB:s inrikesverksamhet pågick från mitten av 1950-talet och upphörde 1969/1970. Därefter hade ingen inrikesverksamhet bedrivits.
- B. IB:s inrikesverksamhet syftade till att hålla koll på misstänkta utländska agenter inom främst krigsindustrin. I det arbetet hade IB hjälp av några enskilda fackföreningsmän. Svenska medborgare berördes endast om dessa hade förbindelser med misstänkta utländska agenter.
- C. Det socialdemokratiska partiet som sådant var inte inblandat i samarbetet.

Dessa förklaringar höll man fast vid åtminstone så länge både Sven Andersson (d. 1987) och Olof Palme (d. 1986) levde. Först 1988, i samband med bl.a. publiceringen av PG Vinges memoarer *SÄPO-chef 1962-1970*, började man tala om kartläggningar av svenska kommunister och att enskilda socialdemokrater varit behjälpliga i arbetet. Att ett sådant samarbete skulle ha varit förankrat i parti-ledningen förnekade både Sten Andersson och Ingvar Carlsson. I och med Kanger & Gummessons bok *Kommunistjägarna* 1990 blev debatten om IB och "SAPO" ytterst förvirrad och journalister och debattörer kunde inte längre hålla isär de olika begreppen vilket gjorde att intervjuuttalanden blev närmast obegripliga. Vissa avslöjanden i TV 4 hösten 1991 föranledde Sten Andersson att förneka samarbete mellan partiet och IB. I samband med att regeringen sommaren 1998 släppte en del nya uppgifter om IB, bekräftade Sten Andersson i en debattartikel att han för sin del redan 1958 sanktionerat samarbetet mellan IB och enskilda socialdemokrater för rapportering om kommunister. Naturligtvis konfronterades han med dementierna från 1991 men Andersson menade då att det var först nu man kunde börja tala om detta efter Berlinmurens fall osv. Strax därpå fick Enn Kokk i uppdrag att skriva en vitbok om partiets kontakter med IB. Om man ställer de uppgifter som där framkommer mot dem som presenterades under framför allt 1970-talet, är skillnaden naturligtvis avsevärd. Kokk har i debatten fått viss kritik för att han inte tar upp dementihistoriken. De som läser hans bok utan att känna till den mer än 25 år långa debatten, måste nästan undra vad som egentligen varit så känsligt genom åren.

Direktiven till SÄKO tar sikte på säkerhetstjänsternas övervakning av svenska medborgare i svenska politiska organisationer. Av det skälet faller således en hel del av FiB/Kulturfronts uppgifter

utanför kommissionens uppdrag. Det är därför här endast IB:s inrikesverksamhet som skall studeras. Det är å andra sidan den verksamheten som kommit att stå i centrum för IB-debatten.

2.2 FiB/Kulturfront nr 9 den 3 maj 1973

Avslöjandet om IB 1973 innehöll endast till mycket liten del uppgifter om organisationens samarbete med arbetarrörelsen rörande övervakning och registrering av kommunister. I FiB/Kulturfronts första avslöjandenummer, som publicerades den 3 maj 1973, fanns uppgifter om att IB bedrev spionage inom fackföreningsrörelsen genom en IB-anställd socialdemokrat, Ingvar Paus. Regeringen skulle enligt tidningen redan 1948, i samband med Pragkuppen, ha beslutat att "vid sidan av T-kontoret upprätta en hemlig säkerhetsorganisation vars huvuduppgifter var att infiltrera och skaffa upplysningar om det kommunistiska partiet, liksom om fackföreningar där kommunisterna hade majoritet eller var särskilt starka". Dessutom hävdades att IB med hjälp av "agenter" infiltrerat FNL-rörelsen, Vpk, SKP (f.d. KFML), Svensk-kinesiska Vänskapsförbundet samt Palestinagrupperna. I reportaget nämndes också att IB hade ett "vänsterregister" innehållande över 20 000 personer. Registret förvarades enligt tidningen på IB:s operationsavdelning på Grevgatan 24 i Stockholm. Avslöjandena fick inget större utrymme i IB-reportaget men väckte ändå stort uppseende i massmedia. I ett följande nummer togs IB:s infiltrationsverksamhet i Göteborg upp där också namn och bild på Gunnar Ekberg publicerades.

2.3 De första kommentarerna

En presskonferens hölls den 4 maj med försvarsminister Sven Andersson som inledde med att säga, rörande det som han i första hand hand tagit itu med att undersöka, att "där tror jag att jag har hunnit gå till botten". Det rörde uppgiften om att IB vid sidan av sin uppgift som militärt underrättelseorgan, "ägnar sig åt att ha svenska medborgare under uppsikt och då framför allt kommunistiska eller vänsterextremistiska rörelser". Andersson sade sedan att dessa uppgifter var felaktiga varefter han lämnade en kortare historisk bakgrund till sitt svar innefattande uppgifter om utländskt spioneri riktat mot Sveriges försvar och industri under efterkrigsperioden:

Och vid den tidpunkten under 50-talet och 60-talet så var det den militära underrättelsetjänsten som organiserade denna uppgift.

Sven Andersson hävdade att svenska medborgare endast berördes "i den mån det var fråga om någon anknytning till den mot Sverige riktade illegala verksamheten" och om de "samarbetade med utlänningar". Emellertid, fortsatte försvarsministern, hade denna verksamhet inom landet blivit ohållbar i mitten av 1960-talet:

Då hade den svenska säkerhetspolisen byggts upp och den klagade över att det var dubbelverksamhet. Det ledde till en gränsdragning mellan militär underrättelseverksamhet, som ju bara ska syssla med militär underrättelseverksamhet, och polisen. I dessa frågor slutfördes denna gränsdragning 1968. Det finns idag ingen personal anställd i den militära underrättelseverksamheten som är anställd för att övervaka svenska medborgare.

Uppgifterna om att relationen mellan militären och polisen blev ohållbar omkring mitten av 1960-talet samt att en gränsdragning initierades som slutfördes 1968, var felaktiga, låt vara av mindre betydelse i sammanhanget. Detta problem hade sannolikt påtalats vid olika tillfällen, men det var först på hösten 1969 som man inom regeringen egentligen gjorde något åt saken. Anledningen var att rikspolischefen Carl Persson vid en beredning om säkerhetstjänsten helt enkelt hade krävt detta. Sven Andersson närvarade vid denna beredning.

Nästa punkt som togs upp vid presskonferensen rörde FiB/Kulturfronts påståenden om att IB så sent som 1971 hade haft ett åsiktsregister omfattande omkring 20 000 namn. Här hävdade Andersson att regeringen "-67 eller -68" beslöt förbjuda det register som fanns i samband med IB:s verksamhet. I själva verket talar Andersson här om tiden för personalkontrollkungörelsens ikraftträdande den 1 oktober 1969. Sven Andersson fortsatte:

Jag undersökte i natt påståenden om att det fanns ett register hos den militära underrättelseverksamheten med 20 000 namn och jag kan försäkra att ett sådant register finns inte. Jag har talat med dom som jag känner personligen som rensade bort detta register. Och jag har kontrollerat att det lilla register på ungefär 4 000, i varje fall inte över 5 000, jag hann inte räkna så klart, som finns där innehåller uppgifter som gäller positiva och negativa, dvs folk som man kan lita på och agenter.

Senare under presskonferensen ställdes frågan om när registret förstördes och Andersson svarade då, till synes utan att tveka "1968".

Den 17 maj 1973 utkom nästa nummer av FiB/Kulturfront med nya avslöjanden, framför allt rörande Gunnar Ekbergs verksamhet i Göteborg.

2.4 Riksdagsdebatt om IB den 18 maj 1973

Den 18 maj svarade försvarsminister Sven Andersson i riksdagen på en interpellation från Bertil Måbrink (vpk). Denne tog upp ett uttalande som Andersson gjort i riksdagen den 22 april 1971 efter fråga från Hilding Hagberg rörande påstådd åsiktsregistrering inom militären. Försvarsministern hade då sagt (alltså 1971):

Det förvånar mig att herr Hagberg förklarar sig icke vara nöjd med ett svar där jag alldeles klart säger att sådan registrering inte förekommer. Det förekommer inte av flera skäl. För det första får åsiktsregistrering icke ske i Sverige numera. För det andra finns det ingen militär säkerhetspolis och har aldrig funnits. Det finns bara en polis i Sverige och det är rikspolisens. Det finns ingen militär organisation som på något sätt övervakar svenska medborgare.

Nu två år senare hade just en form av militär säkerhetspolis avslöjats och t.o.m. bekräftats, men Sven Andersson lyckades faktiskt ta sig ur det svåra läget. Han svarade att Måbrink beskyllde den militära underrättelseverksamheten för att "ha till uppgift att övervaka svenska medborgare och svenska organisationer och alltså inte håller sig till det som är dess uppgift, den militära underrättelseverksamheten". Andersson menade att Måbrink därmed gjorde sig skyldig till samma feltolkning som han ansåg att FiB/ Kulturfront gjorde; den övervakande verksamhet som bl.a. Gunnar Ekberg bedrev hade haft till uppgift att skydda svenska medborgare mot utlänningar som kunde kopplas till "den ohyggliga terror som konflikten Israel – Palestina eller arabstaterna fört in i den europeiska tillvaron". Därefter sade Sven Andersson att han skulle "klara upp detta med registren och frågan om huruvida det finns en militär säkerhetspolis" och fortsatte:

Av debatten med herr Hagberg framgår att före 1946 fanns det en sådan säkerhetspolis. Under kriget skedde en uppsamling av namn på personer som både militär och polis ansåg vara opålitliga ... Detta inhämtningsarbete upphörde 1946 då regeringen förbjöd det och registren försvann - hur vet jag inte.

Därefter följde Pragkuppen 1948, "(d)å ändrades regeringens bedömning, och åsiktsregistreringen återupptogs". Den pågick sedan "fram till 1968 då den åter förbjöds". Andersson gick därefter in på personalkontrollen under den nämnda tjugoårsperioden och berättade att de militära myndigheterna efter förfrågan hos rikspolisstyrelsen fick "en mängd handlingar och personuppgifter ur åsiktsregistret". Men "(n)ågon militär säkerhetspolis vid sidan om rikspolisen fanns inte". Av de handlingar med personuppgifter som polisen överlämnade till militära myndigheter "behöll de militära myndigheterna kopior". Andersson närmade sig därefter IB:s verksamhet, dock utan att nämna organisationens namn:

Under 10-12 år av den här 20-årsperioden hade, som jag sade på en presskonferens den 4 maj i år, den militära underrättelsetjänsten också en annan uppgift; den hade i vissa av våra industrier uppgiften att försöka uppdaga eller förhindra industrispionage. Det var fråga om nyckelindustrier, tekniskt avancerade industrier och våra krigsindustrier. Det sammanhänge med att det välldes in i landet hundratusentals människor, arbetskraft som vi behövde från alla möjliga håll. Vi fick upplysning utifrån att enstaka personer var ute för att skaffa tekniska uppgifter från Sverige: några av dessa personer greps ju också och dömdes för industrispionage.

Andersson levererade sedan de avgörande slutorden:

Det gick inte att bygga upp en organisation för att förhindra detta, utan man gjorde i stället så att man sökte kontakt med folk på verkstäder och i forsknings- och konstruktionsavdelningar. Det var fackligt organiserade som man bad *hålla reda på den och den som man misstänkte hade kommit in i landet för att skaffa tekniska uppgifter från Sverige* (LOL:s kursiv).

Detta måste betraktas som en vilseledande uppgift från Anderssons sida och det går troligen att här se en av orsakerna till varför IB-debatten blivit så seglivad. I samband med avslöjandet bestämde man sig uppenbarligen inom regeringen och militären för att endast erkänna IB:s övervakning av utländska medborgare, inte av svenska kommunister. Andersson tog sedan upp följderna av personalkontrollkungörelsens tillkomst 1969:

År 1969, efter beslutet 1968 att verksamheten skulle läggas om, upphörde som bekant – det har varit många debatter om det – polisens åsiktsregister. Det tuggades sönder – registren förstördes alltså. Försvarsstabens dubblettregister, om man vill kalla det så, förstördes på samma sätt. Kvar finns IB:s sökregister, som jag har gått igenom. Det är icke ett åsiktsregister, det är ett nödvändigt register för IB:s verksamhet. Ingen svensk medborgare behöver misstänka att hon eller

han befinner sig där på grund av några politiska uppfattningar, det kan jag försäkra.

Försvarsministern rör här till begreppen ganska ordentligt. Då han talar om "Försvarsstabens dubblettregister" menar han egentligen kopior av PM över utfall i personalkontrollärenden som under perioden 1948–1968 (enligt Andersson) översändes från polisen till Fst/Säk. Över dessa kopior förde Fst/Säk ett register. Registret och handlingarna förstördes dock inte 1969 utan på våren 1972 i samband med uppståndelsen runt värnpliktskonferensen. "IB:s sökregister" har möjligen med detta att göra om det på dessa, IB:s egna personkort, fanns hänvisningar till säkerhetspolisens personalkontrollutlåtanden. Eftersom inga kort finns kvar, vet vi dock inget om detta. Vad som torde vara säkert är att IB:s registerkort innehöll hänvisningar till handlingar i det egna arkivet. Möjligen innehöll korten också hänvisningar till andra handlingar inom försvarsstabens, men inte heller detta kan i dag bedömas.

I riksdagsdebatten flyttade Andersson också tidpunkten för beslutet om gränsdragningen mellan den militära och polisiära säkerhetstjänsten. I de första uttalandena hade han sagt att detta arbete pågick från mitten av 1960-talet och stod klart 1968. Nu sade han att beslutet fattades 1969 och att uppdelningen i praktiken var klar 1970.

Efter riksdagsdebatten var det relativt sparsamt med kommentar rörande IB:s inrikesverksamhet från ansvarigt håll. Först efter gripandena av Bratt, Guillou och Isacson den 22 oktober 1973 började man uttala sig i debatter och massmedia.

2.5 Stig Synnergren intervjuas i DN den 2 november 1973

Synnergren diskuterade vid tillfället inte IB:s inrikesverksamhet före 1970, d.v.s. den gamla "klassiska" delen. Han sade endast att "man tittar på utländska medborgare eller svenska medborgare som kan riskera att vara agenter – vi uppfattar det som agentverksamhet eller kontrollverksamhet". Han lade till att "det finns människor som lämnar uppgifter fortfarande till oss" inom svenska organisationer, med anspelning på Gunnar Ekbergs verksamhet i Göteborg.¹

¹ Dagens Nyheter den 2 november 1973: "Regeringens ansvar om IB har gjort fel", Sven Öste.

2.6 Olof Palme framträder i massmedia den 4 november 1973

Olof Palme kommenterade för första gången IB:s verksamhet och IB-affären i tre intervjuer den 4 november. I DN fick han frågan om det "förekommer någon kontroll eller registrering inom fackförbund eller olika socialdemokratiska organisationer från IB eller någon liknande organisation". Palme svarade att han inte hade någon "som helst kännedom om någon sådan registrering. IB eller säkerhetspolisen ägnar sig icke åt sådant." Palme fick också frågan om han bedömde "hela den här frågan om IB som oviktig". Han svarade:

Det är allvarligt om det kommer fram uppgifter som skulle innebära att svenska myndigheter spionerar på svenska medborgare eller inte följer regeringens direktiv. För mig var den här frågan aktuell 1969 i samband med säpodebatten. 1970 genomfördes våra beslut. Det mesta som nu dras upp hänför sig till tiden före 1970.

Är Palmes uppgifter riktiga? Svaret beror på om man kan anse att han var införstådd med att Elmér och Paues hade återupptagit inrikesverksamheten på hösten 1971. En del av dem som SÄKO talat med utgår från att så varit fallet. Palme fick också frågor rörande Gunnar Ekbergs verksamhet:

Jag vill utomordentligt bestämt säga att IB får verka endast inom ramen för gällande lag i Sverige. Det gäller å ena sidan att slå vakt om det öppna demokratiska samhället och å den andra att skydda människorna mot brott och våld. Jag ogillar arbete med infiltratörer och liknande metoder. Men brottslig verksamhet skall avslöjas var den än bedrivs, det må vara i en terrororganisation eller t ex i en narkotikaliga. Men detta är polisens arbete, inte militärens. Erfarenheten av stigande våld från olika grupper, på vänster- och högerkanten, t ex Svarta September och Ustasja, visar att det finns motiv för övervakning. Hur detta går till i de enskilda fallen vill jag inte diskutera.

Samma dag publicerade också en intervju med Palme i Aftonbladet. Här de frågor som direkt berör SÄKO:s område:

Fråga: Det har sagts att underrättelseverksamhet riktad mot vänstergrupper har förekommit även med användande av personer inom socialdemokratin.

Palme: Påståendet om en kontakt mellan partiet och militär underrättelsetjänst är felaktiga. Under 50-talet när det till vårt land inströmmade en del utländska agenter användes svenska fack-

föreningsmedlemmar och socialdemokrater i en del fall för att följa dessa agenter förehavanden. Denna verksamhet är numera avvecklad.

(...)

Fråga: Förekommer det infiltration av betalda agenter i svenska organisationer?

Palme: Det förekommer inte och skall inte förekomma. Det har förekommit att medlemmar av svenska organisationer rapporterar till polisen om vad de anser vara förberedelser för brottslig verksamhet.

Palme lägger sig här på Sven Anderssons nivå i vad avser förhållandet mellan IB och SAP. Påståenden om en kontakt mellan partiet och militär underrättelsetjänst är "felaktiga", menar han. Det har i stället rört sig om kontakter mellan enskilda fackligt aktiva samt socialdemokrater "i en del fall för att följa agenter förehavanden". Palme var dock med all säkerhet bättre informerad.

Det finns en minnesanteckning som journalisten Arvid Lagercrantz gjorde i samtal med Tage Erlander i mars 1974. Bland annat berördes IB-affären mycket kort. Uppteckningen lyder i sin helhet:

Om IB:

– Jag har predikat för Palme och Geijer (Lennart) gång på gång att dom borde säga klart ut att visst finns det infiltration. Men nu har ju Olof sagt att det inte förekommit sedan 1969 och därmed har han läst alla andra. Det får inte förekomma och förekommer heller inte. Det är synd tycker jag.

"Det får inte förekomma och förekommer heller inte." Erlander citerar här ordagrant intervjun med Palme i Aftonbladet där han uttalar sig om Gunnar Ekbergs infiltrationsverksamhet i Göteborg. Enligt Erlander borde dock både Palme och Geijer säga som det var. De båda ville emellertid enligt Erlander inte bekräfta att infiltration förekommit sedan 1969, d.v.s. det är då Palme blev statsminister och Geijer justitieminister. Erlander beklagade att Palme därigenom hade "läst alla andra". Det utgör ännu ett starkt bevis på de för regeringen ytterst känsliga inslagen i IB-affären och hur man, mot bättre vetande, valde att helt förneka sådana uppgifter.²

Det är riktigt som Erlander hävdar att Palmes uttalande om att infiltration varken förekom eller fick förekomma, ledde till att andra "bands upp". Då Dagens Nyheter en vecka senare intervjuade

² Uppteckningen har överlämnats till SÄKO av journalisten Arvid Lagercrantz den 29 oktober 2002. Erlanders uttalande är förbluffande i sin öppenhet och kan bara förklaras med det starka förtroende han hyste för Lagercrantz.

Sven Andersson menade denne att Gunnar Ekberg lämnade "kolossalt viktiga uppgifter" som ledde till att "(p)olisen har kunnat förhindra terrordåd". Vidare sa han att "(d)et är absolut förbjudet att använda infiltratörer och det har aldrig förekommit". Med "infiltratör" avsåg Andersson "personer som specialutbildats för att sedan infiltrera en viss organisation och rapportera. Att, som Ekberg gjorde, fotografera ett medlemsregister tillhörande FNL-rörelsen i Göteborg var dock "mot instruktionerna". Lennart Geijer uttalade sig i samma tidning den 17 november om hur han såg på infiltration som arbetsmetod:

Geijer: Jag anser att det är olämpligt över huvud taget. Men om folk i organisationer vill informera SÄPO, så säger inte SÄPO nej. Men att SÄPO själv tar kontakt med medlemmar i en organisation, det tycker jag är olämpligt.

Fråga: Det tycker inte JO, t ex i sin ämbetsberättelse 1973. Han anser bara att SÄPO inte bör kontakta alltför unga personer för sådan verksamhet.

Geijer: Jaså, sa JO det? Men då säger jag att jag tycker det är olämpligt.

Enligt Erlander visste dock både Palme och Geijer att infiltration förekom. Också Sven Andersson måste ha varit införstådd i detta.

2.7 Sven Anderssons tal inför Stockholms arbetarekommun den 6 november 1973

Den 6 november 1973 höll Sven Andersson ett anförande inför Stockholms arbetarekommun. Han kommenterade då relativt utförligt anklagelserna mot honom själv och IB i massmedierna. Inledningsvis ville han "försöka kontrollera de beskyllningar som jag tror att vi alla som sitter här kan kontrollera". Han hänvisade till såväl FiB/Kulturfront som till Peter Bratts IB-bok där det "sagts att det socialdemokratiska partiet från Sveavägen 68 och Stockholms Arbetarekommun, under Tage Erlanders ledning – jag är borta ur bilden – har skött en mycket välorganiserad verksamhet och stått i direkt förbindelse med reaktionärerna i försvarsstaben, som det heter". Han fortsatte:

Ni kan själv avgöra hur det förhåller sig med de här beskyllningarna. Jag kan inte tänka mig att det är sant och så är naturligtvis inte heller förhållandet.

Att SAP skött IB från partikansliet gick ju på goda grunder att dementera, men den andra delen – att man stött i direkt förbindelse med försvarsstaben (oavsett om stabens folk kunde betraktas som "reaktionärer" eller ej) är ju faktiskt sant. Partikansliet och arbetarekommunen hade faktiskt stött i direkt förbindelse med IB, detta har ju numera Sten Andersson, Thunborg, Schori m.fl. vittnat om. Vi vet dessutom att andra personer på partikansliet, som partikassören Ernst Nilsson och den internationelle sekreteraren Esse Beckius hade direktkontakter med Elmér.

Sedan levererade Andersson ett mycket anmärkningsvärt uttalande. Med hänvisning till beslutet om att avveckla åsiktsregistreringen 1969 sade han att "(f)örsvaret har aldrig haft någon egen inhämtning av uppgifter. Det är polisen som skött detta." Märk väl att Andersson här talar om perioden såväl före som efter 1970. IB (Grupp B) var ju under lång tid just en militär inhämtningsenhet. Senare under anförandet återkommer Andersson till frågan om IB:s inrikesverksamhet. Han sade då:

Under 1950-talet och en stor del av 1960-talet – under hela det kalla krigets period – hade den verksamhet som kallas IB bl.a. till uppgift att inom landet försöka hålla efter namngivna personer som ansågs vara agenter för främmande makt – de var nästan allihopa utlänningar.

Redan här motsäger Andersson sig själv eftersom den verksamhet han beskriver måste ha innehållit funktioner som "inhämtning". Möjligen kan uttrycket "namngivna personer" tyda på att Andersson avser att man inom militären endast *följde upp* personer som man tipsats om från polisiärt håll. Här kan dock nämnas att de IB-rapporter jag gått igenom för perioden ca 1959 fram till 1965 innehåller namn på omkring 7 500 svenskar som emanerar direkt från egen självständig inhämtning. Det finns knappast något enda fall där man kan tala om mer konkreta misstankar för agentverksamhet. Vanligen finns inga misstankar alls, endast att personerna är kommunister eller kommunistympatisörer. Andersson fortsatte:

Efter kriget spädde vi på vår arbetsmarknad med hundratusentals människor från andra länder. I vissa fall fick vi uppgifter om att den eller den nog inte hade kommit till Sverige uteslutande för att få möjlighet att leva utan det fanns också andra avsikter. Man följde då personer som tog anställning vid den svenska krigsindustrin, våra känsliga elektronikindustrier, utvecklingsavdelningar inom både försvars- och andra industriföretag.

Andersson nämnde därefter, vilket säkerligen skulle förvåna många av dagens debattörer, följande:

Detta var egentligen polisens uppgift, men den hade ingen möjlighet att hålla reda på alla. Då bedömde man att ett samarbete borde vara möjligt med fackföreningsrörelsen och tjänstemannarörelsen. Ett sådant samarbete inleddes någon gång i början av 1950-talet. Man ville ta reda på vad en man gjorde som kanske varit anställd i fem dagar på en plats och 20 dagar på en annan men hela tiden hos krigsindustrier. Vad var det för en hoppjerka som arbetade inom den svenska krigsindustrin? Man bad då t ex någon på en utvecklingsavdelning att tala med vederbörande och ta reda på vilken bekantskapskrets han hade. Vi hade alltså en sådan verksamhet igång.

Som synes talar Andersson här om att inte bara LO utan också TCO ingått ett samarbetsavtal med någon aktör som i alla fall knappast var polisen. SAP nämns inte alls. Vilka "man" var som bedömde att ett sådant samarbete borde vara möjligt framgår inte – det kan ha varit regeringen eller militären. Andersson tog sedan upp Carl Perssons krav 1969 på att dessa uppgifter skulle ligga hos polisen:

Då beslöt vi att IB-verksamheten inom försvarsstaben omedelbart skulle avbrytas och alla sådana uppgifter i fortsättningen helt ligga på säkerhetspolisen. Det gör de nu. Det tog tid att organisera om detta, men efter 1970 har IB över huvud taget ingen sådan verksamhet utan har helt koncentrerat sin verksamhet kring det som självfallet är dess uppgift: militär informations- och underrättelseverksamhet utanför Sverige.

Också detta var ju, i skenet av vad vi numera vet om IB:s återupptagna verksamhet, felaktigt. Allt pekar på att Sven Andersson åtminstone var *införstådd* med beslutet om detta.

2.8 Riksdagens allmänpolitiska debatt den 7 november 1973

Dagen efter Anderssons anförande inför Stockholms arbetarekommun, den 7 november 1973, debatterades IB:s verksamhet i riksdagens remissdebatt. En av de frågor som togs upp var Peter Bratts påståenden om att Olof Palme och Birger Elmér regelbundet träffades en gång i veckan i utbildningsdepartementets lokaler. Palme tillbakavisade påståendena i debatten. CH Hermansson krävde besked rörande bl.a. om IB infiltrerade och registrerade vänsterorganisationer. Palmes svar:

Herr Hermansson kan icke undgå att känna till att 1969 gjordes för det första en klar boskillnad mellan den militära underrättelsetjänsten och den verksamhet som polisen ägnar sig åt och för det andra förbjöds all s.k. åsiktsregistrering inom olika myndigheter. Herr Hermanssons påstående på denna punkt är således klart felaktigt. Vi har icke kunnat finna några bevis som tyder på motsatsen.

Palmes svar lämnade utrymme för en slutsats att "åsiktsregistrering" faktiskt förekommit inom olika myndigheter år 1969 och att "den militära underrättelsetjänsten" faktiskt ägnade sig åt sådan före boskillnaden. Ingen tog dock i debatten upp denna tråd. Enligt Palme skulle åsiktsregistreringsförbudet inte bara omfatta säkerhetspolisen utan också "olika myndigheter".

2.9 Försvarsutskottets IB-utredning, december 1973

Ett tidigare okänt källmaterial rörande IB har identifierats i riksdagens arkiv. Det utgörs att utredningsmaterialet till försvarsutskottets betänkande om IB (SOU 1973:35). Här finns uppteckningar från samtalen med flera nyckelpersoner, bl.a. två med Sven Andersson. Utskottet berörde mycket lite frågan om IB:s inrikesverksamhet men den tas upp lite här och var i samtalen. Anders Björck frågade Andersson – med anledning av Peter Bratts påstående att IB:s tidigare inrikesverksamhet omkring 1972–1973 var helt skild från IB och i stället låg direkt under regeringen – om avd 03 nu var "avskild från FöD". Andersson svarade:

Utlöpare från kriget att SÄPO och IB samarbetande fortsatte efter kriget. Visst samarbete kring utlandskontakter. IB kunde få namn på ev. agenter i Sverige. Övervakades länge av IB. Slutet av 60-talet ökande palestinaaktivitet i Europa. Livligt resande Västtyskl - Gbg - Sthlm uppmärksammades. FNL i Gbg, SDS. Polisen o IB kontakt med Ekberg och fick utmärkt information av honom 1 - 1 1/2 år. Övertogs sedan av polisen.

Övervakn. av vissa org. krävde C RPS skulle avgränsas klart mellan SÄPO och IB. Hela regeringen engagerade vid den avgränsningen. Fst/Säk fick behålla de personuppgifter man fått av SÄPO. Kopia behölls i Fst. Förbjöds och förstördes. Klart även enligt JO. IB fick ej ha ngn personövervakning mot agenter i Sverige. Polisuppgift. Klar avgränsning gm regeringsbeslut, trol. 1969. I kraft i början av 1970. "Åsiktsreg." förbjöds då också. SÄPO:s org. utbyggd kraftigt.

Som synes håller Andersson här fast vid sina tidigare utsagor om att IB både före och efter 1970 inom riket ägnade sig åt utländska

medborgare eller "agenter i Sverige". Han återkommer också till Fst/Säk:s personalkontrollarkiv. Utskottets vice ordförande Bengt Gustavsson (s) frågade om det fanns "flera org" som sysslade med inrikesverksamhet utöver säkerhetspolisen. Andersson svarade:

Jag känner ej till några flera. I boken talas om Palme och Paues om Kiruna. HSB-kongressen etc. Vissa tror att det finns någon av Palme eller annan ledd org. Finns självklart inte! "Det gör det inte". Skulle det däremot kunna (finnas?, LOL) tecken på att SAF eller LO etc. själva skall skaffa de upplysn. (om främst utl.) som SÄPO ev. ej kan ge.

Att någon annan organisation än säkerhetspolisen och IB skulle syssla med inrikes övervakning var enligt Andersson "helt felaktigt". Resten av uttalandet är lite svårtolkat men det går ut på en misstanke om att SAF eller LO själva skulle kunna skaffa upplysningar om "främst" utlänningar som man inte kunde få från säkerhetspolisen. Andersson hördes ytterligare en gång av utskottet. Han beskrev då i korta drag IB:s uppkomst:

Från början (50-talet) var det Fst och ej polisen som fick info om utlänningar etc. Då polis ej kunde nyttjas sände man ibland LO-folk att kunska på arbetsplatser. Samarbete med soc.dem arbetarkomm för att få tex en kommunistisk majoritet bruten vid Bofors. Slut sedan 1969. Polisen kan ej detta. Gör ej så. Slut efter CRPS direktiv. Alla vilda strejker är tecken på detta. Industriförbundet en militärbyrå för att bevaka industrins intressen. Ej LO ngt sådant. Tidigare IB hjälp av LO och S lokalorg. Slut 69 efter arbetsfördelningen mellan Fst och Rps. Paues helt andra uppgifter sedan 1969. Slutat på FortF sedan 1/1 - 73. Var en av de fyra som omplacerades 1969-70. Grundläggande kännedom om kommunisterna.³

Här preciserar Andersson något sina tidigare uttalanden om samarbete mellan IB och fackligt aktiva. Han nämner att IB fått hjälp från "LO och S lokalorg", i något fall rör det sig om en arbetarekommun i Karlskoga men huvudsakligen handlar det om "LO-

³ Försvarsutskottets utfrågning av Sven Andersson den 14 november 1973. Samtalsuppteckningen förvaras i arkivmaterialet (FöU 1973:25). Riksdagens bibliotek. De uppgifter som Andersson här lämnade gjorde stort intryck på moderaten Anders Björck som då satt med i försvarsutskottet. Björck kunde arten år senare berätta i en intervju: "Sven Andersson förklarade hur IB arbetade och tog exemplet Bofors. Man höll ögonen på extrema rörelser, Vietnamdemonstrationer, noterade kommunister som bodde i närheten av kraftverk, militära anläggningar och viktiga försvarsindustrier. På så vis kom det sig att man kunde informera socialdemokraterna om att de höll på att förlora sin majoritet i Bofors verkstadsklubb. Socialdemokraterna såg sedan till att de behöll majoriteten ... Hade utskottsfröhor varit offentliga även på 70-talet, hade dåvarande försvarsministern Sven Andersson berättat den historien för hela svenska folket." Uppgifterna gjorde att moderaterna inom utskottet misstänkte omfattande otillbörligt samarbete mellan IB och SAP. Se Expressen den 10 september 1991: "IB räddade facket", Lena Katarina Svanberg.

folk” och de övervakade utgörs fortfarande endast av ”utlänningar etc”. (Det finns en uppgift från den här tiden att LO-chefen i massmedierna skulle ha förnekat sanktion av sådana kontakter, se not 825.) Paues skulle efter 1969 ha haft ”helt andra uppgifter”, vilket ju inte är sant för perioden från hösten 1971 fram till IB-avslöjandet. I sitt betänkande återger utskottet huvudinnebörden av Anderssons uppgifter.

Olof Palme hördes mycket kort av utskottet i slutfasen av dess arbete. Han berättade att han tidigare hade arbetat på försvarstabens utrikespolitiska avdelning. Han hade då varit arbetskamrat med Elmér och också haft kännedom om T-kontoret. Rörande sina kontakter med Elmér hävdade han att han träffat denne ”kanske 5–6 gånger de senaste 15 åren” och förnekade att han träffat Elmér, som Peter Bratt hävdade, ”regelbundet varje tisdag”. Han sa vidare att han ”känner Paues och vet hans uppgifter”, vilka skulle varit ett ”hemligt jobb åt FortF” rörande ”befästningar” som gav Paues anledning att ”resa i Norrland”. Detta var säkerligen en kommentar till påståendet i samband med IB-avslöjandet att Palme skulle ha skickat upp Paues till Malmfälten för att spionera på de strejkande gruvarbetarna. Palme kunde dock inte erinra sig att han träffat Paues ”sedan -68”. Han förnekade också att han, Palme, förfogade över en ”egen spionorganisation”.

Birger Elmér hävdade inför utskottet att man 1969 fick order att ”lägga ned verksamhet som varit i landet”. Man ”tuggade” registren. Det gjordes sedan ingen uppföljning efter 1969”. Rörande Gunnar Ekberg sa Elmér att ”IB vill följa av utländsk makt styrd verksamhet i Sverige”. Han påstod att man 1969 ”avvecklade bl.a. Ekberg men efter bön från polisen behölls han för sina kontakter med terroristerna. Betalades till hälften av IB. Resten polisen. IB vill ej göra slut på en infiltratör utan infiltrera honom och använda honom. Polisen motsatt intresse. Vill avslöja.”

På frågan om IB infiltrerade vänsterorganisationer svarade Elmér:

Vi infiltrerar inga org. inom Sverige. Före 1969 ibland. Ekberg gick på eget initiativ in i vissa föreningar. Erbjud info från dem, vilket IB i ett par lägen accepterat. FNL inget att infiltrera. Kfml(r) polisens sak. Därifrån och från SKP kommer enskilda pers. och ger info ”för rikets säkerhet”.

Vid några tillfällen tillfrågades Elmér om inrikesverksamheten före 1970. Han nämnde då att det inom den delen som mest verkat fyra

personer under ca 10–12 år. Man fick rapporter för "uppföljning" från "fackföreningsledare och arbetare". Det kunde handla "om det t.ex. varit hela avdelningar som dominerats" och man får utgå från att Elmér här menar att dominansen skulle ha utgjorts av kommunister. Då uppgifterna inkommit gjordes "viss bearbetning". Som synes går Elmér här något längre än exempelvis Sven Andersson eftersom den förre pekar på en verksamhet som bl.a. syftat till att kartlägga svenska kommunister. Vid ett tillfälle kommenterade också Elmér det register man hade under 1960-talet men som skulle ha förstörts i samband med boskillnaden 1969. Han nämnde då att antalet registrerade skulle ha uppgått till "15 000–20 000 namn 1968".

Ingvar Paues berättade för utskottet att han anställdes vid IB 1959 för att "kartlägga vilka industrier, kraftverk och andra anläggningar som var viktiga ur försvarssynpunkt och att ta kontakt med personer som kunde lämna uppgifter om anställda som kunde vara opålitliga ur säkerhetssynpunkt". Han angav inte om det specifikt gällde svenska eller utländska medborgare. Han hade i sitt arbete fått hjälp av "de pålitliga" – "ofta partikamrater". Exempel på "opålitliga" som rapporterades och registrerades var personer som gått på "utbildning i kommunistländer etc". År 1970 hade verksamheten upphört varefter Paues övergick till departements-tjänstgöring. Sommaren 1971 återanställdes han vid IB "och sysslade då med helt andra uppgifter än den inrikes verksamhet som han ägnat sig åt under den första anställningsperioden". Paues förnekade att han skulle ha lämnat rapporter till partiet – de "skulle ej kunna vara till nytta".

Utskottet hörde också Ingemar Engman som då, 1973, var chef för försvarsdepartementets materialenhet. Engman berättade att han varit anställd vid IB i två år fram till och med maj 1967. Därefter övergick han till departementet. Rörande frågan om partipolitiskt utnyttjande av IB kunde Engman inte se något "som skulle föra dithän". Han menade att bland IB:s anställda låg partisympatierna "troligen" till 90 % åt det borgerliga eller "mycket" borgerliga hållet. Rörande inrikesverksamheten sade Engman att han visste att det funnits en "sektion 03" som Paues var chef för. Han visste dock inte vad Paues gjorde vid tiden för utskottsförhöret. Han kände endast till att det fanns beslut om pensionering rörande denne och några andra personer.

Utskottet fann att det fram till år 1970 ankommit på IB att inhämta upplysningar även avseende rikets inre säkerhet och att man vid övervakning av personer som kunde misstänkas vara opå-

litliga ur säkerhetssynpunkt ofta anlitade fackliga förtroendemän på den misstänktes arbetsplats.⁴ Man skrev vidare att nämnda omständigheter, i förening med att IB:s verksamhet avseende rikets inre säkerhet "väsentligen ombesörjdes av en aktivt verksam socialdemokrat och att vid den tiden förekom omfattande registreringar, bl.a. av dem som hörde till eller visade starka sympatier för politiska ytterlighetspartier, kan ha utgjort underlag för misstankar att den hemliga underrättelsetjänsten utnyttjades i partipolitiskt syfte".

Utskottet ansåg, rörande frågan om inrikesverksamhet i IB:s regi efter år 1970, att Gunnar Ekbergs verksamhet i Göteborg här tilldrog sig särskild uppmärksamhet efter som rapporteringen fortsatte något eller några år in på 1970-talet. Man fann emellertid att beslutet om gränsdragningen 1970 hade iakttagits men att Ekbergs verksamhet "i viss mån är ett undantag". Dock, eftersom dessa uppgifter förmedlades till polisen riktade man ingen kritik mot denna del av IB:s verksamhet.

2.10 IB och Försvarsutskottets betänkande debatteras i riksdagen den 14 december 1973

Vpk:s partiledare CH Hermansson uppgav i riksdagsdebatten att LO-chefen icke givit sitt godkännande till att fackliga kanaler utnyttjades för den militära underrättelsetjänsten.⁵ I debatten tryckte moderatledaren Gösta Bohman på hårt för att få till stånd en opartisk juristkommission för granskning av verksamheten före 1970. Bohman framhöll att det var frågan om huruvida

⁴ Elmérs uppgifter till Neutralitetspolitikkommisionen 1993 – och som avhemligades genom regeringsbeslut i juli 1998 – var således inga nyheter i och för sig. Det som massmedierna hängde upp sig på var att Elmér, då han beskrev den socialdemokratiska arbetsplatsorganisationen, uppgav att denna hade 2 000 ombud i Stockholm och 22 000 i hela landet. Detta tolkades som att IB haft alla dessa som rapportörer vilket ju är både fel och fanigt. Elmér hade visserligen tillgång till 22 000 ombud men hur många som verkligen utnyttjades är naturligtvis en helt annan sak. Den siffra dom angetts i denna studie – ca 1 000 personer – innebär ändå att det rörde sig om ett mycket omfattande kontaktnät, men då talar vi om hela perioden från mitten av 1950-talet och ca 20 år framåt.

⁵ Det finns en uppgift om att LO-ordföranden Gunnar Nilsson sagt följande till Expressen någon gång under 1973: "LO har inte givit något centralt medgivande till sådan här rapporteringsverksamhet. Men hur ska jag från LO:s sida kunna ha någon åsikt om att IB övertalat vissa enskilda fackligt anslutna personer att åta sig sådana uppdrag. Det måste vara deras egen ensak, en samvetsfråga för var och en. Såvitt jag förstår har IB tagit kontakten med de personer det gäller. Om de lovat att ställa upp innebär det ju inte att den fackliga organisationen åtagit sig något uppdrag". Uppgifterna ur FiB/Kulturfront den 20 oktober 1983.

aktivt politiskt engagerade människor skall verka inom en organisation som är undandragen öppen kontroll och om inte detta kan leda till att osäkerheten inför sådan verksamhet kan förstärkas.

Palme tillbakavisade kraven genom att hävda att Bohman enbart var ute i partipolitiska syften. Hermansson krävde en parlamentarisk fempartikommission för en grundlig utredning om IB:s hela verksamhet och vad som förekommit i IB-affären. Hermansson krävde också besked av Palme rörande IB:s samarbete med fackföreningsrörelsen – ”var det 1948 som IB började tränga in på arbetsplatserna och använda fackliga förtroendemän som tjallare mot sina arbetskamrater? Vem gav den ordern?”

Palmes svar:

Sedan står Hermansson och talar om infiltration i fackföreningarna, om agenter, tjallare och angivare – egentligen kommunistiska klyschor. Vad har det varit fråga om? *Det har varit fråga om att det funnits utländska agenter på svenska arbetsplatser och då har några fackliga förtroendemän på dessa arbetsplatser hållit ett öga på dem.* De har inte varit agenter, tjallare och angivare. De har gjort ett arbete i landets, i nationens och i demokratins intresse. Så enkelt är det.

Det är naturligtvis tråkigt att vi måste hålla oss med polis, under rättelsetjänst och allt annat som vi inte upplever som något tilltalande i vårt demokratiska samhälle. Om herr Hermansson talade med sina partivänner runt omkring och bad dem skicka hit färre agenter, skulle vi kunna dra ned mycket av polisens aktiviteter, så det vore ju en ansats.

Noterbart är att Palme ligger kvar på den sedan våren 1973 inslagna linjen; ”några fackliga förtroendemän” har hållit ett öga på ”utländska agenter på svenska arbetsplatser”. Efter Palme gick Tage Erlander, på sin sista dag i riksdagen, upp i talarstolen. Han förklarade, som svar på Bohmans krav, att han inte hade något emot ”att fögderiet under min tid granskas så närgånget som möjligt. Det finns ingenting att dölja. Jag tror tvärtom att min position blir bättre än vad den är för närvarande efter en sådan genomgång.” Han gick tillbaka till 1948 och erinrade om ”en situation då världen upprördes av en kommunistisk kupp i Tjeckoslovakien”:

Vi gick då tillväga på sätt som jag föreslog för att ta upp kampen i fackföreningar, på arbetsplatser, överallt för att klarlägga för de svenska arbetarna vad denna strid för demokratin betydde.

Erlander kommenterade inte närmare frågorna om relationen mellan partiet och IB. Också en av moderaternas representanter i utskottet, Ivar Virgin, krävde fortsatt utredning om perioden före 1970.

2.11 TV-programmet "Folkhemmets hemligfolk", våren 1974

Sven Andersson intervjuades i programmet och sade då, beträffande IB:s inrikesverksamhet:

Andersson: Ja, det var ju en liten organisation, ett fåtal människor som genom goda förbindelser med framför allt fackföreningsrörelsen kunde skaffa lätt, per telefon oftast, uppgifter om hur en person som man trodde hade kommit till den platsen eller den arbetsplatsen eller till den bosättningsorten för att ev skada – under krig skada Sverige. Vad var det för person? Vad sysslade han med? Vilka kontakter hade han? Varför bodde han där? Och så vidare.

Fråga: Dom uppgifter som samlades in på det sättet, vart gick dom?

Andersson: Ja, dom gick till försvarsstaben eller polisen. Det kan jag inte riktigt klara ut men en del gick ju till försvarsstaben och särskilt utländska, utlänningar, men jag är osäker på hur arbetsfördelningen hela tiden har varit för det har växlat faktiskt.

Fråga: Och man rapporterade både utländsk och svensk arbetskraft?

Andersson: Ja, när det gäller svensk arbetskraft, så kom ju de in i bilden när det stod klart att det fanns kontakter mellan utlänningar och svenskar.

I stort sett ännu samma linje. IB var en liten organisation med ett fåtal personer som hade goda kontakter inom fackföreningsrörelsen för övervakning av "särskilt utlänningar". Svenska medborgare blev föremål för rapportering endast i den utsträckning som de hade kontakter med utlänningar.

2.12 JO:s IB-utredning 1975

Ärenden knutna till IB:s verksamhet och IB-affären granskades av JO. Rörande inrikesverksamheten före 1970, varmed JO avsåg "verksamhet inom landet riktad mot personer bosatta här i landet", fann han att "det är ägnat att väcka oro att sådan verksamhet före-

kommit från IB:s sida”. JO var dock medveten om svårigheterna med att upprätta en absolut gräns men påpekade att det var ”angeläget att få så fasta gränser som det är praktiskt möjligt att åstadkoma”. Han noterade att ”(e)tt försök till sådan gränsdragning gjordes enligt vad som blivit upplyst år 1969 och torde också haft effekt”.

Rörande Gunnar Ekbergs verksamhet nämnde JO att denna i och för sig inte bevisats vara brottslig men att en ”infiltration – för det är ju trots allt vad det här är fråga om – i politiska och andra sammanslutningar, som inte är olagliga, framstår alltid som en kränkning av den föreningsfrihet som är tillförsäkrad svenska medborgare”. JO hänvisade till försvarsutskottet som ansåg att Ekbergs verksamhet legat inom ramen för IB:s arbete. Ett undantag hade dock utskottet gjort och det gällde ”Ekbergs medverkan vid fotografering av medlemsanteckningar och liknande”. Utskottet hade skrivit att det från IB:s sida förklarats att dessa åtgärder inte skett på order av eller efter medgivande från någon av Ekbergs överordnade. JO ville inte betvivla detta men kunde inte heller underlåta att påpeka faran ur rättssäkerhetssynpunkt ”av att alltför självständiga agenter får arbeta utan tillräcklig styrning från under rättelseorganisationernas sida. Han fann vidare att saken torde ha varit en engångshändelse. Men var Ekberg så självständig? Jämför här chefsåklagaren Carl Axel Robèrts hemliga PM rörande eventuella brott begångna av IB-anställda:

Fallet avser en händelse, som utspelade sig antingen år 1968 eller 1969.

I egenskap av medlem i FNL hade Ekberg tillgång till nycklar till rörelsens kontor. Anstrin och Ekberg besökte vid ett tillfälle lokalen tillsammans, varvid en del material avfotograferades. Franzén och fru Berggren satt vid tillfället vakt tillsammans i en bil utanför lokalen. De hade till uppgift att medelst kommunikationsradio varna Anstrin och Ekberg, om någon person såg ut att vara på väg till lokalen.

Elmér har uppgivit att han gav tillstånd till operationen av den självklara anledningen, att IB fick tillgång till materialet indirekt via Ekberg. Det förelåg indikationer för att det förekom främmande verksamhet inom FNL och dessutom visste IB, att den alltmer tilltagande terrorismen gick in där. Ur rikets synpunkt var denna operation välmotiverad.

Någon misstanke om brott har ej uttalats i detta fall.⁶

⁶ Anstrin var chef för IB:s operationsavdelning, Franzén var tekniskt kunnig och lite av ”allt-i-allo” inom IB medan Berggren var Anstrins sekreterare.

Uppenbarligen hade varken försvarsutskottet eller JO begärt att få ta del av Roberts IB-utredning. I debatten övergav man från ansvarigt håll sin källa som ensam fick bära ansvaret.

2.13 1974 års underrättelseutredning (SOU 1976:19)

Då 1974 års Underrättelseutredning granskade IB talade man med ett stort antal personer, bl.a. Olof Palme, Sven Andersson, Anders Thunborg, Stig Synnergren och Birger Elmér. Av uppteckningarna från dessa samtal har endast den från samtalet med Thunborg sparats. Denna innehåller dock inga uppgifter om IB:s inrikesverksamhet. I sin historik över IB skriver utredningen att verksamheten vid inrikesavdelningen (03) upphörde omkring 1970. Bakgrunden var ett krav från rikspolisstyrelsen att dess säkerhetsavdelning ensam skulle få bedriva säkerhetsunderrättelsetjänst av detta slag inom landet. Riskerna för missförstånd och förvecklingar var annars påtagliga. Fall av "sammanstötningar" på fältet hade också förekommit vid några tillfällen.

Underrättelseutredningen gick inte närmare in på perioden före 1970 och frågan om samarbetet mellan IB och SAP på inrikessidan. Emellertid noterade man att IB före 1970 sammanställt "ett ganska stort antal rapporter som behandlar svenska medborgare och som uppenbarligen bygger på underrättelseinhämtning här i riket".

2.14 Sjukhusaffären i Göteborg 1975

Då Aftonbladet i oktober 1975 avslöjade att säkerhetspolisen haft en "agent" inom Göteborgs sjukvårdsförvaltning, ledde detta till en rad rykten och påståenden om att IB fortfarande höll på med inrikes övervakning i någon utsträckning. Vad som särskilt bidrog till detta var det faktum att den utpekade "agenten" Jan Lindqvist haft den sedan 1973 avslöjade IB-kontaktmannen Svante Winqvist som sin närmaste chef vid förvaltningens kansli.

Några veckor efter avslöjandet hade några journalister på Aftonbladets Göteborgsredaktion sammanställt ett artikelunderlag som klart pekade på existensen av en socialdemokratisk säkerhetspolis – "SAPO" – och som leddes av Olof Palme och Pierre Schori. Någon publicering blev dock inte aktuell och omständigheterna runt detta är oklara. I slutet av november 1975 lästes dock delar av manuskriptet upp i TV:s Kvällsöppet vilket föranledde en mycket

stark reaktion från Olof Palme som i ett öppet brev till TV-chefen Örjan Wallqvist kritiserade TV för att ge spridning åt rent förtal. Wallqvist har i samtal med kommissionen dragit slutsatsen att Palmes agerande "var föranlett av att han ljög".⁷

JO:s utredning om sjukhusaffären gav dock inget vid handen om någon återupptagen inrikesverksamhet, men bakom kulisserna fanns misstankar om detta från bl.a. rikspolischefen Carl Perssons sida.

År 1977 fick justitiekansler Ingvar Gullnäs i uppdrag att på nytt undersöka sjukhusaffären. Han kunde inte konstatera någon konkret IB-inblandning men fick uppgifter från en f.d. IB-anställd, Ingvar Paues´ sekreterare Ing-Britt Löfberg, om att IB omkring 1972 hade återupptagit sin inrikesverksamhet. Detta föranledde Gullnäs att tala med Elmér, Paues och Synnergren men samtliga förnekade ihärdigt Löfbergs uppgifter.

Gullnäs fick också upp en tråd rörande det s.k. "Krigs-IB" och erhöll uppgifter om att Elmér och Paues hållit en kurs i Göteborg i augusti 1975 med endast aktiva socialdemokrater närvarande. Han kom dock aldrig till klarhet med innebörden av detta.

Gullnäs talade under sin utredning inte med Palme eller Sven Andersson och inte heller någon annan inom SAP med ett undantag – Anders Thunborg. Denne har uppgivit för SÄKO att Gullnäs reste till New York, där Thunborg arbetade, för att tala med honom. Någon samtalsuppteckning finns dock inte i JK:s arkiv. I vilket fall som helst torde Thunborg knappast ha bekräftat Löfbergs uppgifter; hade så varit fallet hade detta naturligtvis framgått av utredningen.

Som en följd av de ouppklarade frågor Gullnäs lämnade efter sig, tillsattes 1979 ännu en IB-utredning under regeringsrådet Bengt Wieslanders ledning. Inför kommittén hävdade Ing-Britt Löfberg att hon blivit feltolkad av JK och samtliga hörda torde i övrigt ha förnekat alla uppgifter om att IB efter 1970 hade återupptagit sin inrikesverksamhet. Bland de personer kommittén hörde fanns Olof Palme, Sten Andersson, Birger Elmér, Ingvar Paues, Pierre Schori samt Stig Synnergren.

Det är okänt vad dessa sade eftersom samtalsuppteckningarna, liksom i fallet med 1974 års underrättelseutredning, är förstörda. Den wieslanderska utredningen kom dock fram till att IB inte bedrivit någon inrikesverksamhet efter 1970 – tiden före 1970 behandlades ej.

⁷ Samtal med Örjan Wallqvist den 26 maj 2000.

2.15 Avslöjanden i massmedia och böcker

På hösten 1983 publicerade rikspolisstyrelsens förre informationschef Curt Falkenstam boken *Polisernas krig*. Denna innehöll för första gången en redogörelse för händelserna i samband med PG Vinges avgång 1969/1970. Falkenstam hävdade att det rörde sig om påståenden från Vinges sida vid ett internt säpo-möte om att Olof Palme var en säkerhetsrisk, som ledde till att regeringen inte längre hade förtroende för Vinge. Uppgifterna om att detta var den verkliga bakgrunden till Vinges avgång väckte mycket stor uppmärksamhet i massmedierna och Palme med flera ansåg att Vinges anklagelser var upprörande. Vinge svarade med att några dagar senare anklaga Palme för att ha varit högste ansvarig för IB som beskrevs mer eller mindre som en socialdemokratisk övervakningsorganisation direkt underställd regeringen. Vinge hävdade också att Palme spelade tennis med Birger Elmér. Palme slog tillbaka med att kalla alla Vinges påståenden för lögn. Förre försvarsministern Sven Andersson kommenterade också Vinges uppgifter och tillbakavisade påståendet att IB var uppbyggd av socialdemokratiska partifunktionärer. Han lade till att "(s)om försvarsminister kände jag naturligtvis väl till IB och vad den arbetade med. IB-chefen Birger Elmér höll regeringen informerad." I en intervju i GT den 17 september 1983 fick Olof Palme följande fråga:

Reportern: Det har alltså aldrig funnits något samröre mellan socialdemokratiska partiet och organ som registrerat åsikter?

Palme: Nu svarar jag inte ett ord mer på sådana frågor!

I Expressen samma dag sade Sven Andersson att om Palme någon gång fick rapporter från IB så var det via honom och möjligen av ÖB. Vinge noterade dagen därpå i samma tidning att det enda Palme inte dementerat "annat än i ytterst svepande ordalag" var att IB sysslade med åsiktsregistrering.

Det stora provet rörande IB:s inrikesverksamhet skulle komma först sommaren 1988 i och med publiceringen av PG Vinges memoarer *Säpochef 1962-1970*. Boken, som kom mitt under valrörelsen och därför fick extra sprängkraft, innehåller några kapitel om IB och Vinge återger också i faximil ett flertal IB-dokument från första halvan av 1960-talet. Dokumenten pekar på en övervakning av framför allt svenska kommunister i betydligt större utsträckning än man tidigare velat medge. Vinge hävdade också att SAP var intimt förbundet med IB. Olof Palme var död och Sven

Andersson hade avlidit året innan och kommentarer rörande boken gavs av framför allt Birger Elmér och Sten Andersson. Partiledarna Bengt Westerberg och Lars Werner krävde en kommission för att granska IB:s verksamhet och SAP:s roll i sammanhanget. Carl Bildt krävde ingen kommission men har den sista tiden – i och med Enn Kokks *Vitbok* om IB – i och för sig blivit bönhörd eftersom han ansåg att det ”vore bra om socialdemokraterna lägger de fakta på bordet som går att ta fram” eftersom det var partiets ”egen uppgift att rensa upp”. Centerpartiets ledamot i KU, Bertil Fiskesjö ansåg att uppgifterna i Vinges bok var ”rent skrämmande” och menade i likhet med Bildt att det var ”dags för socialdemokratin att nu räta ut alla frågetecken som hopat sig kring partiets delaktighet i åsiktsregistrering”. Anders Björck tyckte sig se ett mönster från den då högst aktuella Ebbe Carlsson-affären gå igen och krävde ”en ordentlig utredning av vad som egentligen skett i IB:s och andras namn”. Birgit Friggebo krävde att Sten Andersson skulle träda fram ”och förklara vad de höll på med”. Andersson ville dock inledningsvis inte säga något. Ingvar Carlsson, då partiordförande och statsminister, förklarade, rörande Vinges påstående att lojala socialdemokrater ute i landet hjälpte IB att samla in uppgifter om kommunister:

Det kan ha funnits ombudsmän som i egenskap av enskilda personer gjort detta. Men det var icke partiet, det var IB som organisation som hade en sådan verksamhet.

Han ansåg att IB:s verksamhet var ”en passerad historia” som Vinge nu ville ”placera i valrörelsen”. Det är naturligtvis inte säkert att det som återges i tidningarna är korrekta eller exakta citat. I SvD den 8 augusti 1988 säger Carlsson exempelvis att ”jag kan garantera att det inte finns något samband mellan IB och det socialdemokratiska partiet”. I GT samma dag heter det att Carlsson sagt att ”han personligen kan garantera att `socialdemokraterna som parti aldrig stått bakom någon form av politisk åsiktsregistrering´”. Den senare versionen återfinns också i GP för samma dag.

Den 9 augusti gick Sten Andersson till hårt angrepp mot PG Vinge:

Det är en förbannad lögn när Vinge påstår att jag var sambandsman mellan IB och socialdemokratiska partiet ... jag är så jävla förbannad. Det är ingenting annat än en förbannad lögn från Vinges sida.

Vinge hade dock aldrig påstått att Andersson skulle varit "sambandsman", endast kontaktman vilket ju innebär en viss principiell skillnad. Sten Andersson framträdde några dagar senare i radiomagasinet *Kanalen* tillsammans med Jan Guillou och Stig Synnergren. Andersson fick då frågan om han, som partisekretärare, kände till "några kontakter mellan IB och partiet". Andersson svarade "ja" och fick följdfrågan "hur såg dom ut och hur gick dom till?". Andersson redogjorde då för IB:s tillkomst, att organisationen sprang ur diskussioner mellan ett flertal aktörer inom Folk och Försvar i början av 1950-talet och att "man beslöt sig då för att skapa en organisation, det gick en regering där också centerpartiet fanns med på, en organisation där man handplockade pålitligt folk". Han fortsatte:

I denna organisation fanns inte bara socialdemokrater men ganska självklart med den position vi hade i samhället så blev det många socialdemokrater engagerade. Den som hade fått uppdraget att klara uppgiften vände sig naturligtvis till de partier och organisationer, dom var många som stod bakom denna verksamhet. Då blev det naturligtvis väldigt många kontakter med socialdemokratien. Men det är en sak, en helt annan sak är att IB är helt skilt från det socialdemokratiska partiet, det fanns inga partibeslut i dom fall som folk engagerade sig.

Andersson förnekade att SAP skulle ha ägnat sig åt åsiktsregistrering i sin egen verksamhet och det är uppenbart att programmakarna hade svårt att hålla isär partiets egen kommunistbekämpning och IB:s verksamhet. Jan Guillou påpekade att IB:s verksamhet på framför allt 1950-talet inte var mycket att orda om. Han menade att Sten Andersson försökte försvara IB:s och SAP:s verksamhet enbart genom att tala om vad som hände "på Stalins tid". I stället ville Guillou fokusera på den delen av IB:s verksamhet som syftade till att förfölja "hyggliga snälla FNL-grupper, där ni har era egna barn med har ni spioner då som infiltrerar under falska flagg och som springer med listor och papper och rapporter både till försvaret och till er själva och det där är ju dokumenterat så på den punkten går det inte att komma undan". Andersson svarade att han tog avstånd från all åsiktsregistrering som utförts av säkerhetspolisen efter 1969 men menade att "för detta har det socialdemokratiska partiet inget ansvar som parti". Visserligen, fortsatte han, kunde inte ett parti som innehar regeringsmakten avsvära sig sitt ansvar men att gå så långt som att skylla IB:s aktiviteter på partibeslut av SAP var "fel" – "hade jag vetat om det här hade jag varit lika ivrig som du att sätta stopp för det". Det enda ansvar

Andersson ville kännas vid var "att eftersom vi hade regeringsmakten så borde vi haft det här under större kontroll" men detta var komplicerat eftersom det i säkerhetstjänsternas natur "ligger att det är svårt att få insyn" av olika skäl. Andersson placerade sedan ansvaret hos regeringen – inte partiet:

Blanda inte ihop det. Jag har svarat för partiet, andra får svara för regeringen och det var alltså en koalitionsregering som stod bakom beslut om att IB, den verksamheten skulle komma till. Det är klart att vi har då också socialdemokrater ansvariga.

Guillou anklagade Andersson för att "leka med ord" beträffande ansvaret. Han ansåg det självklart att partiet inte fattat några formella beslut i ett fall som detta.

Sammanfattningsvis kan man säga om radiodebatten att Andersson vidgick att han känt till kontakter mellan IB och partiet och att han själv hade kontakter med Elmér. Det är inte särskilt långt mellan dessa bekräftelser och de som tio år senare skulle väcka uppseende i en debattartikel i Aftonbladet. Andersson var dock angelägen om att sprida ansvaret och menar att de kontakter hans parti hade med IB inte var unika för något parti men att omfattningen av naturliga skäl blev större.

På varen 1990 publicerades Jonas Gummessons och Thomas Kangers *Kommunistjägarna* med ett antal dokument om SAP:s s.k. arbetsplatsombudsorganisation där uppgifter om kommunistkartläggning förekom. Författarna kopplade ihop denna verksamhet med IB:s inrikesverksamhet och namngav ett stort antal centrala partirepresentanter som nyckelfigurer rörande SAP:s kontakter med IB. Bland annat framhölls Sten Anderssons partisekreterarskap samt Ingvar Carlssons och Lars Engqvist funktioner som SSU-ordförande som betydelsefulla i sammanhanget. Med boken blev förvirringen stor om vad IB egentligen var. För många blev begreppet synonymt med SAP:s egen kommunistkamp ute på arbetsplatserna. Kanger/Gummessons huvudtes var att IB kom till för att SAP inte längre ville ha sin egen känsliga kommunistövervakning på partikansliet. Enligt författarna överfördes därför verksamheten – inklusive namnregister – till militären. Den som huvudsakligen kommenterade uppgifterna i boken var dåvarande partisekreteraren Bo Toresson, men denne kunde endast mer allmänt redogöra för denna kamp. Att partiet på 1940- och 1950-talet kämpat mot och kartlagt kommunister var "ett nödvändigt renhållningsarbete". Detta var "en kamp som vi alla borde vara glada för i dag när vi summerar årtionden av terror och miss-

lyckanden i alla de länder där deras partibröder lyckades komma till makten”, hävdade han. Toresson gjorde i det sammanhanget ingen koppling till IB:s verksamhet. Sven Aspling, som i boken sägs ha deltagit i diskussioner inom partiet rörande tillskapandet av IB, ville inte kommentera uppgifterna utan hänvisade till Toresson.

Med anledning av uppgifterna i boken ställde riksdagsmannen för miljöpartiet Per Garthon följande fråga till statsminister Ingvar Carlsson:

Vilken roll har statsministern under sin politiska karriär spelat beträffande den s.k. sapo-verksamhet som beskrivs i boken *Kommunistjägarna*?

Carlsson svarade den 24 april i riksdagen:

Låt mig inledningsvis slå fast att det socialdemokratiska partiet inte bedriver någon åsiktsregistrering ... Efter andra världskriget tog kommunistiska partier med våld makten i Östeuropa. I Sverige förde socialdemokrater en målmedveten kamp mot kommunisterna på arbetsplatserna för att förhindra att något sådant skulle kunna hända här. Det var tidvis en mycket hård kamp.

Carlsson avslutade med att hävda att allt detta skedde före hans egen politiska karriär och att han ”därför inte [hann] göra någon insats på detta område”. Garthon fortsatte fråga om inte Carlsson i sin egenskap av SSU-ordförande deltog i IB:s registrering men Carlsson avstod från replik.

Senare under året publicerade Carl Persson sina memoarer *Utan omsvep* med ytterligare uppgifter om IB:s verksamhet. Boken föranledde dock ingen större debatt om IB och SAP.

I september 1991 – återigen under en valrörelse – sändes i TV 4-magasinet *Kalla Fakta* ett inslag om att IB bedrivit inrikesverksamhet i Göteborg så sent som 1974–1975. En person framträdde som påstod sig ha haft Ingvar Paues´ uppdrag att registrera vänsterextremister på Eriksbergssvarvet. Kopplingar gjordes i programmet också till sjukhusaffären. Kursen i ”Krigs-IB:s” regi i augusti 1975 togs också upp och programmakarna (Kanger & Gummeson) kunde avslöja att utöver den i sjukhusaffären centrala aktören, socialdemokraten Leif Andersson, hade också hans partikamrater Göran Johansson och Sören Mannheimer deltagit i den av Elmér och Paues ledda kursen. Man hävdade också att Sten Andersson vid två tillfällen besökt kursdeltagarna, en gång också i sällskap av arbetarekommunens ordförande Sven Hulterström. Sten Andersson ombads kommentera uppgifterna om ett sam-

arbete mellan socialdemokrater och IB men sa, märkligt nog, att han "inte haft något med IB att göra" (GP 7.9.91).

År 1993 hördes Anders Thunborg av Neutralitetspolitikkommissionen. Han berättade då i förbigående att Stig Synnergren någon tid efter överenskommelsen om en boskillnad mellan militären och säkerhetspolisen, hade återupptagit inrikesverksamhet trots att han var förbjuden att göra detta. I juli 1998 avhelligade regeringen delar av Birger Elmers förhör inför Neutralitetspolitikkommissionen. Det var där Elmer hävdade att han under 1950-talet knutit kontakter med den arbetsplatsorganisation som SAP efter metallstrejken 1945 började bygga upp. Elmer nämnde att arbetsplatsorganisationen bestod av 2 000 ombud i Stockholm och omkring 22 000 i hela landet. Uppgifterna fick stort genomslag i massmedia – det var åter valrörelse – och det tolkades felaktigt som att IB haft hela 22 000 medarbetare inom SAP. Massmedierna sökte nu upp Göran Persson, Ingvar Carlsson och Sten Andersson för kommentarer men dessa ville inget konkret säga. Gudrun Schyman anklagade då flera ministrar och ansvariga för att ha "blåljugit" om åsiktsregistreringen. Hon pekade ut Ingvar Carlsson, Sten Andersson och Thage G Peterson. Miljöpartiets Peter Eriksson anmälde Carlsson och Laila Freivalds till KU. Anledningen var att "det nu verkar stå klart att ledande socialdemokrater under lång tid har ljugit om de verkliga förhållandena och förnekat all inblandning i en verksamhet som i sak inneburit åsiktsregistrering".

Särskilt stort var nog trycket på Sten Andersson och knappt en månad senare publicerade han en omtalad debattartikel i Aftonbladet där han för första gången bekräftade att IB hade samarbetat med enskilda socialdemokrater med hans "vetskap och välsignelse". De skäl för samarbete som anfördes var följande: Pragkuppen 1948, risken för något liknande i Sverige, misstron mot säkerhetspolisen – dessa faktorer ledde till att man inom regeringen och partiet ansåg det befogat med en verksamhet som genom kontakter med personer på hög nivå inom partiet kunde hålla reda på kommunisterna. Därmed har man förklarat behovet av verksamheten fram till mitten av 1960-talet. Därefter blir det svårare. Sten Andersson har tagit avstånd från andra delar av verksamheten – Ekbergs infiltration i Göteborg, övervakningen av FNL-rörelsen osv., men han försvarar kontakterna mellan partiet och Elmer-Paues i början av 1970-talet med hänsyn till "r"-are, vilda strejker osv.

Några månader senare kommenterade Ingvar Carlsson IB-frågan i en intervju i TV 4. Han hade då två veckor tidigare förhörts av

FUN, se nedan. Han bekräftade i programmet att han känt till IB:s existens och att han träffat Elmér "några gånger". Han hade dock aldrig haft något "departementalt ansvar" eller varit anställd vid eller rapporterat till IB. I övrigt upprepade han i stort Sten Anderssons uppgifter om kommunisthotet under efterkrigstiden.

2.16 Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) IB-utredning 1998

Som en följd av debatten om IB och säkerhetspolisen (Leanderfallet) hade regeringen i november 1997 beslutat skjuta till 20 miljoner kr för ett forskningsprojekt rörande den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten 1920 – 1980, ett projekt som skulle verka under fem år. Därutöver fick Registernämnden i uppdrag att granska personalkontrollen med särskild tonvikt på ytterligare Leanderfall. Försvarets Underrättelsenämnd fick i uppdrag att bistå forskningsprojektet genom att höra ett antal nyckelpersoner inom IB och SAP samt också genomföra en arkivgenomgång i MUST:s arkiv. Här ska endast FUN:s utredning beröras.

I december 1998 publicerade FUN sin utredning som innehöll några nya uppgifter om IB. Utredarna tycks dock ha svårt att hålla isär IB:s inrikes- resp. utrikesverksamheter och har också problem att orientera sig i tid och rum. Urvalet av förhörda personer tycks också lite ad hoc även om, som nämnts, ett antal centrala personer hördes.

Stig Synnergren berättade att han kom i kontakt med IB:s verksamhet då han 1967 blev försvarsstabschef 1967 men "IB:s inrikesverksamhet berördes aldrig". Han hade aldrig sett några register och då Sven Andersson 1969 meddelade att inrikesverksamheten skulle upphöra, är det oklart vad detta egentligen betydde för Synnergren.

Birger Elmér berättade att han sammanlänkade SAP:s arbetsplatsorganisation och den militära säkerhetstjänsten i början av 1950-talet och att samarbetet godkändes av Torsten Nilsson och Sven Andersson. Elmér träffade Erlander "några gånger", kände Olof Palme "väl" och hade stöd från Wallenberg och högerns Gunnar Svärd. Registret var inte stort, endast omkring 5 000 namn. Rörande registreringer försökte man endast välja ut de kommunister som bedömdes "kvantitativt farliga". Elmér hade inte lämnat några handlingar till "sossarna". Märkligt nog tycks inte Elmér ha tillfrågats om inrikesverksamheten återupptogs efter 1970.

Ingvar Paues berättade att han använt sig av ca 100 personer ("fackliga och politiska förtroendemän") för att få uppgifter om främst personer som varit på utbildning i Moskva eller öststaterna, liksom vissa invandrare och finländare som varit på utbildning och som kom hit. Enligt Paues fanns 4–5 000 personer i registret och ca 70–80 % utgjordes av "vänsterkommunister". Det fanns också uppgifter om vissa invandrare samt nazister. Paues förnekade att han bedrivit någon inrikesverksamhet efter 1970. Han återkom till IB 1971 endast för att syssla med "finlandsfrågor".

Anders Thunborg berättade att han som värnpliktig varit knuten till IB:s verksamhet. Han hade "efter år 1971" fått reda på att IB återupptagit sin inrikesverksamhet. Denna hade tidigare varit Sven Anderssons område. Återupptagandet hade skett utan Thunborgs vetskap.

Ingemar Engman bekräftade att inrikesverksamheten återupptagits efter 1970 "i liten omfattning".

Sten Andersson uppgav att han, då han i slutet av 1950-talet blev informerad om IB:s verksamhet, "gjort klart att han inte själv skulle delta i verksamheten". Orsaken var att man annars kunde få intryck av att partiet som sådant var engagerat och hade ansvar för verksamheten. Andersson menade att partiledningen aldrig befattade sig med verksamheten och inte heller fick rapporter från IB:s verksamhet.

Ingvar Carlsson berättade att han "senast 1965" fick reda på att det fanns "en militär säkerhetsorganisation med uppgift att avvärja kommunistiska hot mot särskilda arbetsplatser". Han hade träffat Birger Elmér någon eller några gånger under 1960-talet. Carlsson sade sig sakna kännedom om huruvida verksamheten återupptogs efter 1970. Carlsson tillfrågades inte om vilka inom partiet och regeringen som var informerade om verksamheten. Han kunde endast säga, med kännedom om hur Sven Andersson arbetade, att han utgick från att det rörde sig om "en snäv krets".

Precis som 1988, 1990 och 1991 fylldes tidningarna efter att FUN offentliggjorde sitt arbete med uppgifter om det täta samarbetet mellan såväl ledande som "vanliga" socialdemokrater. Våren 1999 tillsattes Säkerhetstjänstkommissionen och parallellt med denna arbetade Enn Kokk vidare med sitt uppdrag som i augusti 2001 resulterade i *Vitbok – Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*. Tidningarna fylls åter med "nyheterna" om det täta samarbetet. Men för den stora allmänheten är bakgrunden okänd. Vad är egentligen nytt? Är det verkligen så nytt? Vad har man sagt tidigare?

Vitboken innehåller i första hand en rad redovisningar av samtal som Kokk under sitt arbete fört med företrädare för det socialdemokratiska partiet, inte minst inom det fackliga området. Han hade också talat med bl.a. Stig Synnergren och Birger Elmér, den senare endast någon månad innan han avled. De uppgifter Kokk själv betraktar som nya i boken emanerar huvudsakligen från vad Synnergren berättade för honom. Kokk får där ytterligare bekräftelse på att IB fortsatt sin inrikesverksamhet efter 1970. Enligt den samtalsuppteckning som är återgiven i boken framgår dock inte vem som egentligen tog initiativ till detta. Det är vidare inte helt klart om Synnergren konsekvent talar om IB eller om han ibland snarare beskriver arbetet inom försvarsstabens säkerhetsavdelning. Synnergren har inför SÄKO klart sagt att han inte hade något med återupptagandet av IB:s inrikesverksamhet att göra. Då exempelvis Anders Thunborg påstått att så skulle varit fallet, menar Synnergren att denne ljuger och hävdar att "det var de själva som gjorde det".

Enn Kokk tyckte sig också kunna konstatera att IB hade en längre startsträcka än vad som tidigare varit känt. Startsträckan består dock inte i militär verksamhet utan av partiets egen kamp mot kommunisterna på den fackliga arenan och att man i den kampen under åren kring andra världskriget i någon utsträckning samarbetade med den tidens motsvarighet till säkerhetspolisen.

2.17 Avslutning

Som nämnts gick dementilinjens under åren fram till omkring 1988 bl.a. vid frågan om vilka IB egentligen övervakade. Från ansvarigt håll hävdades att det uteslutande eller huvudsakligen var utländska säkerhetsrisker som följdes upp. Efter PG Vingens bok 1988 och *Kommunistjägarna* 1990 släpptes dock denna hållning. En annan brännbar fråga har varit i vilken omfattning som IB samarbetade med SAP och hur högt upp detta sanktionerades. Under åren sedan 1973 sa man att det var enskilda socialdemokrater som samarbetade med IB. Partiet som sådant hade inget med detta att göra. De uppgifter som framkom under 1998 förändrade detta och man tillstod nu att samarbetet hade förankrats på hög nivå. Den sista återstående frågan har varit om partiet i detta samarbete kunde erhålla informationer från IB. Detta har dock förnekats offentligt, bl.a. i samband med FUN:s utredning om IB. Internt har åtminstone Sten Andersson vid ett tillfälle i början av 1990-talet

hävdat att så varit fallet. Då Kjell Larsson år 1992/1993 företog en inventering av partiets arkiv på uppdrag av partiledningen för att se om det fanns handlingar med anknytning till IB, samtalade han också med några personer inom partiet. Larsson skriver bl.a.:

Sten Andersson har för mig uppgivit att han inte själv följde samarbetet mellan IB och SAP så att han kan verifiera K/G:s och Vinges uppgifter ovan. Han menar emellertid att de allmänt sett tycks vara korrekta. Dessutom har han uppgivit att partiets internationelle sekreterare och fackliga ombudsmän försägs med visst material från IB.⁸

Uppgifterna bekräftas också av SÄKO:s undersökningar.

⁸ *PM om SAP och IB-frågan* av Kjell Larsson, daterad den 5 februari 1993. Ett exemplar av utredningen har lånats ut till SÄKO av Enn Kokk den 13 februari 2002. PM:n överlämnades av Larsson till Ingvar Carlsson, Mona Sahlin och Sten Olsson (då bitr partisekreterare). Med "K/G" avses Kanger/Gummesson, författarna till *Kommunistjägarna* (1990).

3 Offentlig debatt och dolda samtal 1945–1952

3.1 Inledning

Hur växte Grupp B/IB fram inom försvarsstaben under 1950-talet? Som snart ska visas knöts kontakten mellan Birger Elmér och det socialdemokratiska partiet någon gång under 1953. Denna kontakt hade två ansikten; ett inriktat på vad man kan beskriva som internationell ”partipolitisk underrättelsetjänst” och ett på frågor av inrikes, d.v.s. säkerhetsmässig, natur. Birger Elmér har, som vi ska se, själv nämnt tre faktorer – alla med socialdemokratisk anknytning – som utgjort basen för den kommande Grupp B-verksamheten.

Men vad var det för miljö som motiverade dessa kontakter och vilken funktion avsåg den att fylla? Och kom den funktionen verkligen att fyllas? För att kunna svara på dessa frågor krävs en bakgrundsteckning av situationen så som den såg ut beträffande kommunistövervakningen i Sverige under perioden från slutet av andra världskriget fram till början av 1950-talet. Genomgången är här närmast rent kronologisk och behandlar dels hur man offentligt diskuterade kommunistproblemet, dels vilka åtgärder som vidtogs såväl öppet som i hemlighet.

Här kan noteras att ett visst tryck utövades mot regeringen samt företrädare för fackföreningsrörelsen. Syftet var att förmå arbetarrörelsens företrädare att gå ut med paroller om vikten av fackföreningsfolkets medverkan i säkerhetsarbetet. Visserligen odlades redan en del kontakter mellan säkerhetstjänsterna och en del socialdemokrater men knappast i den utsträckning som ansågs nödvändigt. Från exempelvis SAP:s håll ville man under större delen av perioden inte alls närmare diskutera några som helst samarbetsformer med säkerhetstjänsterna men mot slutet av 1951 – främst efter en större spionaffär – kan man skönja en annan attityd som sedan kommer till starkare uttryck i en riksdagsdebatt på

våren 1952. Den fråga som vi här söker svar på är om denna hållning har något med kontakten mellan Elmér och SAP att göra.

3.2 Poliser, militärer och politiker söker en lösning

Militären hade i mitten av 1950-talet sedan lång tid tillbaka tagit olika initiativ till att utestänga kommunister från befattningar inom försvaret. Efter de direktiv som utgick från Komintern¹ 1928 – där man uppmanade kommunister att söka anställningar inom försvaret i syfte att skapa förutsättningar för revolutionen – föreslog generalstaben² att statspolisen skulle börja upprätta ett centralregister över kommunisterna. Anledningen till att man inte själva skulle föra ett sådant register var att det ansågs alltför politiskt till sin karaktär. Inom generalstaben menade man att sådan hantering skulle vara helt avskild från det militära. År 1930 inrättades sedan ett sådant register hos statspolisen och generalstaben kunde därefter årligen kontrollera mellan 5 000–10 000 värnpliktiga och anställnings-sökande. Oroligheterna i Europa mot slutet av 1930-talet föranledde generalstaben att ta nästa initiativ. Man fick då igenom ett förslag som ledde till bildandet av den allmänna säkerhetstjänsten, d.v.s. föregångaren till senare års säkerhetspolis. Detta medförde under de närmaste åren en drastisk ökning av antalet personalkontroller inom försvaret.³ Först i slutet av andra världskriget reglerades, genom en särskild generalorder, militärens formella rätt att i personalkontrollärenden inhämta uppgifter ur statspolisens register. Man kunde då erhålla uppgifter rörande dels straffade personer enligt en specificerad brottskatalog, dels om personer som "deltagit i illegal verksamhet eller intager eller intagit ledande ställning eller efter den 1 oktober 1940 på annat sätt varit verksamma inom ytterlighetspartier".⁴ Generalordern innefattade dock inte kommunister eftersom regeringen någon månad tidigare, i maj 1945, beordrat statspolisen att upphöra med allt uppgiftslämnande

¹ Komintern: De ryska bolsjevikernas svar på de reformistiska socialisternas upprättande av Andra Internationalen. Av det skälet är begreppet Komintern egentligen synonymt med Tredje Internationalen. Denna bildades 1919 och hade år 1928 blivit ett verktyg helt i händerna på Stalin. De kommunistpartier som ingick i Komintern följde under 1930-talet troget idéerna från Moskva. År 1943 upplöstes Komintern som ett led i spelet mellan Sovjet och dess allierade i kampen mot Nazi-Tyskland. År 1947 bildades Kominform.

² Generalstaben var i princip försvarsstabens föregångare fram till 1937.

³ Ulf Eliasson: *Personalkontrollen 1945–1969* (2002) s 6. Expertrapport för SÄKO.

⁴ Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Befogenheter m.m. rörande personalkontroll*. Bilaga 4 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST. Generalordern som nämns har nr H 858 den 29 juni 1945.

rörande kommunister i samband med begärd personalkontroll – kvar blev endast nazister. Detta ”leveransstopp” fortgick i två år och man kan utläsa ett tydligt missnöje över detta i en militär skrivelse, sammanställd tio år senare:

Att ett icke obetydligt antal olämpliga personer på grund härav tillfördes försvaret i form av anställning, icke minst bland den kollektivanställda personalen, är uppenbart. Till detta förhållande torde kunna hänföras det faktum att alltjämt ett icke föraktligt antal kommunister finnes anställda vid försvarets anläggningar och verkstäder.⁵

I april 1946 skrev ÖB Helge Jung en PM till regeringen där han uttryckte missnöje över de nya bestämmelserna och menade att ”t.ex. kommunister med utpräglade sympatier för utländsk makt kunna erhålla tillgång till de mest ömtåliga befattningar inom försvarsväsendet utan att man genom personalkontrollen kan göra något härät.” Detta, menade Jung – och han strök under orden för att markera allvaret – ”är ägnat att väsentligt minska tryggheten för riksförsvaret”. Några månader senare presenterade Jung ett förslag till nya personalkontrollregler inom försvaret. Detta genomsyrades av den anda som framkommer i ovan citerade skrivelser. Bl.a. skulle registreringen av kommunister återupptas. Jung fick inte något gehör för sina önskemål men gav sig inte. Ett drygt halvår senare återkom man med en skrivelse innehållande vad som beskrevs som belägg för kommunisternas nationella opålitlighet. Trots detta förhöll sig regeringen ännu avvaktande. Anledningen till detta var sannolikt, som Ulf Eliasson framhåller i *Personalkontrollen 1945–1969*, att SKP skördat stora framgångar i valen 1944 (10,3 %) och 1946 (11,2 %). Därutöver genomgick partiet vissa förändringar i mer demokratisk riktning. Som ytterligare en faktor nämner Eliasson att statspolisintendenten Georg Thulin, påverkad av den kritik som efter kriget riktades mot säkerhetspolisen, ogärna ville medverka i det militära personalkontrollarbetet. Thulin hade exempelvis i ett remissyttrande, till skillnad från andra instanser, ställt sig avvisande till ÖB Jungs förslag i juni 1946 om nya, utvidgade personalkontrollbestämmelser. Registret, menade Thulin, var avsett som ett verktyg i polisens spaningsverksamhet och inte lämpat för personalkontrollen. Dessutom ville han framhålla ”att polisverksamhet för utrönande av svenska medborgares politiska förhållanden under mera normala tider är en för polisväsendet i en demokratisk stat helt främmande uppgift, som i ovanligt hög grad är ägnad att skada polisväsendet och dess arbete. ... Jag anser

⁵ Ibid.

sälunda att statspolisen helt bör befrias från skyldigheten att över huvud taget lämna uppgifter om politisk verksamhet ...”⁶ Thulin ville helt enkelt inte lämna ut uppgifter om kommunister ur säkerhetspolisens register. Och om några förändringar skulle göras, menade Thulin, skulle regeringen utfärda bestämmelser om sådana. Saker och ting skulle emellertid snart förändras. I början av januari 1948 skrev Thulin för första gången på nästan tre år till regeringen med önskemål om en utökning av övervakningen. Inför detta hade Thulin diskuterat saken med försvarsstabens. Eliasson framhåller i *Personalkontrollen 1945–1969* att försvarsstabens inrikesavdelning utövade ett visst inflytande över skrivelsen så att den i sin slutliga utformning fick en något skarpare ton. Någon vecka senare överlämnade Thulin en PM till inrikesdepartementet. Av PM:n framgår att Thulin nu i högre grad var beredd att acceptera den militära hållningen rörande införande och utlämnande av uppgifter ur statspolisens centralregister. Thulin menade exempelvis att den senaste tidens utveckling föranledde ökad kontroll av kommunisternas aktiviteter.⁷ Orsakerna till Thulins förändrade hållning var följande. I oktober 1947 hade från Moskva offentliggjorts att ett samarbetsorgan bildats av kommunistpartierna i nio öststater. Detta var resultatet av ett hemligt möte i Warszawa i september vilket i sin tur tillkom som en reaktion på Marshallplanen.⁸ Uppgiften för organet – Kommunistiska informationsbyrån (Kominform) – sades vara att motarbeta “den amerikanska imperialismens planer på Europas politiska och ekonomiska förslavande”. De västliga socialdemokratiska partierna utpekades som imperialismens medlöpare.

Våren 1945 hade Tjeckoslovakien befriats av amerikanska och ryska trupper. Ledaren Benesj, som lämnat landet i oktober 1938, återvände som president. Vid valen 1946 erhöll kommunisterna 38 % av rösterna och blev därmed det största partiet. Kommunistledaren Klement Gottwald hade för övrigt blivit chef för den samlingsregering som upprättades i samband med befrielsen ett år

⁶ Ulf Eliasson: *Personalkontrollen 1945–1969* (2002) s 12-15. Expertrapport för SÄKO.

⁷ Thulin framhöll tre skäl för att återigen fokusera på den kommunistiska rörelsen: spionaffärer i Kanada med kommunistiska inslag, Kominforms bildande samt underrättelser om att svenska kommunister sammanträffat med ryska och tyska kommunister i Berlin i september och december 1947. Vid dessa möten skall planer om att sabotera västs industriproduktion i Ruhrområdet ha diskuterats.

⁸ Marshallplanen: det amerikanska återuppbyggnadsprogram som offentliggjordes av USA:s utrikesminister George C Marshall i juni 1947. Planen var en uppföljning av Truman-doktrinen för att hindra kommunismens spridning i Europa efter kriget men också avsedd som ett stöd för att stabilisera Europas ekonomi. Marshallplanen genomfördes under perioden 1948-1952 och omfattade 16 länder och 13 miljarder dollar.

tidigare. Hans parti strävade nu efter att ta över makten i landet vilket i februari 1948 kulminerade i Pragkuppen. Resultatet blev en kommunistdominerad ministär. Benesj avgick och Gottwald blev president. Hans regim har beskrivits som hårdfört stalinistisk och oppositionella fraktioner inom partiet krossades skoningslöst.

Det finns ett flertal bevis på den starka oro som ledande personer i Sverige kände med anledning av Pragkuppen. Erlander skrev i sin dagbok att "(r)yssarnas framstötar i Tjeckoslovakien och Finland har väckt till liv många vindar i vårt land". ÖB Helge Jung hade av en ambassadör fått höra att denne aldrig tidigare sett utrikesminister Östen Undén så skakad som dessa dagar. Diplomaterna återgav i sina rapporter till regeringen rykten om förestående ryska framryckningar mot Skandinavien. Erlander noterade angående detta att "(d)et hela verkar fullständigt orimligt men kommunistpartiernas uppträdande både här och i Finland verkar olycksbådande".⁹ Erlander kommer här in på en oro som han gett uttryck för i olika sammanhang. Han har i sina memoarer beskrivit den som de svenska kommunisternas dilemma med dubbla lojaliteter och hur de i en tillspetsad situation skulle kunna tvingas välja sida. I en intervju med Häger/Villius sade han följande apropå Pragkuppen:

(D)e svenska kommunisterna reagerade då inte som de skulle ha gjort om de varit demokratiskt sinnade, nämligen helt enkelt sagt att vi kan inte acceptera ... att en demokratiskt ledd regering störtas genom en kupp ... Just i själva deras sätt att dels försvara tjeckkuppen och dels angripa vår stat, den svenska demokratin såsom socialfascistisk, såg jag indicier för att det kunde finnas risk för, att i en kritisk situation kommer den här ... dubbla lojaliteten mot sitt land kontra lojaliteten mot sin ideologi att bli dom övermäktig och då ansåg jag med svidande hjärta tvungen att gå tillbaka till registreringen igen.¹⁰

I början av mars 1948 gick ÖB Jung och företrädare för försvarsstaben till samlad aktion mot regeringen i syfte att informera om beredskapsläget samt få till stånd bestämmelser om att utestänga kommunister från vissa tjänster inom försvaret. Något senare diskuterades saken också mellan försvarsstabschefen Nils Swedlund och Georg Thulin. Swedlund "framhöll vikten av att vi icke gör oss värnlösa mot kommunisternas verksamhet och att detta icke är ett enbart militärt intresse utan ett klart samfällt samhällsintresse". Thulin lovade stödja detta men ville inte själv ansvara för vilka

⁹ Hjort (1998) s 18.

¹⁰ Häger & Villius, intervju med Tage Erlander 1974. Olle Hägers arkiv.

uppgifter som skulle lämnas ut ur centralregistret. Den 10 mars 1948 stod det klart att den militära aktionen varit framgångsrik. Inrikesminister Eije Mossberg informerade då ÖB Jung om att övervakningen av kommunisterna skulle återupptas. I maj 1948 ingav Jung ett nytt förslag om utvidgad personalkontroll inom försvaret och registreringen av kommunister återupptogs genom statspolisintendentens cirkulär nr 1 den 22 september 1948 enligt vilket säkerhetspolisen skulle bekämpa "spioneri, olovlig under rättelseverksamhet, sabotage och därmed jämförbara brott". Några månader tidigare hade regeringen, efter Jungs framställan, utfärdat nya bestämmelser för personalkontrollen inom försvaret genom vilka entreprenadarbetare som anlätades för hemliga arbeten för försvarets räkning (t.ex. befästningsarbeten) nu skulle kontrolleras. Inrikesdepartementet gav också direktiv till statspolisintendenten om vilka uppgifter som fick lämnas ut till de militära myndigheterna i samband med personalkontroll. Här ingick bl.a. uppgifter om personer "som öppet eller dolt intager ledande ställning i organisation som kan misstänkas för att i ett kritiskt läge komma att intaga en hållning vilken kan sätta rikets säkerhet i fara, så ock person inom dylik organisation, vilken genom sin utbildning eller eljest i högre grad åtnjuter organisationens förtroende". Statspolisen skulle också meddela uppgifter om person som var medlem i sådan organisation under förutsättning att denne innehade eller avsågs tillträda befattning eller uppdrag i allmän tjänst av särskild betydelse för rikets säkerhet.¹¹ Att man med "organisation" främst avsåg Sveriges Kommunistiska Parti torde knappast kunna betvivlas. Ansvar för utlämnande av uppgifter från statspolisen till de personalkontrollerande myndigheterna – Thulins särskilda problem – kom att åvila den s.k. samrådsnämnden. Detta innebar dock en viss tidsutdräkt vilket överbefälhavaren snart påpekade. På grund av detta och andra begränsningar som man tillskrev de nya bestämmelserna, fortsatte man inom försvarsstaben under 1949 att diskutera möjligheterna att bekämpa kommunisterna inom krigsmakten.

Det var framför allt folkpartiledaren Bertil Ohlin som i riksdagsdebatter under åren 1949–1952 krävde besked av regeringen om hur man från samhällets sida skulle skydda sig mot kommunistisk infiltration inom viktiga samhällsfunktioner.¹² I maj 1949 besvarade

¹¹ Ulf Eliasson: *Personalkontrollen 1945–1969* (2002) s 16-17. SÄKO

¹² Ohlin interpellation lyder: "Anser regeringen lämpligt att personer som äro kända för kommunistiska åsikter, ja, rentav inta en förtroendeställning i det kommunistiska partiet, och därför kunna misstänkas för oförstånd och opålitlighet i frågor rörande den inre

statsminister Erlander en interpellation från Ohlin där denne undrade om det kunde anses lämpligt att det fanns kommunister inom kommunernas polisnämnder, hemvärnsnämnder och civilförsvarsnämnder. Erlander, som naturligtvis inte ville låta påskina att kommunistregistreringen återupptagits, nämnde då att kommunisterna endast skulle bekämpas med demokratiska metoder.¹³

Uppenbarligen missnöjda med detta besked sammanställde man inom Fst/In i juli 1949 en PM om vilka åtgärder som borde vidtas för att framgångsrikt kunna bekämpa kommunisterna samt hur man skulle agera politiskt för att få gehör för dessa åtgärder. Man slog först fast att Erlanders ord klart uteslöt ytterligare politiska beslut gentemot kommunisterna. Däremot ansåg man det vara ett "oavvisligt krav" att försvaret skulle få kännedom om alla personer som på något sätt var knutna till SKP och som samtidigt arbetade inom krigsmakten.¹⁴ Några framstötare med anledning av detta gjordes emellertid inte och frågan är om det egentligen behövdes; debatten om hotet från kommunismen kom under de närmaste åren att spela försvarsstaben i händerna och vid några tillfällen hade man själv ett finger med i spelet. Redaktören Leif Kihlberg ville exempelvis, inför en artikelserie i Dagens Nyheter 1949 om kommunismen och infiltrationsrisken, ha orientering i ämnet från militärt håll, vilket han fick av ÖB Helge Jung. Denne skriver i sin dagbok att Dagens Nyheter fortsättningsvis skulle satsa på en intensiv upplysningsverksamhet rörande svensk femtekolonn-verksamhet. Kihlberg hade för Jung berättat att han hade för avsikt att senare under sommaren resa till Norrland och norra Finland.¹⁵ Intrycken från denna resa resulterade i en serie artiklar där Kihlberg lyfte fram bristerna i det svenska säkerhetsskyddet. Han sammanträffade också, efter det att artikeln publicerats, med Jung samt chefen för Fst/In, Hakon Leche.¹⁶ I februari 1950 utfärdade regeringen, efter Jungs förslag ett halvår tidigare, åter nya personalkontrollbestämmelser. Förslaget "tillmötesgick i stort" som det

ordningen och landets försvar, fungera som ledamöter av polisnämnd, civilförsvarsnämnd eller hemvärnsnämnd?"

¹³ Riksdagsprotokoll den 14 maj 1949 nr 17.

¹⁴ Ulf Eliasson *Personalkontrollen 1945–1969* (2001) s 19–20. SÄKO.

¹⁵ Helge Jungs dagbok den 9 juni 1949. KrA.

¹⁶ Ibid, den 3 oktober 1949. KrA. Här kan nämnas att Kihlbergs artiklar uppmärksammades av en norsk socialdemokrat anställd vid ambassaden i Stockholm. I oktober 1949 sände han en rapport till norska UD och därifrån vidare till säkerhetspolisen. Mannen hade, mot bakgrund av Kihlbergs artiklar, undersökt den kommunistiska verksamheten i Sverige, antagligen stödd på källor inom den svenska socialdemokratien. I rapporten slog han fast att det bland kommunisterna bedrevs en omfattande underjordisk verksamhet och att partiet höll på att bygga upp en speciell organisation vid sidan av den vanliga partiapparaten (se Bergh/Eriksen [1998] band 1 s 473).

heter i en militär PM. Följden blev att all personal inom militärt särskilt betydelsefullt arbetsområde fick kontrolleras.¹⁷ Det skulle dock bara dröja ett knappt år innan Jung åter ville vidga personalkontrollen.

Också inom andra miljöer vidtogs åtgärder mot kommunisterna. Vid en konferens i Centralförbundet Folk och Försvar/Riksförbundet Sveriges Försvars regi i Storlien i januari 1950 föreläste chefredaktören vid Norrländska Socialdemokraten, Henning Karlsson, om kommunismen i Norrbotten. Denna utpekades av Karlsson som en potentiell femtekolonn och han menade att det skulle komma att visa sig ödesdigert om man visade kommunisterna så stor tolerans som nu var fallet. ÖB Jung hade visserligen tyckt att det vore en god idé om RSF tog hand om en antikommunistisk upplysningskampanj – han tycks ha föredragit RSF framför CFF i frågan. Dock var man inom försvarsstaben inte helt villig att överlåta ansvaret för en sådan kampanj på RSF och/eller CFF. För att bättre överblicka problematiken gav försvarsstaben en reklambyrå i uppdrag att utreda frågan om en "kampanj för att stärka vårt folks beredskap gentemot spioneri och sabotage samt i samband därmed mot stöld, brand och skador av olika slag". Reklambyrån ansåg att problemet bäst borde attackeras genom att hela organisations-Sverige bildade en stor riksförening mot spioneri och sabotage m.m. Någon sådan sammanslutning blev dock icke av utan det hela mynnade ut i att CFF och RSF gemensamt övertog den fortsatta planeringen av kampanjen. Detta innebar i praktiken ingen påtaglig skillnad mot reklambyråns förslag eftersom större delen av organisations-Sverige var representerat inom CFF/RSF. Det skulle emellertid bli CFF som framträdde som kampanjens huvudman. I början av september 1950 var planerna så långt framskridna att ett möte kunde hållas med företrädare för CFF samt dess huvudfinansiärer LO, SAF, KF och Sveriges Lantbruksförbund. Militären representerades av försvarsstabschefen Nils Swedlund.¹⁸ En redovisning av detta sammanträde följer strax.

Tidigare nämnde DN-redaktören Leif Kihlberg hade på våren 1950 fått reda på att fem av de större fackförbunden, bland dem Järnvägsarbetareförbundet samt Kommunikations- och Transportarbetareförbundet, "gått in för organiserat motstånd mot sabotage och kuppföretag från kommunisterna". Detta kunde Kihlberg i

¹⁷ Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Befogenheter m.m. rörande personalkontroll*. Bilaga 4 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST.

¹⁸ Hjort (1998) s 25–28.

mars 1950 meddela chefen för Försvarsstabens sektion III, Curt Kempff. Kihlberg nämnde också att LO tillsatt en särskild kommitté för att organisera offensiven. Kempff orienterade Jung som också gjort anteckningen i sin dagbok. Jung lämnade omgående uppgifterna vidare till Ivar Göthberg inom Centralförbundet Folk och Försvar.¹⁹ Två dagar senare, den 18 mars 1950, inledde Kihlberg en ny artikelserie om hotet från kommunismen. I denna framhöll han att "svaghetstillståndet beträffande skyddet mot femte kolonnen" främst hade tre orsaker:

- dålig upplysning
- brist på klara riktlinjer, offentligt auktoriserade av regeringen
- osäkerhet hos den polisiära säkerhetstjänsten, bl. a. på grund av bristfällig kontakt med de förhärskande demokratiska elementen inom fackföreningsrörelsen.

Särskilt pekade Kihlberg på att svenska arbetare borde övervinna sitt motstånd mot att ange sina arbetskamrater. Han menade att de få undantagen endast underströk "behovet att personalkontrollen återuppbyggs med fackföreningsrörelsens hjälp". Kihlberg citerar i artikeln en "fackman med mångsidig erfarenhet" som påtalar arbetarnas motvilja inför "angivartjänst" och konstaterar att "(u)tan sanktion från fackföreningsledningen går de inte med på att ge underrättelser. Annat vore det om fackföreningsledningen gav sitt moraliska stöd åt samarbete med säkerhetstjänsten."²⁰ Att Kihlbergs texter hade visst genomslag framgår av att Ragnar Lassinantti, då han intervjuades av några journalister nästan 25 år senare, knöt an till dem då man diskuterade bakgrunden till IB:s inrikesverksamhet:

De här diskussionerna ska ses mot bakgrund av Leif Kihlbergs artikelserie i DN 1949. Där antyds det ju att kommunisterna håller på att skaffa sig en slags kontroll över krigsviktiga industrier och anläggningar.²¹

¹⁹ Ibid, s 72. Den särskilda kommittén torde anspela på den s.k. Samarbetskommittén LO-SAP som finns noterad på några ställen i protokollen från partiets VU. Den uppgift som ligger närmast i tid här är från den 15 februari 1950 då LO i en skrivelse föreslog vilka personer som borde ingå i kommittén. Det var LO-ordföranden Axel Strand, Nils Goude, Folke Allard samt Andreas Karlsson. Som representanter för SAP föreslog partiets verkställande utskott Tage Erlander, partisekreteraren Sven Aspling, konsultativa statsrådet Sven Andersson samt försvarsminister Torsten Nilsson. SAP, prot VI 1950 mikro Vol a3c 003. ARAB.

²⁰ Kihlberg: *Den ryska agenturen* (1950) s 49–52.

²¹ Samtal med Ragnar Lassinantti den 28 januari 1974. Olle Hägers arkiv.

Kihlbergs artikelserie gavs 1950 ut i broschyrform under rubriken *Den ryska agenturen i Sverige*. Han avslutar broschyren:

Fackföreningsrörelsen och hemvärdet är de två faktorer som kan ge en högt kvalificerad säkerhetstjänst den starkaste hjälpen vid bekämpandet av femte kolonnen. Engagerar sig fackföreningsrörelsen mera direkt i de ömtaliga avsnitten är en god garanti vunnen.²²

Vid samma tid, i mars 1950, publicerades i Morgon-Tidningen en liknande artikelserie rörande kommunisthotet, denna gång signerad av en av socialdemokratiens främsta kommunistbekämpare, Paul Björk (se mer om detta i kapitlet *SAP:s kontakter med säkerhetstjänsterna; Kontakterna med USA:s stockholmsambassad*). Både Kihlberg och Björk kom att ingå i de inre cirkelarna runt CFF då upplysningskampanjen mot kommunisterna och femte kolonnen rullade igång. Det fanns i och för sig, för att använda Kihlbergs uttryck, redan "element inom den demokratiska fackföreningsrörelsen" som rapporterade till myndigheterna om "femtekolonnare". Problemet, som bl.a. Kihlberg såg det – var att dessa fick agera på eget bevåg eftersom en högre sanktion för samarbete med säkerhetstjänsterna saknades. Som visats utövades från olika håll påtryckningar om att knyta ihop dessa aktörer. Under perioden 1949–1952 skulle detta – i olika grader av tydlighet – också tas upp i den politiska debatten. Även inom regeringen umgicks man med tankar på att "ställa upp" för myndigheternas räkning. Tage Erlander framhöll i intervjuer långt senare att han och Gustav Möller – som i stort sett hela perioden 1932–1947 i egenskap av socialminister var ansvarig för den säkerhetspolisiära verksamheten – umgicks med tankar i denna riktning:

Möller och jag – vi hade ju den drömmen om att det skulle bli en möjlighet att få ett mera civilt inslag i den polisiära säkerhetstjänsten. Jag hade väldigt stort förtroende för polisledningen, men det var ju ändå så att det fälldes politiska avgöranden där det varit bra om det funnits en möjlighet till rådgivning av folk på orten som hade vetat någonting om människorna. Att bara säga: "där är en kommunist, den ska vi bevaka," det är ju helt meningslöst eftersom polisen inte har kännedom om vad det här är för slags människor. Och då hade Möller en idé om att man skulle få de här civilistiska inslagen utformade på detta sätt.²³

²² Kihlberg: *Den ryska agenturen* (1950) s 53.

²³ Aftonbladet den 30 december 1973; "Han var med och lade grunden till IB redan 1950!". Erlander nämner också Möllers "civilistiska" ideologi i en intervju med Olle Häger och Hans Villius i början av 1974.

Erlander säger sedan att "(e)n del var väldigt intresserade av det här och menade att man skulle göra något av det. Men uppriktigt sagt blev det förfärligt lite av det". Av andra uppgifter i intervjun framgår att ett sådant försök skulle ha gjorts någon gång under åren 1950–1952. En person som enligt egen uppgift skulle ha gjort en utredning om detta var ambassadören Nils-Eric Ekblad. Han hävdade i massmedia 1973 att UD i början av 1950-talet lånade ut honom till försvarsstaben för ett försök att samordna säkerhetstjänsterna – "den militära, polisens och den säkerhetstjänst som socialdemokraterna hade". Några dagar senare dementerade Ekblad dock uppgifterna.²⁴

Den 15 april 1950 tog Ohlin i en interpellation i andra kammaren åter upp frågan om kontrollen av kommunister och andra säkerhetsrisker. Bakgrunden var att Ohlin några veckor tidigare "fått upplysningar om att allt inte var så väl beställt med det svenska samhällets försvarsåtgärder på denna punkt".²⁵ Det är inte känt vad Ohlin här refererade till men allt talar för att han motiverades av de tidigare nämnda Kihlberg-artiklarna i Dagens Nyheter som behandlade bristande skydd mot ökande kommunistisk infiltration bl.a. på arbetsplatser av betydelse för rikets säkerhet. Bertil Ohlin ville nu av regeringen ha en vägledning om dennas inställning till kommunisterna. Av Tage Erlanders dagbok framgår att han den 10 maj 1950 lät inrikesminister Eije Mossberg redogöra för Bertil Ohlin, Gunnar Hedlund och Jarl Hjalmarsson "om våra åtgärder

²⁴ Trots dementierna bör ändå någon sanning ha legat i Ekblads ursprungliga berättelse. Det finns i och för sig inga konkreta uppgifter om den utredning som Ekblad ursprungligen nämnde men den person som var sekreterare i 1950 års underrättelseutredning, Lennart Hagman, har uppgivit att Ekblad efter att ha råkat i onåd hos utrikesminister Undén, blev försatt i disponibilitet varefter han av försvarsstaben ombads att "utreda underrättelseverksamheten". Enligt Hagman ska Ekblad och Elmér ha varit "goda vänner" (se samtal med Lennart Hagman den 2 februari 1974. Björn Elmbrants handlingar). Enligt UD:s kalender var Ekblad placerad vid UD fr.o.m. den 1 oktober 1950 – 1 juli 1952. Han gjorde fr.o.m. den 25 september 1950 två veckors repetitionstjänstgöring vid Fst/U. Nu var det i och för sig inte en utredning om underrättelsetjänst det handlade om utan ledarskapet för den s.k. "propagandagrupper" som tillsatts vid Fst/U. Gruppen sysslade huvudsakligen med att studera utländska makters propaganda och Ekblad ledde inledningsvis verksamheten. På hösten 1951 efterträddes han av Birger Elmér. Av korrespondens mellan den vid T-kontoret anställda Jan Rydström och Ekblad framgår att en "Birger" – som med all säkerhet är Elmér – nämns i ett flertal brev under åren 1957 och 1960 då Ekblad var attaché i Hamburg. (Se brev från Ekblad till Rydström den 9 april 1957, den 30 november 1957, den 21 oktober 1958 – i detta brev nämns "Birger Elmér", den 11 november 1958, den 24 mars 1959, den 16 september 1960 samt brev från Rydström till Ekblad den 24 oktober 1958, 4 december 1958 och den 29 september 1960. Det finns också fem brev från Rydström till Ekblad daterade den 20 juli 1972, den 30 juli 1972, den 15 juni 1973, den 6 december 1973 samt den 5 maj 1974 där Elmér i samtliga brev omnämns med smeknamnet "Pysken". Samma smeknamn nämns också i ett brev från Ekblad till Rydström den 20 december 1973. Grupp B/IB:s inrikesverksamhet nämns ingenstans i korrespondensen mellan Ekblad och Rydström däremot förekommer många referenser till utlandet.

²⁵ Riksdagsprotokoll den 15 april 1950 nr 13:26.

mot kommunisterna”. Enligt Erlander visade de tre ”förbluffande stor förståelse” och ”Hjalmarsson anslöt sig helt till vår linje att man inte bör babbla offentligt om dessa ting”.²⁶ Två dagar senare sammanträdde arbetarrörelsens samarbetskommitté varvid Tage Erlander meddelade att han inom den närmaste tiden i riksdagen skulle lämna svar på Ohlins interpellation i vilken framhölls att riskerna för sabotageaktioner i främsta rummet var att räkna med från gruppen av ”extrema anhängare av den kommunistiska askådningen”. Något direkt ställningstagande från kommitténs sida gjordes inte, men frågan var föremål för ”en ingående behandling”, som det heter i samarbetskommitténs protokoll.²⁷ Östen Undén, som då var utrikesminister, har dock gjort noteringar om ett möte som regeringen hade med anledning av Ohlins interpellation. Enligt Undén utkristalliserades vid mötet två läger där det ena – representerat av försvarsministern Vougt och finansministern Sköld – ville att Erlander i debatten skulle slå fast att man inte kunde tolerera några kommunister inom hemvärnet. Det andra lägret – företrätt av Undén, Möller samt Sträng – var mer försiktigt. Möller framhöll exempelvis att han helt var emot ”att införa angiveri och bojkott av kommunisterna på arbetsplatserna”.²⁸ En som vid denna tidpunkt inte ryggade för att utnyttja säkerhetspolisen i partipolitiskt syfte inför valet 1950 var dåvarande kommunikationsministern Sven Andersson:

Sven Andersson ville att vi skulle göra en jätteaktion mot kommunisterna. ”Har inte hemliga polisen något att komma med omkring 15.8.” Möjligt att han har rätt partitaktiskt men ändå skrämmande att höra honom.²⁹

Ett problem när man nu i riksdagen skulle diskutera frågan om kommunisterna och försvaret var att begreppet *personalkontroll* var hemligt och inte fick användas i öppna skrivelser.³⁰ Förekomsten av

²⁶ Tage Erlander: *Dagböcker 1950–1951* (2001) s 95. Noteringarna gjorda av Erlander den 11 maj 1950. Inför Mossbergs föredragning för de borgerliga partiledarna hade denne genom sin statssekreterare Folke Thunborg låtit inhämta underlag från statspolisen (Åke Hasselrot) om vilka åtgärder som dittills vidtagits mot kommunisterna. För en mer ingående skildring av dessa, se Ulf Eliassons expertrapport för SÄKO:s räkning *Personalkontrollen 1945–1969* s 23–24.

²⁷ Protokoll fört vid sammanträde med arbetarrörelsens samarbetskommitté den 12 maj 1950. SAP: handlingar rörande kommittéer och grupper; Samarbetsgruppen LO – SAP, serie F 26 volym 1.

²⁸ Östen Undéns dagbok den 19 maj 1950. Östens Undéns samling, KB. Uppgiften hämtad ur Ulf Eliassons expertrapport för SÄKO:s räkning *Personalkontrollen 1945–1969* s 25.

²⁹ Tage Erlander: *Dagböcker 1950–1951* (2001) s 104. Noteringarna gjorda av Erlander den 24 maj 1950.

³⁰ *Bestämmelser för personalkontroll inom försvarsväsendet*. Bilaga till skrivelse från ÖB till Fst/In den 8 juni 1951 nr H 55:2. Fst/chefsexp 1951 serie BI volym 39. KrA.

personalkontroll i Sverige och de närmare formerna för denna, skulle inte bli allmänt kända förrän i samband med Wennerström-affären 1963. Erlander pekade på problemen då han i sin dagbok nämner att "Ohlin vägrar att acceptera tanken att icke förekomsten av personalkontroll får diskuteras". Erlander ger i sin dagbok uttryck för oro inför debatten. Den 27 maj svarade han i riksdagen att det i praktiken inte var så lätt att avgöra vilka personer som skulle betraktas som "illojala". Han tillade:

Det skulle vara ytterst betänkligt att lägga stora delar av vår arbetsmarknad under polisiär kontroll på det sätt som interpellanten ifrågasatt. Vi vill icke ha till stånd en polisövervakning över arbetsmarknaden, men vi vill samtidigt skydda oss mot landsförrådiska element och förhindra dem att begagna sin rörelsefrihet till skadegörelse. Här gäller det att försöka finna en lösning som icke innebär ett hot mot medborgarnas individuella frihet. Det är då jag säger, att om det skall lyckas oss att hävda samhällets intressen samtidigt med bevarandet av medborgarnas rörelsefrihet, måste vi ha en kontinuerlig medverkan och vaksamhet ifrån den stora folkmajoriteten, vars intressen vi anser oss sätta att bevaka. Det fordras att dessa medborgare hjälper samhällets myndigheter i deras ömtåliga uppgift.

Erlanders problem var alltså att hitta ett sätt att "skydda oss mot landsförrådiska element" utan att blanda in polisen. I stället skulle detta lösas genom "kontinuerlig medverkan och vaksamhet ifrån den stora folkmajoriteten" hävdade han.

Ohlin replikerade att

självklart behövs det också en organisation som kan omsorgsfullt undersöka fall, där sabotage förekommit eller misstänkes ha förekommit.

Ohlin påpekade att inte heller han ville att arbetsmarknaden skulle ställas under polisiär kontroll. Han menade emellertid att de myndigheter såväl inom som utom försvaret "som finns för att hindra och uppdaga hot mot rikets säkerhet" skulle ges större resurser "varigenom en effektivisering och utvidgning skulle bli möjlig". I sitt svar på detta kom Erlander mycket nära att beröra den socialdemokratiska arbetsplatsorganisationen. Erlander menade att insatser liknande dem Ohlin efterfrågade, skulle kunna ges av att regeringen ville svartlista och omplacera arbetare. Detta, fortsatte han, skulle försvåra möjligheterna för den socialdemokratiska agitationen i fackföreningsrörelsen – det "demokratiska upplysningsarbetet" – att finna gehör hos de många kommunister

ute i landet som ändå visat sig vara mottagliga för argument. Denna "demokratisering" av kommunisterna, hävdade Erlander, var en process att föredra framför en mer regelrätt övervakning av dem ute på arbetsplatserna. Han betonade att därför "gäller det att kampen ska föras såsom den har förts". Erlander menade också att "vi inom den socialdemokratiska partistyrelsen och de aktiva partimedlemmarna visste ju ungefär var vi hade kommunisterna". Hans partikamrat Sture Henriksson – som tidigare varit ombudsman inom Försvarsverkens civila personals förbund – anförde att det var väldigt svårt att dra gränser mellan olika typer av kommunister. Han menade också att de verkliga sabotörerna inte öppet uppträdde som kommunister. Därför var han emot en allmän svartlistning av dem då detta endast skulle skapa martyrer. Sådan kontroll stred också mot den fackliga rörelsens grundtankar:

man kan ju inte säga att en särbehandling på detta sätt skulle vara förenlig med den politik som fackföreningsrörelsen för och måste föra.

I stället, menade Henriksson, skulle kommunisterna trängas tillbaka i facken genom "objektiv upplysning" från de socialdemokratiska fackliga medlemmarna. Då skulle, fortsatte han, kommunisterna decimeras och den lilla skara som ändå kan bli kvar, blir bra mycket lättare att hålla under kontroll med andra medel än det var att hålla en grupp på flera hundratusen under kontroll. Folkpartisten Sven Wedén replikerade att han inte kunde förstå Henrikssons avståndstagande från en "polisär kontroll av arbetsmarknaden" eftersom

en övervakning av begränsade särskilt opålitliga element inom arbetslivet ... i själva verket förekommer, ehuru den nu inte tycks vara tillräckligt effektiv.

Erlander ville i debatten inte diskutera vilka åtgärder som vidtogs inom säkerhetstjänsten i syfte att hålla kommunisterna borta från sådana befattningar som Ohlin talade om. Erlander menade att det "icke [kan] komma i fråga att på det sätt hr Ohlin begärt redogöra för hur denna verksamhet organisatoriskt och personellt är ordnad och hur den i händelse av en akut krissituation kan komma att fungera". Han försäkrade emellertid att regeringen noga följde verksamheten.³¹

³¹ Samtliga anföranden från debatten hämtade ur riksdagsprotokoll den 27 maj 1950 nr 23:103 AK.

3.3 CFF inleder kampanjen mot den femte kolonnen

Inom CFF fortsatte överläggningarna rörande frågan om en upplysningskampanj riktad mot den femte kolonnen. Som nämnts hölls i september 1950 ett möte på Kooperativa Förbundet där man något närmare lade fast riktlinjerna. Detta möte har sitt speciella intresse eftersom dåvarande utrikesminister Sten Andersson under valrörelsen 1988 – då frågan om IB kom att hamna på dagordningen – i en radiodebatt fick frågan om hur IB egentligen uppstod. Han svarade:

... jag vill gärna komma till den här frågan om borgerliga politiker, för ni är så fruktansvärt historielösa, inledningen till IB det var ett resonemang inom Folk och Försvar, det redovisades igår i Aktuellt som om Folk och Försvar var fristående från IB, det var det inte. Dom resonemangen som fördes mellan dom fyra demokratiska partierna och som Stig säger arbetsgivareföreningen, det var mycket industrifolk, kooperationen och fackföreningsrörelsen, ledde fram till IB.³²

I en tidningsintervju dagen därpå tog han också upp mötet i september 1950:

Det hela började med ett sammanträde på KF 1950 där Kugelberg, LO-ordföranden Axel Strand, generalen Petri, representanter för Folk och Försvar samt de fyra demokratiska ungdomsförbunden deltog. Där diskuterade man behovet av att förhindra sabotage och spioneri inom industrin. Vid senare sammanträden diskuterades även femtekolonnare och kuppförsvaret. Det hela ledde till att man började bygga upp en organisation av handplockat folk ute på arbetsplatserna. De demokratiska partiernas ungdomsorganisationer spelade en nyckelroll här. Och det är den här underrättelseverksamheten som senare fick sin fasta form i IB.³³

Andersson hävdade också att han hade tagit del av protokollen "så jag vet vad som sades". Slutligen ansåg han att CFF borde offentliggöra allt material om verksamheten. Men fanns det verkligen ett sådant samband som Sten Andersson ville göra gällande? Den mest direkta kopplingen han ville påvisa var inte den mellan mötet 1950 och IB. Däremot menade han att diskussionerna mellan de olika aktörerna samt de efterföljande mötena då man diskuterade "femtekolonnare och kuppförsvaret" – "det hela" – ledde till att man började bygga upp en organisation av handplockat folk ute på arbetsplatserna. Denna "underrättelseverksamhet" skulle sedan ha

³² Sveriges Radios *Kanalen* den 10 augusti 1988. "Stig" avser Stig Synnergren (ÖB 1970–1978) som tillsammans med Jan Guillou deltog i debatten.

³³ Expressen den 11 augusti 1988.

fått sin fasta form då Grupp B/IB kom till. Här kan infogas att då Sten Andersson hördes av FUN 1998 nämnde han enligt samtalsuppteckningen inget alls om CFF. I förhör inför SÄKO berättar Andersson att han fått uppgifterna i andra hand. Han sätter det i samband med att han, då förre chefen för säkerhetspolisen P G Vinges bok publicerades 1988, fick en påringning från Aftonbladet om att en journalist förfogade över en lista över vilka som ingick i "Krigs- IB". Andersson bedömde det då som nödvändigt att gå ut och berätta om vad "Krigs-IB" var för att få ett slut på debatten som hade skapat en massa missförstånd. Andersson hade i detta sammanhang, alltså 1988, kontakter med både Stig Synnergren (ÖB 1970–1978) och Birger Elmér. Det var då han fick uppgifterna om CFF och IB. Andersson har inget minne av om det var då han också fick ta del av protokollen från mötet den 6 september 1950 på KF och han vet heller inte hur fast kopplingen mellan CFF och IB var. I CFF fanns SAF, LO och de demokratiska partiorganisationerna med och det är möjligt, menar Andersson, att han i debatten 1988 åsyftade att man inom CFF drevs av samma motiv som de som senare ledde till skapandet av IB. I detta ingick också, enligt Andersson, att man inte litade på att den svenska säkerhetspolisen kunde skilja på radikala socialdemokrater och kommunister. Detta var en anledning till att man förstod att det krävdes en särskild organisation som IB. Anderssons avslutande uppfattning är att det "är svårt att tro att IB uppstod ur Folk och Försvar men det var samma bakomliggande demokratiska krafter".³⁴

Vad avhandlades då på det av Sten Andersson nämnda mötet den 6 september 1950? CFF:s ordförande Ivar Göthberg hade inför detta författat en PM som sänts ut till deltagarna. Till denna var bl.a. fogat ett utdrag från den föreläsning om kommunismen som Henning Karlsson hade hållit på CFF-konferensen i januari samma år.³⁵ Protokollet från själva mötet är kortfattat och upptar endast två sidor. Det närmaste någon kom något som skulle kunna ha en koppling till den kommande Grupp B/IB-verksamheten var då överbefälhavaren Nils Swedlund framhöll att "renhållningen på femtekolonnområdet främst åvilade arbetarna" och att försvarsstaben "var beredd att på allt sätt stödja verksamheten genom att ställa materiel, personal m.m. till förfogande". Som grundprincip för verksamheten fastslogs att avsikten med verksamheten – som ännu var på försöksstadiet – var att "på olika vägar och i huvudsak

³⁴ Förhör med Sten Andersson den 6 december 2000. SÄKO.

³⁵ Hjort (1998) s 29.

enligt de arbetsmetoder som CFF tillämpat tidigare få till stånd upplysning och undervisning om femtekolonnens – spioners och sabotörers – taktik och teknik för att förbereda och underlätta de åtgärder av teknisk-organisatorisk art m.m., som under alla förhållanden myndigheterna (polis, militär och civilförsvaret) måste vidtaga därest vi även på hithörande områden önska öka vår motståndsförmåga”.³⁶ Den 18 september 1950 uppvaktade Göthberg inrikesminister Eije Mossberg som enligt Göthbergs referat sade sig vara “mycket tillfredställd med planerna”. En vecka senare sammanträdde CFF:s arbetsutskott varvid chefen för försvarstabens sektion III, Gustaf-Fredrik von Rosen framhöll vikten av att CFF behandlade kommunistfrågan som ett strategiskt och inte politiskt problem. Detta var av särskild vikt eftersom CFF:s ställning som opolitisk organisation annars skulle kunna äventyras.³⁷ Hjort skriver att “redan i planeringsskedet tenderade den nya verksamheten att bli mer inriktad mot att bekämpa kommunism än att bekämpa spioneri och sabotage”. Den 30 september 1950 förankrades planerna också hos statsminister Erlander som inte hade något direkt att invända bortsett från att man borde vara uppmärksam på verksamhetens ”bredd” – alltför stor sådan kunde lätt orsaka ”spion- och sabotagepsykos”. Efter att Erlander informerats om planerna vidtog under hösten diskussioner och uppvaktningar i syfte att finna finansörer till verksamheten. I januari 1951 bjöds näringslivets ledande personer in för en orientering tillsammans med företrädare för militären. Mötet resulterade i att projektet kunde garanteras finansiering under en treårs-period. För ändamålet inrättades en särskild enhet inom CFF som enbart skulle ägna sig åt upplysningsverksamheten. Enheten, sektion II, leddes av Henning Karlsson vilket var skälet till att denne nu lämnade arbetet som chefredaktör för Norrländska Socialdemokraten och flyttade till Stockholm. Eftersom man inte ville inrikta upplysningsverksamheten mot något särskilt parti – naturligtvis SKP – talade man huvudsakligen om femtekolonnare och sabotörer.³⁸ I Sverige och i kretsarna runt CFF kunde det knappast råda något

³⁶ *Anteckningar förda vid vissa överläggningar inom CFF:s presidium å Kooperativa Förbundet i Stockholm den 6 september 1950.* CFF:s arkiv, A 2 vol 3 KrA. Handlingen framtagen av Magnus Hjort.

³⁷ Hjort (1998) s 29–30.

³⁸ *Ibid*, s 31–35. Femtekolonnare var ursprungligen ett begrepp som anspelade på de Francosympatisörer i Madrid som var beredda att understödja de fyra nationalistkolonner som belägrade staden på hösten 1936, alltså under det spanska inbördeskriget. Därefter har begreppet i största allmänhet kommit att avse landsförrädare och sympatisörer till fientlig makt.

tvivel om vilka man avsåg med femtekolonnare. Vid ett möte senare under våren antog CFF dock en egen definition av begreppet:

Egna landsmän eller utlänningar, som inom landets gränser arbeta för främmande makt med spioneri samt planläggning och utförande av sabotage, attentat eller dylikt.³⁹

För att upplysningsverksamheten skulle lyckas vände sig CFF/RSF till statspolisen och civilförsvarsstyrelsen vilket ledde till att kriminalkommissarien Thorsten Söderström deltog som talare i de kommande konferenserna. Civilförsvarsstyrelsens generaldirektör Sundelin ställde två personer, byrådirektören Sellén samt byråassistenten Rutqvist till CFF:s förfogande. Dessa kom, tillsammans med Söderström samt chefen för försvarsstabens inrikesavdelning, Hakon Leche, att utgöra en särskild expertgrupp som sammanträdde med jämna mellanrum för att diskutera frågor i samband med konferenserna. Söderström arbetade vid Statspolisens 3:e rotel och skulle i slutet av 1950-talet bli chef för den särskilda industri-skyddsdetalj som inrättades vid försvarsstabens inrikesavdelning. Det är inte otänkbart att Söderströms närvaro möjliggjorde kontakter mellan säkerhetspolisen och meddelare ur arbetarrörelsen. Några sådana knöts till säkerhetspolisen just vid den tiden som upplysningsverksamheten inom CFF kom igång, d.v.s. våren 1951. Vad som ytterligare underbygger ett sådant resonemang är att Söderström i oktober 1951 hävdade att industrimän vid de två senaste konferenserna " varit eniga om att åtgärder med det snaraste måste vidtagas för att få till stånd en kartläggning av personalen inom de olika företagen". Vid oktober-konferensen tog andra talare upp problemet med utländsk arbetskraft "från länder med svag demokratisk tradition". En talare från fackföreningsrörelsen poängterade att dessa grupper måste kontrolleras och att "en fortlöpande övervakning borde ske genom ett nära samarbete mellan myndigheterna, företagsledningarna och fackföreningarna. Även Henning Karlsson framhöll vid en konferens i januari 1952 betydelsen av samarbete mellan arbetsmarknadens organ och myndigheterna.⁴⁰

I månadsskiftet januari/februari 1951 hölls i CFF:s regi en konferens i Storlien då bl.a. Leif Kihlberg föreläste på temat "Motåtgärder mot sabotagefaran". Kihlberg upprepade då vad han tidigare propagerat för i sina artiklar, nämligen att problemet med femtekolonnen kunde lösas under förutsättning att fackföreningarnas

³⁹ Ibid, s 38.

⁴⁰ Ibid, s 53.

personkännedom tillsammans med alla pålitliga arbetares iakttagelser togs in anspråk. Han menade vidare att de centrala fackliga organisationerna borde gå ut med paroller till fackföreningarna om att medverka i detta arbete mot kommunismen. Enligt ett kortare refererat från konferensen stötte Kihlbergs uttalande på hård kritik framför allt från arbetarrörelsens representanter, beroende på att "förslaget var alldeles för onyanserat samt att det varit olämpligt att framföra det i en stor krets av mycket blandad sammansättning, även om det varit välavvägt".⁴¹ Inom CFF hade man ända sedan upplysningsverksamheten började planeras fastslagit, att "angivarverksamhet eller utpekande av vissa personer icke [får] ske".⁴² Vid samma konferens där Kihlberg framträdde hade ombudsmannen i Stockholm Arne Brundell dessutom förkastat angiverisystemet som "sovjetmetoder" och även en representant för SAF tog avstånd från detta och menade att man från arbetsgivarhall upphört att föra "svarta listor".⁴³ Om Brundell nu reagerade starkt på Kihlbergs uttalanden var det ändå ingenting mot vad han borde ha gjort om han hört vad som sades på en upplysningskonferens ett år senare – då pekade CFF:s generalsekreterare själv i praktiken ut Brundell som "angivare".

3.4 Fortsatta militära framstötter, riksdagsdebatter och andra debatter

Inom försvarsstaben hade man, sedan man sammanställt PM:n om nödvändiga åtgärder mot kommunisterna sommaren 1949, vilka i stort tillmötesgicks, legat lagt med nya krav rörande en utvidgning av personalkontrollen. I januari 1951 lämnade dock ÖB in en ny framställan till regeringen rörande personalkontrollen i vilken han återgav flera punkter ur ovan nämnda PM. Han framhöll faran av kommunistisk infiltration såväl under krigs- som fredstid och påpekade risken för att kommunisterna inom försvaret kunde utnyttjas av främmande makt, dels för obehörig insyn i den militära verk-

⁴¹ Ibid, s 54–55. Uppgifterna om vad Kihlberg sade vid konferensen 1951 emanerar från en *PM angående Ivar Göthberg*, författad av CFF:s styrelseledamot Stig Sandell den 15 mars 1952.

⁴² Ibid, s 49. Citatet hämtat ur en CFF-skrivelse som enligt Hjort troligen är författad av Ivar Göthberg i slutet av 1950.

⁴³ Ibid. Detta var inte första gången som Brundell tvingades kommentera angiverifrågan. Han hade, vilket framgick på annan plats i denna studie, i april 1950 inför Tage Erlander och Sven Andersson förnekat att man till statspolisen lämnat namn på personer som reserverat sig mot kollektivanslutningen. Om Brundell förnekade detta i god tro eller ej är oklart – namnen hade i alla fall lämnats till statspolisen.

samheten, dels för förberedelse till skadegörelse. Jung påtalade också den kommunistiska propagandan och förklarade att det kommunistiska partiets nära anknytning till Sovjetunionen klart kommit till uttryck.⁴⁴ Resultatet blev ännu en vidgning av bestämmelserna vilka trädde i kraft i februari 1951.⁴⁵ Drygt ett år senare återkom man från militärt håll med ännu en framställan om att effektivisera personalkontrollen.

I januari 1951 motionerade högerpartiet om "beredskapslagar mot samhällsomstörtande verksamhet" men regeringen hade redan sedan 1950 i all tysthet påbörjat ett utredningsarbete rörande detta. Den 25 april 1951 kom högerns motioner upp i riksdagens kamrar. Högerledaren Jarl Hjalmarsson menade att det här inte gällde endast att utvidga myndigheternas befogenheter:

Det gäller också att skapa ett sådant opinionsläge, att myndigheterna i sin kamp mot femtekolonnen kunna räkna med spontan och aktiv medverkan från alla lojala medborgares sida.

Bertil Ohlin tog upp frågan från debatten året innan genom att påpeka att "det var inte och bör inte vara fråga om att ställa arbetsmarknaden under polisiär kontroll i annan mening än den som ligger i de åtgärder som i viss utsträckning redan förekommer".⁴⁶

Sommaren 1951 avskedades en kommunistisk arbetare vid torpedverkstaden i Motala – det s.k. Motala- eller Dahlkvistfallet. Saken hade avgjorts efter det att ärendet föredragits för dåvarande försvarsministern Allan Vougt. Dahlkvist drev emellertid ärendet till Arbetsdomstolen som senare på hösten 1951 avgjorde det till Dahlkvists förmån.⁴⁷ Med anledning av detta ställdes i riksdagen en fråga till Vougt av högermannen Lundgren. Denna besvarades i december och detta skall behandlas strax – först ska dock några ytterligare händelser under senhösten 1951 redovisas.

I början av november 1951 sände Sveriges Radio en debatt om kommunisthotet med anledning av den fällande domen mot

⁴⁴ Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Befogenheter m.m. rörande personalkontroll*. Bilaga 4 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST.

⁴⁵ Ulf Eliasson *Personalkontrollen 1945–1969* (2001) s 26–27. SÄKO. De viktigaste nya förändringarna bestod i att inskränkningen att endast kollektivanställd personal i ledande befattning skulle kontrolleras togs bort samtidigt som personalkontroll föreskrevs också för större, icke-hemliga entreprenadarbeten inom militära anläggningar. Ännu en inskränkning som togs bort var den om att uppgift om misstänkt medlemskap i ytterlighetsorganisation endast skulle få lämnas ut då den aktuella tjänsten var av särskild betydelse för rikets säkerhet.

⁴⁶ Riksdagens protokoll den 25 april 1951 nr 16:88 AK.

⁴⁷ Se mer om Dahlkvistfallet i Ulf Eliassons *Personalkontrollen 1945–1969* (2001) s 38–41. SÄKO.

”marinspionen” Hilding Andersson samt Dahlkvistfallet. Deltagare var bl.a. Paul Björk, dennes företrädare som chefredaktör vid Norrländska Socialdemokraten Henning Karlsson – som vid denna tidpunkt var inbegripen i CFF:s kampanj mot femte kolonnen – samt professor Gunnar Heckscher som några år senare skulle bli ordförande i Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Enligt ett tidningsreferat från debatten uttrycktes ”enighet om behovet av ökad vaksamhet mot spioneri från fackföreningarnas sida”. Paul Björk hävdade att man enligt nuvarande lagstiftning och anställningsavtal inte hade möjlighet att flytta en sabotagemisstänkt person från sin arbetsplats. För att kunna förflytta sådana personer ansåg Björk att det borde skapas en ”lekmannainstans” där känsliga ärenden kunde avhandlas. En sådan ordning skulle enligt Björk underlätta för fackföreningsrörelsen att medverka i kampen mot ”förrädarna”. Han menade att fackföreningsrörelsen skulle ”betänka sitt ansvar också då det gäller medlemmar anställda inom krigsmakten”. Björk ansåg att det nu fanns ”god resonans inom fackföreningsrörelsen för att något måste göras men att ett allmänt angiveri mot kommunister från socialdemokraternas sida inte är att vänta”. Han menade att ”(d)et måste vara polisens uppgift att t.ex. upprätta listor över opålitliga”.⁴⁸ Svenska Dagbladet refererade i en ledare dagen därpå uttalanden som gjordes av försvarsminister Nilsson i ett tal i Konserthuset någon dag tidigare. Nilsson gjorde då ”några kraftiga uttalanden mot kommunisternas femte kolonn och visade därmed att socialdemokraterna med större energi än tidigare äro beredda att ta itu med spioner och potentiella sabotörer”.⁴⁹

Några veckor tidigare hade folkpartisten Manne Ståhl interpellat angående vad regeringen avsåg att göra med arbetare som inte hade tillräckligt ”medborgarsinne”.⁵⁰ Frågan hade aktualiserats av fallet med ”marinspionen” Hilding Andersson. Denne dömdes i november 1951 till livstids straffarbete för spioneri för rysk räkning. Andersson erkände i förhören utan omsvep att han lämnat ut uppgifter om hemliga militära anläggningar till ryska kontaktpersoner. Han motiverade sitt agerande med att han var övertygad kommunist och att han handlat för ”mänsklighetens bästa”.

⁴⁸ Svenska Dagbladet den 6 november 1951, *Skärpta åtgärder nödvändiga för kamp mot landsförrädare*. I debatten deltog också folkpartiets försvarsexpert Manne Ståhl, som några månader tidigare skrivit ett brev till CFF:s generalsekreterare Ivar Göthberg där han tog upp kritik som Paul Björk skulle ha riktat mot planeringen av CFF:s upplysningsverksamhet rörande femte kolonnen.

⁴⁹ Svenska Dagbladet den 7 november 1951, *Samling mot femte kolonnen*.

⁵⁰ Riksdagens protokoll den 14 november 1951 AK 1951 nr 31.

Spioneriet karakteriserades av försvarsstabschefen som "det för krigsmakten farligaste som någonsin avslöjats i landet". I debatten hänvisade Ståhl bl.a. till ett brev han fått från en "företagare med försvarsbeställningar" som uttryckte oro över kommunistiska agitatorer på arbetsplatsen. Ståhl läste ur brevet:

Vi hade för en del år sedan en privat överenskommelse med fackföreningens ledning att den skulle titta på alla vi tänkte nyanställa och säga till oss om de tillhörde det socialdemokratiska partiet. Denna överenskommelse sades dock upp för ett eller två år sedan och upphörde därmed. Fackföreningsrörelsen kan ännu icke göra något verkligt och det kommer att ta lång tid att få någon ändring till stånd. Och arbetsgivaren kan, å sin sida, icke avskeda eller ens förflytta en misstänkt, detta även beroende av kollektivavtalslagen.⁵¹

Ståhl framhöll att det nu inte handlade om att ägna sig åt "utrensning" utan "en fråga om att i ett demokratiskt samhälle få rätt man på rätt post". Han ville "effektivisera den militära säkerhetstjänsten så att den fungerar på bättre sätt och över huvud taget fungerar effektivt". Samtidigt måste man "få det skydd för krigsviktiga företag som erfordras" och också "få till stånd en ordning som möjliggör förflyttning av människor efter lämplighet utan att man därmed träder någons personliga rättigheter för nära". Precis som hävdats både i massmedia och i tidigare riksdagsdebatter ville Ståhl avslutningsvis också fästa uppmärksamheten vid en "skärpning av den allmänna medborgerliga vaksamheten". Han varnade dock för panik:

Det vore förskräckligt om vi finge på arbetsplatserna eller i det medborgerliga livet ett slags angiveri som inte visste några gränser. Men det är en stor skillnad mellan detta och en allmän vaksamhet, att man är på sin vakt när man anser sig ha anledning att verkligen misstänka att något är i görningen.

Ståhl ville därför "uppmäna regeringen att genom paroller och föreställningar försöka skärpa vaksamheten både i det militära, inom de utsatta företagen och i det allmänna medborgerliga livet". Han avslutade med att begära

att det från regeringen och över huvud taget dem som ha ansvaret för landet utgå signaler, som komma vårt folk att lyssna och vara på sin vakt, både inom det fackliga livet, hos båda parterna på arbetsmarknaden ...

⁵¹ Ibid.

Torsten Nilsson uppehöll sig mycket kort i sitt svar vid just detta sista krav från Ståhls sida. Han menade att ”skärpt vaksamhet hos den enskilde är det effektivaste vapnet emot spionage” och han kunde ”försäkra att all uppmärksamhet kommer att inriktas på dessa ting i fortsättningen”. Vad detta mer praktiskt innebar är dock oklart. Det kan konstateras att Nilsson några dagar senare sammanträffade med Ivar Göthberg och Henning Karlsson från CFF – oklart dock på vems initiativ och vad som avhandlades.⁵²

Som nämnades tidigare hade högermannen Lundgren under hösten 1951 interPELLERAT i riksdagen angående arbetsdomstolens utslag i Dahlkvistfallet. Då frågan i december skulle besvaras hade Torsten Nilsson tillträtt som ny försvarsminister. Han menade inledningsvis att ett förbud och svartlistning av kommunister inte var önskvärt men att det dock fanns en möjlighet att omplacera tjänstemän inom försvaret, under förutsättning att dessa inte var kollektivanställda. Nilsson ansåg att det var

nödvändigt att på detta område gå fram med försiktighet och att försäkra sig om de anställdas medverkan.⁵³

Nilsson sa vidare att det var ”förklarligt om de anställda önskar bestämmelser som de själva och företagsledningarna varit med om att utforma”. Han tillade att regeringen ”därför inlett överläggningar med berörda organisationer om dessa spørsmål”. Kommunisten Öhman replikerade då att vad som regeringen nu eftersträvade var att ”få till stånd en limstångsbärare på arbetsplatserna. Arbetarna skola springa till direktörerna och basarna och skvallra.” Öhman uttryckte dock en förhoppning som, i skenet av vad som långt senare kommit fram, ordentligt kom på skam:

De socialdemokratiska arbetarna komma icke att låna sig till den angiveriverksamhet som regeringen nu vill tubba dem till.

Nilsson svarade att han nu ”tänkte ta kontakt med de organisationer som svarar för medlemmarnas allmänna och ideologiska inställning och genom dessa överläggningar kommer man så småningom fram till praktiska resultat”.⁵⁴ Uppenbarligen hade Torsten Nilsson därefter i början av 1952 fått klart för sig att det skulle bli svårt att få in bestämmelser i kollektivavtalen om anställande och avskedande av kommunister. Detta framgår av anteckningar gjorda

⁵² Torsten Nilsson almanacka den 20.11.1951 kl 09.15 ”Öv Göthberg, red Karlsson, CFF”. Riksarkivet.

⁵³ Riksdagens prot FK 1951 35:4.

⁵⁴ Ibid.

av ÖB Nils Swedlund efter ett sammanträde i det s.k. Krigskabinettet (KK) som hölls i mars 1952. Nilsson hade där istället rekommenderat att kontakt skulle tas med vederbörande fackförening (under förutsättning att denna ej var kommunistiskt dominerad) ”och den vägen få fackorg att icke stödja en avskedad kom. om denne vädjar till fackförb”. Enligt Swedlunds noteringar borde detta ”meddelas förbandscheferna men helst ej skriftligt (enl Erlanders mening)”.⁵⁵ Vid försvarsstabens inrikesavdelning var man dock kritisk till förslaget. Två skäl till detta fördes fram av personalkontrolldetaljens chef Georg Berendt. För det första ansåg han det olämpligt att ge spridning åt statspolisens registeruppgifter till fackliga organisationer:

I vissa fall kan förslaget icke ens diskuteras med vederbörande personalorganisation, då ordföranden eller annan styrelsemedlem till kommunistisk organisation eller hyser kommunistisk inställning.⁵⁶

För det andra sade erfarenheterna från Dahlkvistfallet i Motala att om kollektivavtalen saknade bestämmelser om att kommunister kunde avskedas, var risken överhängande att ett överklagande i högre instans kunde vara framgångsrikt. Berendt menade därför att förslaget hade mycket begränsad möjlighet att lyckas:

Resultat torde ej vara att vänta i de allvarligaste fallen. De durkdrivna och mest hängivna kommunisterna komma säkerligen att utnyttja varje möjlighet hålla sig kvar i tjänsten. Ej heller torde den föreslagna metoden lämpa sig vid sådana arbetsplatser där ett större antal opålitliga arbetare finnes såsom örlogsvarv, flygverkstäder och andra försvarsväsendets verkstäder och anstalter.⁵⁷

3.5 Enbomslijan avslöjas – nya debatter

En trettioårig kommunist som tidigare hade varit anställd på tidningen Norrskensflamman, Frithiof Enbom, greps av säkerhetspolisen i februari 1952. I förhören uppgav Enbom själv att han runt sig haft en grupp personer som varit aktiva i spioneri. En av dessa var en f.d. furir vid namn Hugo Gjerswold, som avskedats från sin befattning som förrådsman på grund av sina kommunistiska sympatier. Den 31 juli 1952 dömdes Enbom och Gjerswold till livstids

⁵⁵ Ulf Eliasson *Personalkontrollen 1945–1969* (2001) s 43. SÅKO. Eliasson har hämtat uppgifterna ur Nils Swedlunds dagbok, PM 11/3 1952. Nils Swedlunds arkiv. KrA.

⁵⁶ ”PM angående möjligheten avlägsna opålitliga personer, vilka konstateras inneha anställning vid försvarsväsendet (kollektivanställda).” av Georg Berendt den 28/3 1952. Fst/Säk:s arkiv (H) F VIII a vol.3. MUST.

⁵⁷Ibid.

fängelse för spioneri medan fem andra personer dömdes till fängelsestraff av varierande längd.⁵⁸

Andersson- och Enbomfallen ledde till en debatt i andra kammaren den 22 april 1952. Folkpartiledaren Bertil Ohlin frågade då statsminister Tage Erlander vad regeringen gjort för att undvika att kända kommunister "placeras på ur försvarssynpunkt viktiga poster såväl inom statlig och kommunal förvaltning som annorstädes". Ohlin ville också ha svar på frågan om Erlander ansåg att säkerhetspolisens organisation borde förstärkas. Ohlin hävdade att "sambandet mellan den kommunistiska åskådningen ... och benägenheten att stå främmande makt till tjänst med åtgärder till skada för det egna landet ... är så uppenbart att det måste få konsekvenser av angivet slag" d.v.s. att kommunister bör skiljas från sådana tjänster. Han påtalade – i enlighet med vad som i olika sammanhang sagts offentligt vid samma tidpunkt – "vikten av allmänhetens solidariska medverkan vid bekämpandet av dessa företeelser" d.v.s. spionage och landsskadlig verksamhet. På denna punkt hävdade Erlander att han var "oreserverat överens" med Ohlin. Dock förutsåg han vissa problem:

Jag är fullt medveten om att det i det enskilda fallet kan innebära en svår självövertvinnelse att polisanmäla någon, till vilken man har kamratliga, kollegiala, politiska eller andra relationer och som man miss-tänker för spioneri. Det är emellertid en medborgerlig plikt att medverka till att en sådan trafik avslöjas. Gör man icke detta, kan tystlåtenheten få de mest ödesdigra följder. Polisen kan inte räkna till överallt. Den har varken tillgång till den personal eller den insyn på olika håll, som skulle behövas för att hålla sig underrättad om vad som sker.⁵⁹

Erlander underströk att ett sådant uppgiftslämnande inte var något "föraktligt angiveri" och exemplifierade med fallet Enbom. En sådan medverkan var istället "en väsentlig förutsättning för att polisen och andra myndigheter skall kunna lyckas i sina ansträngningar att effektivt bekämpa det spioneri, vars rätta namn är landsförräderi". Ohlin anslöt sig helt till "detta väl formulerade, kraftfulla och helt berättigade uttalande" och lät rent av citera det i sin helhet inför kammaren. Han konstaterade att han och statsministern nu stod varandra betydligt närmare i denna fråga än då

⁵⁸ En av nämndemännen var för övrigt Leif Kihlberg. Hugo Gjerswold hävdade ända till sin död i juli 2002 att han var oskyldig. Enligt militärhistorikern vid Försvarshögskolan, Stellan Bojerud, som granskat fallet, var Gjerswold ingen spion.

⁵⁹ Riksdagsprotokoll nr 14 från debatt i andra kammaren den 22 april 1952.

saken hade debatterats två år tidigare. Erlander återkom under debatten till frågan om övervakningen av kommunisterna:

Vi vill icke förfölja någon på grund av vederbörandes politiska uppfattning. Vi vill icke heller ha till stånd en polisövervakning över arbetsmarknaden, men vi vill samtidigt skydda oss mot landsförrådiska element och förhindra dem att begagna sin rörelsefrihet till skadegörelse. Här gäller det att försöka finna en lösning som icke innebär ett hot mot medborgarnas individuella frihet. Det är då jag säger, att om det skall lyckas oss att hävda samhällets intressen samtidigt med bevarandet av medborgarnas rörelsefrihet, måste vi ha en kontinuerlig medverkan och vaksamhet ifrån den stora folkmajoriteten, vars intressen vi anser oss sätta att bevaka. Det fordras att dessa medborgare hjälper samhällets myndigheter i deras ömtåliga uppgift.

Socialdemokraten Erik Fast preciserade senare i debatten detta då han sade att

man observerat vad som gäller och är nog också beredd att med ett rimligt hänsynstagande till alla de demokratiska frihetsvärdena iaktta varsamhet och aktsamhet. Att därvidlag den svenska fackföreningsrörelsen kan komma att spela en betydande roll är ganska självklart.

Som nämnts hade Erik Fast i samband med ett partistyresemöte tio år tidigare sagt att vaksamhet från partiets sida "är värdefullare än vad polisen kan åstadkomma". En kommunist drog för sin del sedan ut konsekvenserna av vad Erlander, Fast m.fl. sagt, i ett inlägg som har viss karaktär av profetia:

... nu tänker man bygga ut en stor tjallarorganisation för trakasserier mot hederliga arbetare för deras åsikters skull. ... Några kanske låter värva sig, men jag tror att den organisation ni idag tänker bygga upp kommer att få samma dåliga anseende som borgarnas spioner fick.

Hans partikamrat Gustaf Johansson fyllde i med att det nu var fråga om

att skapa en kunskaparorganisation på arbetsplatserna som ska registrera, trakassera och förflytta personer med misshagliga åsikter.

Också inrikesministern, bondeförbundets partiledare Gunnar Hedlund, underströk betydelsen av "att allmänheten gör klart för sig att dess medverkan är en nödvändig förutsättning för att man över huvud taget skall nå fram till ett resultat i detta hänseende" och han höll för troligt "att appellen från statsministerns sida i dag kommer vid ett psykologiskt synnerligen gynnsamt tillfälle". Frågan är vad denna konsensus fick för praktiska konsekvenser. I

debatten tog Ohlin också upp frågan om hur man skulle göra med kommunister som redan var anställda inom försvaret och som därvid skyddades av fackliga kollektivavtal. Folkpartiledaren konstaterade att detta problem ännu inte fått en tillfredsställande lösning och att Dahlkvistfallet tydligt visat på frågans komplicerade natur. Ohlin nämnde att regeringen hade frågan under behandling och hänvisade till Torsten Nilssons uttalande i riksdagen några månader tidigare då han upplyst om att "man för försvarets del förhandlingar med de anställdas organisationer". Dessa förhandlingar hade dock vid tiden för debatten ännu inte resulterat i några särskilda beslut eller åtgärder. Det skulle komma att dröja till slutet av 1950-talet innan man slutligen fann en lösning.

Torsten Nilsson diskuterade i en tidigare opublicerad intervju från 1974 situationen i det tidiga 1950-talet. Han sade då att p.g.a. av bl.a. marinspionen Andersson "så var det något av en psykos under de här åren. Det dök upp massor av angivare som inte på något sätt var organiserat." Han berättade vidare att man från fackets sida – "försvarsanställdas förbund" varit missnöjd med tidigare försvarsministern Vougts sätt att hantera "Motalafallet":

Facket tog initiativ till överläggningar med mig om garantier för att man skulle informeras om förflyttningar av misstänkta personer, detta för att inga justitiemord skulle begås... Överläggningarna syftade inte till att organisera ett spionage, snarare var det dess motsats.⁶⁰

Frågan hade i februari 1952 också diskuterats vid ett CFF-sammanträde. LO-mannen August Lindberg, ordförande i CFF:s arbetsutskott, hade då nämnt att det vid upplysningskonferenserna "från arbetsgivarhåll vid upprepade tillfällen" begärts svar på frågan om hur man skulle bära sig åt för att förflytta eller bli av med en medarbetare som man, "på grund av hans politiska hemvist eller hans uppträdande i övrigt, har anledning misstänka vara ur företagets synpunkt placerad på en alltför känslig plats?". Vid sådana tillfällen hade ofta refererats till "Motalafallet". Lindberg hade vanligtvis då sagt att detta inte var CFF:s problem utan hänvisat till arbetsmarknadens parter. SAF-ordföranden Bertil Kugelberg menade vid samma möte att det nog rörde sig om relativt få personer och att man fick söka en lösning i varje individuellt fall medan LO:s ordförande Axel Strand framhöll att "frågor rörande femtekolonnverksamhet i dagsläget icke kan diskuteras inom fackföreningarna" och att arbetsmarknadens parter knappast

⁶⁰ Häger/Villius, samtal med Torsten Nilsson den 15 februari 1974. Olle Hägers arkiv.

kunde författa några regler för hur misstänkta fall skulle behandlas. Han var emellertid, enligt protokollet,

övertygad om att därest godtagbara skäl för en förflyttning av en "icke önskvärd" från en arbetsplats till en annan kunde uppges så fanns anledning förmoda att vederbörlig fackförening ej skulle lägga ut sig för vederbörande.⁶¹

Vad som gjorde Strand så övertygad om detta är dock oklart men som varande LO-ordförande torde han knappast ha yttrat sig helt utan grund. Sex år senare orienterade försvarsstaben en delegation från USA att försvarsdepartementet informerat de fackliga ledarna om att kommunister inte fick anställas på skyddsklassade tjänster. De fackliga organisationerna skulle i det sammanhanget samarbeta med myndigheterna beträffande klagomål från kommunister som inte erhållit sådana arbeten (se avsnitt 5.4, *Besöket från USA*).

En dryg månad efter riksdagsdebatten 1952 besökte den ny-tillträdde ÖB:n Nils Swedlund inrikesminister Hedlund och försvarsminister Nilsson. Swedlund hade med sig en PM som tog upp de åtgärder man inom militären ansåg borde vidtas för att effektivisera personalkontrollen. Efter mötet ingav ÖB nytt förslag till bestämmelser. Här kan citeras följande avsnitt:

Erfarenheterna ha visat att avskiljande av personer vilka efter verkställd personalkontroll visat sig olämpliga ofta icke kunnat ske; i vissa fall då sådant avskiljande skett har personen på grund av gällande avtalsbestämmelser måst återanställas. Föreskrifterna i SAAR § 13 angående förflyttning av olämplig person från försvarsväsendet har veterligen tillämpats i något enstaka fall. Detta har medfört att det inom försvarsväsendet alltjämt finnes ett antal personer vilka vid företagen personalkontroll visat sig opålitliga och som har anställning i betydelsefulla befattningar. Dessa personers kvarblivande i tjänst utgör ett ständigt osäkerhetsmoment; en effektiv övervakning av dem skulle kräva åtgärder, vilka icke kunnat åstadkommas inom ramen för gällande militär eller civil övervakningsorganisation.⁶²

Swedlund föreslog att man av dessa skäl borde överväga att utvidga möjligheterna att försätta fler befattningshavare i disponibilitet – "icke endast regementsofficerare och högre officerare utan även andra befattningshavare med fullmakt". För att också kunna avskeda "olämpliga personer" som saknade fullmakt, menade

⁶¹ Protokoll fört vid sammanträde i kansli lokalerna, Grevturegatan 2, måndagen den 25 februari 1952. CFF:s arkiv. KrA.

⁶² Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Befogenheter m.m. rörande personalkontroll*. Bilaga 4 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST.

Swedlund att vissa ändringar i anställningsförfattningarna skulle krävas. Ett flertal av Swedlunds förslag fann sin väg in i de nya bestämmelser som regeringen sedan utfärdade i oktober 1952, dock ingenting om det som citerats ovan. Efter detta var man inom militären tills vidare uppenbarligen nöjda med personalkontrollen. Som Ulf Eliasson skriver i *Personalkontrollen 1945–1969*:

Under perioden 1948–1952 lyckades försvaret genom skrivelser till och underhandskontakter med regeringen stegvis få igenom sina önskemål. Detta lyckades inte minst på grund av att den anti-kommunistiska opinionen växte sig allt starkare under åren 1950–1951 i samband med Koreakriget och de uppmärksammade spionaffärerna 1951 och 1952 där flera svenskar fälldes för spioneri mot det svenska försvaret för sovjetisk räkning.⁶³

3.6 CFF – angiverimetoder inom upplysningskampanjen

De krav som vid olika tillfällen framförts från bl.a. Leif Kihlberg och Manne Ståhl hade till viss del redan tillgodosetts under den senaste tiden. Vid Folk och Försvars konferens i Storlien i januari 1952 hade CFF:s generalsekreterare Ivar Göthberg avslöjat hur försvarsstaben och CFF erhöll information rörande kommunister på arbetsplatserna. Göthberg hade enligt uppgift sagt att “undersökningar gjorts genom Allard och Brundell i fackföreningarna om personalens pålitlighet”. Försvarsstabschefen Rickard Åkerman hade i januari 1952 i sin dagbok noterat att “CFF och Göthberg måste övervakas. Kontaktkonferenserna diskutera frågor som ej borde komma ut”. Några av dem som reagerade över att Göthberg så öppet berättade detta var SAF:s dåvarande direktör Bertil Kugelberg och sekreteraren i LRF, Harry Wikström, som båda satt i CFF:s styrelse. De menade att CFF:s informationsverksamhet mot industrisabotage började övergå i en politisk propaganda vilket ju inte alls varit avsikten från början. Uppgifterna om vad Göthberg sagt föranledde Richard Åkerman att ifrågasätta om “CFF sekt II, skall den fortsätta?” och han insåg att överbefälhavaren Swedlund nu måste “ge Göthberg tillsägelse, att hålla sig till allmän upplysning”. Åkerman framhöll att industrierna skulle gås igenom av statspolisen och att man möjligen skulle avsätta större resurser för detta.⁶⁴

⁶³ Ulf Eliasson *Personalkontrollen 1945–1969* (2001) s 28. SÄKO.

⁶⁴ Hjort (1998) s 42–44.

Göthberg hade alltså avslöjat att försvarsstaben och CFF hade tillgång till centralt placerade funktionärer inom arbetarrörelsens såväl fackliga (Allard) som politiska (Brundell) gren. Närmare uppgifter om vad Göthberg sagt på konferensen framgår av en PM av Stig Sandell som vid denna tid var direktörsassistent vid SAF och också ledamot av det verkställande utskottet vid CFF:s Sektion II. Enligt PM:n hade Göthberg berättat om en företagsledare på ett mindre, men i krig viktigt företag och hur denne beklagat sig över att han inte hade en enda pålitlig arbetare anställd. För att kontrollera saken hade Göthberg då vänt sig till Folke Allard. Denne var då ombudsman i LO:s propagandaråd och dessutom ordförande i verkställande utskottet vid CFF Sektion II. Ivar Göthberg hade alltså inte behövt gå särskilt långt för att få de uppgifter han behövde. Allard hade i sin tur vänt sig till Arne Brundell, ombudsman i Stockholm och den, vilket nämnts här tidigare, som var en av Sven Asplings närmaste samarbetspartner då partistyrelsen på hösten 1947 utarbetade instruktioner för arbetsplatsombuden. Vem Brundell kontaktade är oklart men snart kunde man meddela den bekymrade företagsledaren att han haft rätt; det fanns inte en enda pålitlig arbetare vid hans företag. Av Hjorts studie framgår att denna händelse inte var av engångskaraktär. Rickard Åkerman har i sina dagboksanteckningar noterat att också Henning Karlsson varit för frispråkig och i detalj redogjort för hur vissa företag löste sina säkerhetsproblem. Hjort tar upp tre fall av angiveriverksamhet som går att koppla till CFF:s verksamhet. Klart är att här pågick en aktivitet som man från försvarsstabens, SAF:s och Lantbruksförbundets sida menade att CFF absolut inte skulle ägna sig åt. Dagen efter Kugelbergs, Sjögrens och Åkermans sammanträffande kallade ÖB till sig Göthberg som enligt Swedlunds dagbok blev "meddelad och varnad".⁶⁵

Hur är det möjligt att Arne Brundell, som på en CFF-konferens i januari 1951 kallade angiveriverksamhet för "sovjetmetoder" kunde ägna sig åt precis sådan rapportering själv? Hjorts förklaring är att Brundells avståndstagande från "angiveriverksamheten" var ett utslag av hyckleri. Vid det tillfället då han sa det hade ju Leif Kihlberg hävdat att för att kunna åtgärda problemet med femtekolonnen måste fackföreningarnas personkänedom tillsammans med alla pålitliga arbetares iakttagelser användas. Brundell var väl

⁶⁵ Ibid, s 44. Det var troligen erfarenheterna av denna episod som ledde till att Kugelberg, Sjögren och ÖB efter sammanträden på våren 1952 kom överens om att de stora industrierna härnäst skulle få direkt information av försvarsstaben och en första sammankomst förlades till SAF:s kursgård Yxtaholm den 31 maj 1952.

förtrogen med att detta var en mycket känslig verksamhet och att den delvis syftade till att kartlägga den politiska hemvisten hos de anställda på olika företag. Hans kategoriska avståndstagande från angiveriverksamheten då denna debatterades inom CFF 1951, kan bara förklaras med att det handlade om att distansera sig så långt som möjligt från varje misstanke om att vara delaktig i sådant arbete. Som Hjort skriver; "Övervakningen skulle skötas diskret och var inte något man gick ut och pratade öppet om i konferensanföranden".⁶⁶

Nätet som kan vävas runt CFF:s upplysningsverksamhet rörande femte kolonnen innefattar som framgått också Paul Björk. Strax efter att han efterträtt Henning Karlsson som chefredaktör för Norrländska Socialdemokraten 1951 deltog han i ett planeringsmöte i Storlien om den kommande upplysningsverksamheten inom CFF. Av ett dokument framgår att Björk då på något sätt opponerat sig mot denna.⁶⁷ Av en annan handling framgår att Björk i mars 1952 stod i begrepp att resa till England i sällskap av CFF:s generalsekreterare Ivar Göthberg.⁶⁸

CFF:s kontaktverksamhet rörande femte kolonnen kom att pågå fram till 1954. Då hade man hållit 108 konferenser med ett sammanlagt deltagarantal på 25 233 deltagare, vilket i snitt innebär omkring 200–250 deltagare per konferens.

Som framgått torde CFF:s kontaktverksamhet ha erbjudit rika möjligheter till kontakter mellan personer från en mängd olika sektorer inom samhället. Avsikten med denna del av studien är att försöka reda ut om det fanns en funktion för Birger Elmér att fylla redan i detta tidigare skede. Det finns inga uppgifter i arkiven om att Birger Elmér deltog i CFF:s upplysningsverksamhet om den femte kolonnen. Däremot kan konstateras att Elmér deltog i en annan, av CFF arrangerad kontaktkonferens på Högfjällshotellet i Storlien under en vecka i februari 1953. Konferensens tema var "Ungdomen och försvaret" och bland deltagarna fanns också några personer från SSU, bland dem förbundsordföranden Bertil Löfberg. Representanter fanns också för FPU, HUF och Bondeförbundets ungdomsförbund SLU. Det är oklart varför Elmér egentligen var med. Vid konferensen diskuterades inte, enligt programmet, några frågor rörande svensk kommunism – CFF:s

⁶⁶ Hjort (1998) s 49–55.

⁶⁷ Brev från Manne Ståhl till Ivar Göthberg den 28 augusti 1951. Centralförbundet Folk och Försvars arkiv, pärm nr 12; Brev inre fronten H. Karlsson. KrA.

⁶⁸ Richard Åkermans anteckningar den 6 mars 1952. KrA. Resan hade tillkommit på initiativ av ambassadrådet Lambert och övriga inbjudna var Åkerman, kanslissekreteraren Lundberg, Manne Ståhl samt en Wallin.

främste kännare på området, Henning Karlsson, deltog inte heller – vilket visar att Elmérs närvaro motiverades av andra skäl.⁶⁹ Man kan dock utgå ifrån att Elmér, under de fem dagar konferensen varade, hade vissa möjligheter att knyta kontakter inte bara med ledande inom CFF utan också med företrädare för de olika politiska ungdomsförbunden. Att han åtminstone senare under 1950-talet hade kontakt med Bertil Löfberg torde vara oomtvistligt. I juni 1958, då Elmér höll på att bygga upp Grupp B deltog han i en konferens som CFF arrangerade i samarbete med Fst/PF (försvarsstabens press- och filmavdelning). Konferensen hade som tema "Propagandan och motståndsansidan" och bland deltagarna fanns bl.a. Ivar Göthberg och Henning Karlsson samt Stig Synnergren som då arbetade inom Fst/PF.

Det går också att belägga en senare kontakt mellan Elmér och den ovan nämnde Folke Allard. År 1963 samrådde de rörande överflyttningen av en IB-medarbetare – ombudsmannen Karl-Erik Pettersson – till CFF.⁷⁰

3.7 Något om kommunismen som hotbild

Pragkuppen 1948 blev en vändpunkt beträffande det opinionsmässiga stödet för SKP. Efter de framgångsrika valen 1944 och 1946 – i det senare erhöll man 11,3 % av rösterna – nådde man i valet 1948 endast 6,3 %. År 1950 sjönk stödet till 4,9 % för att två år senare hamna på 4,3 %. Vid samma tid hade den socialdemokratiska kampen mot kommunisterna inom fackföreningsrörelsen lett till en fullständigt förkrossande seger. I slutet av kriget hade kommunisterna haft makten i 5,5 % av landets fackföreningar. År 1952 var den siffran reducerad till 0,8 %. Dessutom kunde under 1953 en något liberalare utveckling skönjas i partiledningens uttalanden då riksdagsledamoten Set Persson kritiserade denna för att inte följa Moskva. Till detta ska också läggas de inventeringar av kommunister och andra förmodade säkerhetsrisker som stats-

⁶⁹ *Program vid kontaktkonferensen om Ungdomen och försvaret å Högfällshotellet i Storlien 1 – 5 februari 1953.* SSU:s arkiv, serie F0 7 volym 1, mappen Folk och Försvar 1953. ARAB. I ett konferensprotokoll som förvaras i CFF:s arkiv på Krigsarkivet, nämns inte Elmér alls vilket möjligen tyder på att han var där endast som åhörare, eftersom flertalet av de andra föredragandena nämns vid namn. Det kanske är värt att notera att en annan av deltagarna var Olof Wahlund som då arbetade vid Försvarsstaben. Wahlund arbetade under perioden 1957 – 1972 som säkerhetschef vid Sveriges Radio för att därefter övergå till IB där han var påtänkt som Birger Elmérs efterträdare. Så blev dock ej fallet och Wahlund slutade vid IB efter något år.

⁷⁰ Carl Eric Almgrens arkiv; Dags-PM den 7 januari 1963. KrA. Folke Allard avled 1966.

polisen genomförde inom bl.a. varvs- kommunikations- och el-industrin under början av 1950-talet (under våren 1951 genomfördes exempelvis över 100 industribesök). Under perioden 1951–1954 pågick också CFF:s intensiva upplysningsverksamhet rörande ”femte kolonnen”. Spionaffärerna under 1951 och 1952 föranledde, inte minst i den politiska debatten, anklagelser mot kommunisterna för att vara presumtiva landsförrädare. Till detta kom också de kampanjer som riktades mot kommunisterna i bl.a. Dagens Nyheter och Morgon-Tidningen. Tage Erlander sade på ett möte i mars 1952 med företrädare för de nordiska socialdemokratiska partierna att kommunisterna i Sverige inte längre utgjorde något problem för socialdemokraterna sedan en del av deras underjordiska verksamhet avslöjats i samband med flera spionaffärer. Å andra sidan, menade han, hade dessa affärer visat hur effektiva de kommunistiska organisationerna var. Erlander sade att det därför skulle vara nyttigt att samla upplysningar från de olika länderna om de kommunistiska arbetsmetoderna. Vid mötet beslöts, efter förslag från partisekreteraren Sven Aspling, att frågan skulle tas upp för behandling vid ett senare partisekreterarmöte.⁷¹

Kommunismen som hotbild genomgick vissa förändringar under åren 1952–1953 också på det internationella planet. Dwight Eisenhower hade år 1952 efterträtt Harry Truman som USA:s president och hade under valkampanjen lovat fred i Korea vilket uppfylldes i juli 1953 då ett stillståndsavtal slöts. I USA fick man under 1953 och 1954 också upp ögonen för oegentligheter i den mycket hätska antikommunist-kampanj som drevs av den republikanske senatoren Joseph McCarthy. I början av mars 1953 avled Stalin och en av dennes närmaste män, Beria, fängslades och avrättades senare under året, anklagad för högförräderi.

Genom olika källor framgår också att några avskedanden eller omplaceringar av kommunister från känsliga poster inom försvaret eller krigsindustrin, liknande Motalafallet 1951, inte tycks ha inträffat under perioden 1952–1956. Industriskyddskommitténs utredning 1957 (se nästa kapitel) nämner exempelvis ingenting om detta.

⁷¹ Bergh/Eriksen (1998) band 1 s 456. Författarna anger att detta möte antagligen blev inledningen till mer regelmässiga partisekreterarmöte rörande kommunisterna.

3.8 Avslutning

Som främste pådrivare i frågan om personövervakning och personalkontroll framstår naturligtvis militären. Under perioden från mellankrigstiden och fram till 1953 års personalkontrollbestämmelser hade man inom försvarsstaben tagit ett stort antal initiativ i syfte att förbättra säkerheten inom försvaret. Dessa ansatser upphörde inte i och med detta – åren 1956–1957 skulle man åter driva frågan om stärkt militärt säkerhetsskydd genom att bredda organisationen.⁷² Det faktum att man från försvarsstabens sida under åren däremellan inte lämnade in nya framställningar rörande personalkontrollen skall inte tas till intäkt för att man nått en lösning på frågorna om kommunister i försvaret. Från militärens sida var man sannolikt, genom förändringarna i personalkontrollen, någorlunda nöjda beträffande frågan om hur man skulle undvika att kommunister fick befattningar inom försvaret. Den andra frågan om hur man skulle bli av med dem som redan var anställda, hade ännu inte fått sin lösning utan hanterades troligen så gott det gick från fall till fall. Från regeringens sida påtalade man möjligheten av att genom överenskommelser med fackförbunden på lokal nivå nå önskat resultat. Statens avtalsnämnd framhöll å sin sida att enskilda personärenden kunde lösas centralt inom ramen för en särskild nämnd där de större arbetsgivar- och arbetstagarorganisationerna fanns representerade. En formell lösning på detta problem nåddes först vid slutet av decenniet då industriskyddskommittén valde att gå på den senare linjen. Under de närmaste åren efter 1952 mattades intensiteten i antikommunismen av vilket gjorde att militären inte längre kunde rida på opinionsmässiga vågor liknande dem som präglade åren efter Pragkuppen. Det finns ingenting i Ulf Eliassons forskning som tyder på att man inom militären under 1950-talet första år ifrågasatte kvaliteten på de uppgifter man i personalkontrollsammanhang erhöll från statspolisen. Enda problemet kunde möjligen vara en viss fördröjning från de att uppgifterna begärdes tills dess att de översändes.

Klart är också att en kontakt mellan försvarsstaben och SAP togs vid denna tid med Elmér som en av huvudaktörerna. Dock, den säkerhetsmässiga såväl som den politiska hotbilden beträffande

⁷² Man kan för övrigt så sent som våren 1973 se hur militären agerar i syfte att skärpa personalkontrollen. Då man inom RPS - utifrån regeringens riktlinjer - upprättat ett utkast till bestämmelser för vilka aktiviteter inom ytterlighetsrörelserna som skulle utgöra grund för registrering, menade man från försvarsstabens sida att regelutkastet var alltför otillräckligt. Efter att ha pekat på svagheterna menade chefen för Fst/Säk att reglerna måste skärpas. Så skedde också.

kommunisterna var reducerad. Samtidigt hade säkerhetspolisens registrering och övervakning av kommunister och kommunistisk verksamhet blivit allt mer intensiv. Särskilt 1952 års tvångsmedelslag – den s.k. Enbomslagen – öppnade möjligheter för massinhämtning i stor skala; genom telefonavlyssningen av centralt placerade kommunister och telefonväxlar på kommunistiska partiexpeditioner, erhöll man stora mängder med överskottsinformation.⁷³

⁷³ Se Lampers, Lars Olof: *Överskottsinformation från telefonkontroll* (2002) SÄKO.

4 Birger Elmér och hans nätverk

4.1 Inledning

Hösten 1951 anställdes Birger Elmér vid försvarsstabens utrikesavdelning men för helt andra uppgifter än kommunistövervakning. Det skulle dock inte dröja länge förrän han kom i kontakt med socialdemokrater såväl inom regeringen som vid partiexpeditionen. Mycket långsamt – det skulle ta omkring fem – sex år – utvecklades ett kontaktnät som skulle komma att utgöra basen för den verksamhet som inrättades vid försvarsstaben 1957/1958 och som gått till historien som "IB".

4.2 Mannen från Jönköping

Birger Elmér föddes 1919 i Jönköping. Han gjorde sin militärtjänst vid Kungl. Älvsborgs regemente, I 15, i Borås. Under 1945 till 1947 läste han psykologi samtidigt som han blev löjtnant vid I 15. Han verkade under en period vid Centrala Värnpliktsbyråns personalprövningsdetalj och samarbetade då med dåvarande docenten i pedagogik Torsten Husén. I ett brev från försvarsstabschefen Rickard Åkerman till regeringen den 20 oktober 1951 hemställes om att Elmér

beordras tjänstgöra vid försvarsstaben fr o m 22/10 1951 – t v med Stockholm som förläggningssort. Elmér som för närvarande tjänstgör vid centrala värnpliktsbyrån, är avsedd att tjänstgöra vid försvarsstabens utrikesavdelning för visst utredningsuppdrag.¹

Klart är att Elmér tämligen omgående efter sin anställning på hösten 1951, dels arbetade med "organiserandet samt chefskapet

¹ Fst/Adj Skrivelse från chefen för försvarsstaben Rickard Åkerman till Konungen den 20 oktober 1951 nr H 40:130. Fst/Adj f.d. hemliga handlingar, in och utgående handlingar 1951 Serie FI vol 4. KrA.

för utrikesavdelningens psykologiska detalj” (det är det som avses med ”visst utredningsuppdrag”),² dels satte igång ett projekt som fem år senare mynnade ut i en licenciatavhandling vid Stockholms Högskola. Den går under namnet *Propagandaanalys* med underrubriken *En studie av sovjetiska radioutsändningar på svenska och finska språken 1952–1954*. Elmér skriver där mycket knapphändigt om tillkomsten:

Efter diskussioner mellan intresserade myndigheter uppdrogs åt rapportförfattaren att göra en innehållsanalys av det material som stod till buds och som berörde Sverige och de nordiska länderna.³

Elmér anger att det rörde sig om “ett par svenska myndigheter” som följt de sovjetiska radioutsändningarna på svenska språket sedan dessa påbörjades. Vidare framgår att det “vid ett av departementen” gjordes en daglig sammanställning av sändningarna.⁴ I själva verket hade studien tillkommit på initiativ av överbefälhavaren och efter överenskommelse med UD organiserades hösten 1951 ett särskilt studium av sådan främmande propaganda, som man ansåg förtjänade uppmärksamhet ur militär synpunkt. Verksamheten ombesörjdes ursprungligen av en arbetsgrupp – “propagandagruppen” – i samarbete med någonting som kallades UD:s radioavlyssningsbyrå.⁵ Först hade ett vid försvarsstaben tillfälligt tjänstgörande legationsråd, Nils-Eric Ekblad, haft hand om studien men sedan denne återgått till UD, hade arbetet efterhand överflyttats till psykologiska detaljen vid försvarsstabens utrikesavdelning, där alltså då Elmér innehade chefskapet. Psykologiska detaljen bedrev, liksom den tidigare propagandagruppen, “ett systematiskt studium av i eller mot vårt land bedriven främmande, i första hand rysk, propagandaverksamhet”. Detaljen studerade såväl svenskt som utländskt material, omfattande tidningar, tidskrifter, böcker, rundradioprogram, pamfletter, m.m. samt avgav rapporter om indikationer och tendenser av som kunde utläsas ur öststatspropagandan. Till detaljens viktigaste arbetsmaterial hörde bl.a. “den ryska radions utsändningar, vilka på tråd upptagas av försvarsväsendets radioanstalt”. Granskningen av bl.a. detta rundradio-material föregicks av ett omfattande arbete med nedskrift och över-

² Fst/Adj 8 februari 1954 nr 40:7. Fst/Adj, Serie FI volym 10. KrA.

³ Birger Elmér: *Propagandaanalys* (1956) s 4. Stockholms Universitetsbibliotek.

⁴ Ibid.

⁵ Skrivelse från Fst/Adj den 17 mars 1952 nr H 2:1 till Konungen *Ang anslag till viss underrättelseverksamhet*. Fst/Adj fd hemliga handlingar 1952 Serie FI volym 6. KrA.

sättning.⁶ När Elmér många år senare hördes av Neutralitetspolitikkommissionen gav han en liten vink om detta. Elmér fick frågan om i vilken utsträckning dåvarande utrikesministern Östen Undén (1945–1962) var informerad om IB:s verksamhet:

Jag vet inte det ... Jag var sur på honom för att han stoppade min licentiatavhandling därför att jag fick material från UD och det var inte särskilt bra.⁷

Elmér blev med tiden naturligtvis väl insatt i frågan om värdet av att kartlägga främmande länders radiosändningar och när ordföranden i Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Gunnar Heckscher, år 1955 ville förhöra sig hos sektion II om vilka staters utsändningar som var av intresse för försvaret, var det Elmér som handlade ärendet.⁸ Uppgiften att Elmér stoppades av Undén kan i och för sig vara sann, men Elmér slutförde ändå arbetet den 5 maj 1956. På hösten samma år återkom Beredskapsnämnden till Försvarsstaben med ett förslag om att i fredstid inrätta en permanent central organisation för rundradioavlyssning. Man kom tillsammans med bl.a. FRA, Försvarsstaben, Statspolisen och Radiotjänst överens om att testa förslaget i FRA:s lokaler på Lovön utanför Stockholm under två veckor i november. Till chef för avlyssningsgruppen utsågs Birger Elmér.⁹ Om detta finns också en kort notering i dåvarande försvarstabsschefen Richard Åkermans anteckningar. Han skriver där att Elmér ställts till ”psyknämndens förfogande för prov med avlyssning av utländsk rundradio”.¹⁰ Enstaka rapporter finns i MUST:s arkiv som innehåller uppgifter om Elmérs arbete med radioavlyssningen. Vid Fst/In upprättades i juni 1953 en PM baserad på uppgifter från ”löjtnant Elmér, Fst/U”. Den innehåller följande rad:

I svenska radioutsändningar från Moskva har man gjort reklam för frimärksaffären [personnamn + gatuadress] att man där kan inköpa ryska frimärken.¹¹

⁶ Skrivelse från Fst/Adj den 13 oktober 1952 nr H 2:1 till Konungen. Fst/Sekt 2 (Fst/U) Inkomna skrivelser 1952 Serie E volym 26. KrA.

⁷ Samtal med Birger Elmér den 25 februari 1993. Neutralitetspolitikkommissionens arkiv. Regeringskansliets Centralarkiv.

⁸ Skrivelse till försvarsstaben från Gunnar Heckscher och Gunnar Dahlander, Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, den 10 november 1955. Svar på ovan nämnda brev från Fst/U den 5 december 1955 nr H 46:72. Fst/Sektion II (Fst/U) In- och utgående skrivelser 1955 Serie FI volym 1. KrA.

⁹ Skrivelse från Heckscher/Dahlander, Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar till försvarsstaben den 28 september 1956. Fst/PF den 29 september 1956 nr H 46:72 PF. Fst/Sektion II (Fst/u) 1956 serie FI vol 2. KrA.

¹⁰ Richard Åkermans anteckningar den 27 september 1956. KrA.

¹¹ Rapport av Birger Elmér. Fst/In H 319 den 8 juni 1953. Serie F X f, volym 46. MUST.

Elmér glimtar förbi också i några andra enstaka rapporter från de första åren. I januari 1952 rapporterade han exempelvis att en anställd inom Sveriges Industriförbund vid en internationell konferens varnat personer för att ansluta sig till den s.k. Caux-rörelsen (kanske mer känd som Moral Rearmament, MRA) eftersom denna enbart riktade sig mot kommunisterna. Elmér kunde också meddela att personen umgicks med den ryske stockholmsambassadören Rodionov. Uppgifterna ledde till registrering.¹² Det är känt att Elmér under sin tid som chef för militärpsykologiska detaljen fick speciella uppdrag utomlands. En uppgift i *Kommunistjägarna* gör gällande att han vid något tillfälle reste till Budapest i Ungern för att undersöka Raoul Wallenbergs försvinnande.¹³ Elmér har själv inför Neutralitetspolitikkommisionen 1993 nämnt att han i samband med nedskjutningen av den svenska DC 3:an i juni 1952 skickades till Wiesbaden med en radarplott i bagaget.¹⁴ Av minnesanteckningar som efterlämnats av dåvarande chefen för Fst/U, Gunnar Smedmark, framgår också att Elmér fick följa med denne på några resor i Europa, bl.a. till Tyskland och Norge.¹⁵ Chefen för den hemliga underrättelsetjänsten T-kontoret, Thede Palm, påtalade i januari 1953 för Smedmark att denne "skulle låta bli att engagera amerikaner för att träffa Elmér".¹⁶ Det var möjligen kontakter som Palm ville ha för sig själv.

4.3 Några papper i Torsten Nilssons skrivbordslåda

I sitt samtal med Enn Kokk på hösten 1999 nämnde inte Elmér tysklandsresorna, en faktor som är av betydelse för att förstå hur Elmér kunde skapa sig en förtroendebas inom SAP och regeringen. I och för sig berättade en f.d. anställd vid T-kontoret, Curt Andreasson, något om detta i ett TV-program våren 1999, men utan att kunna ge en komplett bild. Andreasson redogjorde där för

¹² PM ang [namn utelämnat] den 4 januari 1952. Serie F VIII e volym 38. MUST.

¹³ Kanger/Gummesson (1990) s 89.

¹⁴ Neutralitetspolitikkommisionens utfrågning av Birger Elmér den 25 februari 1993. Neutralitetspolitikkommisionens arkiv. Regeringkansliets Centralarkiv.

¹⁵ Gunnars Smedmarks minnesanteckningar s 99-102. De har utlånats till SÄKO av journalisten Jonas Gummesson som kom över detta tidigare okända källmaterial i samband med arbetet med boken *Olof Palmes ungdomsår*. Smedmark anger att Elmér under en resa som de företog i Elmérs bil "tog kontakt med en av T-byråns motsvarigheter i Tyskland. Detta var icke förberett, men han lyckades dock med visst besvär få besöka vederbörande". Det är sannolikt denna kontakt Smedmark berörde då han utfrågades av Neutralitetspolitikkommisionen 1993. Han hävdade då att Elmér hade tagit kontakt med en företrädare för Gehlenorganisationen.

¹⁶ Thede Palms dagbok den 9 januari 1953. Krigsarkivet.

att Erlander vid något tillfälle behövde en kurir för resor till Västtyskland varvid Elmérs namn tydligen skulle ha kommit upp. När sedan Elmér fick göra en andra kurirresa skulle Erlander enligt Andreasson blivit betänksam och undrat "ja, men vet vi var han står nånstans, en yngre officer?" Då hade Palme sagt till Erlander att han skulle ordna så att statsministern fick träffa Elmér. Vid mötet skulle sedan Erlander ha frågat om denne var socialdemokrat vilket Elmér då intygade, allt enligt vad Curt Andreasson kan erinra sig 1999. Enligt det TV-program som Andreasson framträdde i, hade Elmér också bekräftat att han varit regeringens kurir och att han gjorde flera resor till Västtyskland och även till Österrike för att träffa ledande socialdemokrater.¹⁷ Det finns viss substans i dessa påståenden men de ger inte hela bilden. Andreasson har troligen fått uppgifterna i andra eller tredje hand och det mesta talar för att han blandat ihop Erlander med dåvarande försvarsministern Torsten Nilsson. I de ännu hemliga delarna av Neutralitetspolitikkommissionens uppteckning från samtalet med Birger Elmér 1993 hävdar denne att chefen för utrikesavdelningen, Gunnar Smedmark, vid något tillfälle frågade om det fanns någon vid avdelningen som hade "lite vänsteråsikter". Elmér anmälde då sitt intresse och det visade sig att det gällde ett särskilt uppdrag. Han skickades till försvarsminister Torsten Nilsson som "något tillknäppt och något irriterad tog fram en låda ur sitt skrivbord och tog fram en hög med papper". Nilsson ville diskutera innehållet med Elmér som uppger att försvarsministern dessförinnan tagit reda på "vad jag var för en människa". Elmér uppgav vidare att "far var ju gammal fackföreningskille och det räckte tydligen för att jag var en vettig karl också på den punkten." Elmér tittade i papperen och fann dem mycket intressanta. Det handlade om situationen i olika öststater, ekonomiska underrättelser, stämningsslagen samt rapporter om "hur man kämpade på fackföreningssidan för att hålla något så när klara linjer på demokratin". Nilsson och Elmér kom överens om att den senare skulle analysera materialet och sedan föredra det för Smedmark, försvarsstabschefen Åkerman samt Nilsson själv. På försvarsstaben skall man ha varit "våldigt förtjusta" över att ha fått tillgång till handlingarna. Efter att Elmér vid ett senare tillfälle föredragit sin analys för Nilsson bestämdes att Elmér också fortsättningsvis skulle få ta emot liknande handlingar av Nilsson:

¹⁷ Dokumentären *Spionerna i folkhemmet* av Jonas Gummesson. TV 4 den 15 april 1999.

Efterhand vart det ju så att det blev rätt opraktiskt att jag skulle fara ner till departementet och hämta det ur hans högra skrivbordslåda, utan då beslöts bl.a. det att jag skulle få direktkontakt med vissa organisationer i Tyskland.

Elmér odlade därefter kontakt med den så kallade Ostbüro i Bonn som finansierades av SPD och som skötte om partiets kontakter österut. Ostbüro skulle också ha fått finansiering från amerikanerna. Elmér fick nu möjlighet att träffa personer som sysslade med underrättelse- och säkerhetstjänst på östsidan och han kom också i kontakt med representanter för CIA. Meningen var sedan att Elmér skulle bättra på sin tyska "men det visade sig att de där bröderna, ett par stycken, de talade flytande svenska". Anledningen till att dessa kontakter i början av 1950-talet låg på Nilssons bord, berodde enligt Elmér på att Nilsson "under den här tiden" tillhörde "den gamla socialdemokratins motståndsrörelse runt Tyska riket". På det viset menade Elmér att hans kontakter inledningsvis "var upphängda på gamla stay behind-organisationer och så vart det ju ett sådant tänkande inmalt i systemet". Efterhand vidgades Elmérs kontakter till att från omkring 1956–1957 omfatta Finland. Då besökte några finländska riksdagsmän Sverige "i förtvivlan efter den misslyckade generalstrejken". De sökte nu kontakt med den svenska underrättelse- och säkerhetstjänsten "för ömsesidig nytta". Elmér uppger att han av försvarsstabschefen Curt Göransson ålades att sköta dessa kontakter efter att Olof Palme först tagit upp frågan med Elmér. Elmér fick sedan kontakt med finsk motståndverksamhet vilket ledde vidare till den norska motståndsrörelsen. Redan tidigare hade man också etablerat kontakt med liknande verksamhet i Danmark.¹⁸ Under sin tid vid utrikesavdelningen fick alltså Elmér förtroendet att handha förbindelser med de motståndsrörelser som sedan kriget byggts upp runt socialdemokrater i Tyskland, Danmark, Finland och Norge. Mot den bakgrunden är det inte särskilt märkligt att Elmér också anförtroddes kontakter mellan försvarsstaben och den socialdemokratiska arbetsplatsorganisationen i Sverige. Delar av ovanstående berättelse delgav Elmér vid olika tillfällen också några IB-anställda som återgivit den inför SÄKO.¹⁹ Också förre försvarsministern Sven Andersson har i

¹⁸ Utfrågning av Birger Elmér den 25 februari 1993. Neutralitetspolitikkommisionens arkiv. RCA. Uppgiften om Olof Palme är dock hämtad från utfrågningen av Elmér inför Försvarets Underrättelsenämnd 1998.

¹⁹ Tor Backlund, som anställdes vid IB 1970, har berättat att "en gammal socialdemokrat, troligen från Västerstrakten, efterlämnade en hel packe papper. Dåvarande försvarsministern Torsten Nilsson kontaktade utrikesavdelningen och frågade "har ni inte någon pålitlig socialdemokrat som jag kan utnyttja" och då togs Elmér ut för att ta hand om dessa

någon mån berört detta i samtal med docenten i historia Stig Ekman som i mitten av 1970-talet utredde vissa frågor rörande IB:s verksamhet för 1974 års underrättelseutrednings räkning. Då Ekman frågade Andersson om den militära uppladdningen i Östtyskland i samband med 1958 års Berlinkris, svarade Andersson att

da kommer man till detta som har missförstått i IB-affären. Man har sagt att IB har arbetat under socialdemokratiska partiet och det är ju verkligen dumt, medan sanningen, det som kan ha lett fram till sådana rykten, det är ju den att det socialdemokratiska partiet i Västtyskland – men inte bara det socialdemokratiska partiet utan också några av de borgerliga partierna, CDU kan jag säga – de hade självklart utsökta förbindelser med befolkningen i Östtyskland. Det strömmar alltså från varje by in uppgifter och vi fick ju ta del av dessa uppgifter genom det socialdemokratiska partiet i Västtyskland. Det var uppgifter som först kom till den socialdemokratiska particentralen i Stockholm och man undrade vad man skulle göra med dem. Och så kom man fram till att försvarsstaben skulle få det IB-material vi hade och det fick då Elmér ta hand om. Det var min första kris som försvarsminister. --- Till slut gick den här rapporteringen genom den västtyska underrättelse-tjänsten.²⁰

Som framgått av avsnitten om Centralförbundet Folk och Försvar hade försvarsstaben redan i början av 1950-talet fått informationer om kommunister från personer inom arbetarrörelsen. Tidpunkten bekräftas också av Birger Elmér i samtal med Försvarets Under-rättelsenämnd (FUN) 1998 även om FUN inte tycks förstå den tidsmässiga innebörden av vad Elmér säger. Elmér hävdar i samtalet att polisens personalkontroll för försvarets räkning rörande bl.a. Kalixlinjen inte fungerat tillfredsställande. Elmér informerade då chefen för sektion II vid försvarsstaben af Klint om “den fackliga

papper.” Detta är enligt Backlund bakgrunden till att Elmér anförtroddes kontakter med SAP. Backlund känner inte till något om innehållet i dessa papper (samtal med Backlund den 20 januari 2000. SÄKO). Ingvar Paues har för SÄKO uppgivit att Elmér någon gång berättade hur han blev uppkallad till försvarsdepartementet och hur Torsten Nilsson då överlämnat underrättelsehandlingar från Tyskland varav en del torde ha emanerat från den tyska underrättelsetjänsten. I materialet ska också ha funnits norska handlingar. Elmér berättade vidare att han efter detta blev “Torstens man” och började åka till Tyskland. Elmér ansåg att Nilsson inte varit särskilt intresserad av det material han överlämnade. Enligt Paues hade Elmér haft “en väldigt god förbindelse” med Nilsson (samtal med Paues den 7 april 2000. SÄKO.) Också Bertil Wenblad, som 1962 anställdes som souschef vid Grupp B, har hävdat att Elmér fick överta en del av Torsten Nilssons utrikeskontakter då denne 1951 utsågs till försvarsminister. Här ska dock påpekas att Nilsson redan var försvarsminister då kontakten med Elmér knöts (se Bertil Wenblad: *Bilder ur ett liv*, s. 410 f).

²⁰ Ekman (2000) s 41 n7. Uppgifterna hämtade från Stig Ekmans intervju med Sven Andersson den 14 november 1974. Andersson var försvarsminister åren 1957–1973. Under perioden fram till 1976 var han utrikesminister.

rörelsens och det socialdemokratiska partiets verksamhet på arbetsplatserna genom de s.k. arbetsplatsombuden”. På begäran av af Klint ordnade sedan Elmér så att SAP:s facklige sekreterare Arne Pettersson höll en föredragning om verksamheten. Enligt Elmér skulle af Klint ha funnit detta så pass intressant att man kom överens om att tala med sina respektive överordnade – för af Klints del innebar detta närmast försvarsstabschefen Åkerman – om ett samarbete.²¹ Elmér har i samtal med journalisten Jonas Gummesson sagt att Arne Pettersson höll föredragningen ”det året af Klint slutade”, alltså 1953. Något som uppenbarligen har ett samband med denna kontakt mellan Elmér och SAP är de möten som Arne Pettersson vid ett eller möjligen två tillfällen i juni 1953 hade med försvarsministern Torsten Nilsson – de enda gånger Nilsson noterat besök av Pettersson i sin kalender, som täcker åren 1951 – 1957.²² Det finns starka skäl att anta att Elmérs kontakt med Pettersson och den med Torsten Nilsson sammanfaller i tid. I kalendern finns nämligen också noterat att Nilsson den 11 juni 1953 varit i kontakt med docenten Torsten Husén, alltså Elmérs tidigare chef vid Centrala Värnpliktsbyråns personalprövningsdetalj. Husén kommer i dag faktiskt ihåg det över femtio år gamla samtalet. Nilsson hade frågat honom om hans uppfattning om Elmér eftersom Nilsson ”ville använda Elmér för underrättelse-tjänst”. Husén erinrar sig vidare att han bara hade gott att säga om Elmér.²³ Elmér har tidigare till journalisten Jonas Gummesson uppgivit att den som berättade för honom att det socialdemokratiska partiet hade en arbetsplatsombudsorganisation som övervakade kommunister var Paul Björk som han kände eftersom han ”rörde [sig] i dom kretsarna”. Gummesson hade också frågat Elmér vem som var dennes ursprungliga kontakt inom SAP varpå Elmér endast svarade ”Torsten Nilsson”.²⁴ I Enn Kokks samtal med Elmér anger denne först att Arne Pettersson förankrade samarbetet hos försvarsminister Torsten Nilsson och ”partisekreteraren” Sven Andersson, som efterträdde Nilsson 1957. Detta kan emellertid inte vara helt riktigt eftersom Sven Andersson lämnat över parti-

²¹ Utfrågning av Birger Elmér den 16 mars 1998. *Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten. Försvarets Underrättelsenämnds rapport till regeringen den 26 november 1998*. Dnr FO 98/2531/EC/RC. Fö.

²² Torsten Nilssons kalendrar förvaras på Riksarkivet. Anledningen till oklarheten om det rör sig om ett eller två möten mellan Arne Pettersson och Nilsson består i att Pettersson i kalendern står införd både den 13 och 16 juni 1953. I Riksarkivet finns emellertid också Nilssons ”mottagningskalender” i vilken Arne Pettersson endast är införd den 16 juni.

²³ Samtal med Torsten Husén den 13 september 2002. SÄKO.

²⁴ E-mail från journalisten Jonas Gummesson till SÄKO den 13 januari 2002. Se också Gummesson (2001) s 152.

sekreterarsysslan till Sven Aspling redan 1948. Det skulle således kunna vara denne som avses men Sven Anderssons inblandning kan säkras eftersom Elmér i samtalet poängterar att Andersson var "den mest entusiastiske" medan Nilsson var något mer försiktig. Senare i samtalet med Kokk säger Elmér att "uppgörelsen med Försvarsstaben främst var Stor-Svens verk". Stor-Sven är ett smeknamn på Sven Andersson medan Aspling följdriktigt gick under benämningen Lill-Sven.²⁵ Sven Aspling har i samtal med journalisten Arvid Lagercrantz sagt, på frågan om han kände till partiets inblandning i IB, att "(n)aturligtvis var jag informerad om det här, självklart". Aspling ville dock framhålla Sven Anderssons betydelse i sammanhanget – "det är uppenbart att Sven Andersson som försvarsminister kom in i ett förhållande där registreringen fick en omfattning så att den blev organiserad" så att det blev "ordning och reda på saker och ting".²⁶ I överenskommelsen mellan SAP och försvarsstaben ingick enligt Elmér att försvarsstaben skulle få "ställa frågor till de personer inom partiet och fackföreningsrörelsen, som man hade kontakter med, om olika saker som väckte frågor från säkerhetssynpunkt".²⁷

Birger Elmér uppgav vidare inför Neutralitetspolitikkommisionen att IB växte fram successivt under 1950-talet, han nämner särskilt apropå en fråga att

1957, det är efter Ungern och efter generalstrejken, ja, då hade vi existerat ett slag, -57 stämmer inte utan det var tidigare. Jag vill påpeka att det var en successiv tillblivelse.²⁸

Elmér var under perioden 1953–1957 chef för Dokumentationscentralen, dvs. utrikesavdelningens arkiv. Där tog han hand om alla inkommande papper, klassificerade och fördelade dem. Elmér hade alltså avlagt fil kand i ämnena praktisk filosofi, sociologisk kurs, pedagogik och teoretisk filosofi. En av hans överordnade skrev senare att "(d)en kunskap om metodologiska problem, som han härunder bör ha förvärvat, synes särskilt kvalificera honom för tjänsten som chef för utrikesavdelningens dokumentations-

²⁵ Kokk (2001) s 415. Anledningen till att det var Andersson och inte Aspling som var mest betydelsefull i sammanhanget kan möjligen ha att göra med – vilket Kokk för fram – att Aspling under perioden från 1948 fram till 1952 endast var tillförordnad partisekreterare vilket skulle kunna gett Andersson, den senast kongressvalde partisekreteraren, en fortsatt stark ställning

²⁶ Aspling/Lagercrantz (1999) s 75-76.

²⁷ Kokk (2001) s 413.

²⁸ Ibid. Då Elmér här nämner "generalstrejken" avser han den strejk i Finland på våren 1956 som ledde till att några finska socialdemokrater fick kontakt med Elmér i syfte att etablera ett underrättelsesamarbete.

central”.²⁹ Denna enhet, som också kallades arkivbyrån – innefattade dels underrättelsearkivet som var den “levande” delen, dels arkivdepån, dit handlingarna flyttades efter 3–4 år, dels ett mer ordinärt pressarkiv. Totalt omfattade arkivet per den 4 juli 1953 ca 300 hyllmeter av vilka underrättelsearkivet utgjorde ca 60 hyllmeter. Varje år tillkom ca 25 hyllmeter. Det motsvarade omkring 10 000 handlingar årligen och varje dag gick mellan 350–400 rapporter igenom arkivet, enligt en handling. Dokumentationscentralen, som var en ny organisationsform för det gamla arkivet, inrättades samma dag som Elmér tillträdde, den 1 juli 1953.³⁰ Sigvard Lindqvist, som åren 1954–1957 tjänstgjorde vid östdetaljen vid Fst/U betraktar inte Elmér som ”en riktigt underrättelseman och inte heller det hårda arbetets man”. Han var utomordentligt utåtriktad och hade ett stort kontaktnät.³¹

4.4 Fst/U 1953–1957: Arkivchefen Elmér och socialdemokraterna

Efter Arne Petterssons föredragning för af Klint förankrade Pettersson och Elmér som nämnts samarbetet mellan försvarsstaben och SAP hos sina respektive ”chefer” vilket ledde till den överenskommelse som Elmér här ovan redogjort för. Elmér uppgav 1974 i samtal med Olle Häger och Hans Villius att det inte blev någon ”egentlig organisation förrän omkring 1955” och att det således var på Torsten Nilssons tid som försvarsminister. Det skulle dock inte varit Nilsson som tog initiativet.³² I sitt samtal med Enn Kokk nämner Elmér att han var ”god vän med Paul Björk, Arne Pettersson och Stig Lundgren” och också partikassören Ernst Nilsson. Kokk skriver att Elmér därför väl kände till den arbetsplatsorganisation som socialdemokraterna byggt upp under efterkrigstiden. Björk, Pettersson och Lundgren var under 1950-talet anställda på det socialdemokratiska partiets kansli och “åkte runt i landet och tog debatter med kommunisterna”.³³ Det var dessa tre som enligt Elmér valde ut de kontaktpersoner inom partiet till vilka

²⁹ Fst/Adj 8 februari 1954 nr 40:7. Fst/Adj In och utgående handlingar, Serie FI volym 10. KrA.

³⁰ Skrivelse från Försvarsverkens Civila Tjänstemannaförbund den 12 januari 1954. Fst/Adj In och utgående handlingar 1954, Serie FI volym 11. KrA.

³¹ Samtal med Sigvard Lindqvist den 1 februari 2000. SÄKO.

³² Häger/Villius samtal med Birger Elmér 1974. Olle Hägers arkiv.

³³ Kokk (2001) s 412.

Elmér kunde vända sig med frågor.³⁴ I ett dokument från mars 1954 nämns Elmér tillsammans med en person som torde vara Arne Pettersson. Ärendet rör en person som tyckte sig ha vissa informationer att lämna om eventuell utländsk underrättelseinhämtning mot Sverige. Mannen berättade vad han hört "för en partikollega inom socialdemokratiska partiet – troligen ombudsmannen Pettersson. Saken hade nämligen förts vidare inom partiet till kapten Elmér, Fst/U, som satt sig in i vad som försiggått", som det heter i rapporten.³⁵

4.5 Elmér och Thede Palm

Det finns inte särskilt många uppgifter om samarbete mellan Elmér och Thede Palm under perioden fram till Grupp B:s bildande 1957–1958. Tidigare har här nämnts Palms uttalade ovilja mot att Elmér skulle tillåtas ha kontakter med amerikanerna. Av Palms dagböcker framgår att han och Elmér i november 1955 diskuterade "bl.a. de tyska underrättelser, som kommer in till oss över socialdemokratiska vägar och som Elmér förmedlar. Jag accepterade att man i fortsättningen skulle skicka alltsamman till mig." Palm fortsätter: "I det sammanhanget nämnde han att han själv numera gått in i partiet och erbjöd sig välvilligt att understödja mig genom sina goda förbindelser. Jag sade ingenting."³⁶ Ett halvår senare, under en middag med den då nyutträdde chefen för Fst/U, Rutger Boman, påpekade denne för Palm att han inte skulle rekommendera Palm att "ta honom", d.v.s. Elmér, eftersom "hans intresse inte kommer att vara tillräckligt länge". Dessutom menade Boman att Elmér aldrig skulle ta en tjänst som inte var högre avlönad än den han

³⁴ Ibid., s 414. Paul Björk hade under perioden 1947 till 1951 tjänstgjort på partikansliet för att tillsammans med Pettersson bygga upp partiets ombudsmannaorganisation på arbetsplatserna. År 1951 utsågs han till chefredaktör för Norrländska Socialdemokraten, en post som han innehade till 1956 då han blev chef för Sveriges Radios aktualitetsavdelning. Ernst Nilsson hade varit ombudsman i Umeå innan han 1949 blev utsedd till partikassör och flyttade till Stockholm. År 1963 lämnade han det politiska livet för en chefsbefattning på det rörelseägda reklamföretaget ARE-bolagen. Nilsson avled 1971. Det är oklart vilken resurs Nilsson utgjorde men mest sannolikt är att han åtminstone med tiden blev betydelsefull rörande kontakterna med Finland; av någon anledning - sannolikt ekonomisk - har det varit en tradition inom SAP att partikassören har en central roll i förbindelsen med de finska socialdemokraterna. Från sommaren 1962 finns dokument i SAP:s arkiv som visar att Ernst Nilsson fick ta emot ett antal handlingar från Birger Elmér. Materialet handlade huvudsakligen om finska förhållanden, bl.a. rörande den då aktuella ungdomsfestivalen i Helsingfors.

³⁵ Osignerad rapport hemligstämplad den 24 mars 1954. FXb *Utlämnningar. Handlingar rörande flera personer*, volym 17 *Diverse förteckningar åren 1946–1952, A – G*. MUST.

³⁶ Thede Palms dagbok den 15 november 1955. KrA.

redan hade.³⁷ Palm har i annat sammanhang skrivit om att "en överste och chef för en avd i sektion II" hade kommit till honom med budet att Elmér och också Olof Palme önskade få anställning hos Palm. Med hänvisning till bristande ekonomiska resurser hade dock Palm avböjt förslaget.³⁸ Om det är samma tillfälle som avses – och det mesta pekar på det – torde dock uppgiften om Palme vara felaktig. Denne nämns inte i Palms egen dagbok från den aktuella tiden och Palme hade då sedan några år börjat arbeta för Tage Erlander, en tjänst som det ter sig tveksamt att han skulle velat släppa.

4.6 Elmér och ryttmästaren Berendt

Mycket pekar på att den verksamhet som från 1958/1959 kom att bedrivas i Elmérs regi, hade starka beröringspunkter med försvarsstabens inrikesavdelnings personalkontrolldetalj som då sedan många år tillbaka leddes av ryttmästaren Georg Berendt. Av dokument från mitten av 1950-talet framgår att detaljen förutom personalkontrollärenden, hade till uppgift att "kontinuerligt hålla försvarsledningen orienterad om ytterlighetspartiernas verksamhet främst med hänsyn till försvarsväsendet".³⁹ I det sammanhanget kan vidare ovan nämnde Stig Lundgren beröras. Lundgren hade en gedigen bakgrund inom arbetarrörelsen. Han hade också utbildats vid krigsskolan Karlberg och var kapten i reserven. Han var under åren 1944–1950 föreståndare för Bommersvik. År 1950 kom han som ombudsman till partiexpeditionen och blev år 1955 partiets förste tjänstemannasekreterare, en befattning han innehade till 1960 då han övergick till försvarsdepartementet som utredningssekreterare. Därefter var han huvudsakligen kvar på olika poster inom regeringskansliet, med undantag för ett kort vistelse på ABF i mitten av 1960-talet. I oktober 1955 skulle Lundgren inkallas till tjänstgöring vid I 14 i Gävle. Emellertid anhöll chefen för inrikesavdelningen, Per Elov Vingren, att Lundgren dels skulle krigsplaceras vid Fst/In, dels fullgöra den för I 14 avsedda tjänstgöringen vid inrikesavdelningen istället. Orsaken uppgavs vara att Lundgren "avses utföra ett ur totalförsvarets synpunkt viktigt arbete, som han är speciellt lämpad för". En notering för hand på dokumentet anger att Lundgren skall stå till förfogande i "perso-

³⁷ Ibid., den 31 juli 1956. KrA.

³⁸ Palm (1999) s 52.

³⁹ Bilaga H 12 till försvarsstabens äskanden för budgetåret 1956/57.

nalkontrollbyrån”.⁴⁰ Av Lundgrens rullkort framgår att han var inkallad vid försvarsstaben januari – februari 1956, november 1956 samt december 1957 – januari 1958. Under perioden november – december 1957 hade han dessutom tjänstgjort vid försvarsdepartementet där han för övrigt anställdes som sakkunnig i september 1959.⁴¹ I november 1962 övergick han till AMS. I en handling från 1956 anger dåvarande chefen för försvarsstabens adjutanturavdelning, Carl Herlitz att Lundgren genom utbildning i bl.a. underrättelsetjänst och tjänstgöring vid inrikesavdelning skulle förberedas “för sin krigsplacering”.⁴² Uppgifter om att Lundgren vid olika tillfällen var inkallad vid Fst/In offentliggjordes också av TV 4 våren 1999 och Elmér tillfrågades också om detta av Enn Kokk senare på hösten samma år. Han svarade då att Lundgren “hade fått sina i det här fallet relevanta kunskaper i sitt jobb inom partiet, men när han arbetade åt försvarsstaben gjorde han det i egenskap av inkallad reservofficer (kapten), inte i egenskap av partiombudsman”. Inför Kokk karaktäriserade Elmér Lundgrens arbete med att “han var mycket road av det här”.⁴³

Även om Lundgren var placerad hos Berendt är det alltså högst sannolikt att han hamnade där p.g.a. kontakter med Elmér. Detta understryks av några uppgifter som Elmér lämnade till journalisten Jonas Gummesson 1999. Elmér sade då att han tillsammans med Per-Elof Vingren – då chef för Fst/In – och Georg Berendt “sysslade med detta. Sedan växte det.” Med “detta” avsåg Elmér “kommunismen som ideologisk utmaning på säksidan. Det började samma år som af Klint slutade, jag flöt mellan utrikes och inrikes. Det var en blandning mellan öppet och hemligt i början av 1950-talet”.⁴⁴

Det finns dokument från mitten av 1950-talet som visar att Berendt ägnade sig åt att kartlägga SKP, huvudsakligen som organisation. Berendt skriver på ett av dessa att handlingarna “är en del av den liggare som jag håller på med”.⁴⁵ År 1959, då Grupp B

⁴⁰ Skrivelse från Fst/In den 18 oktober 1955 nr H 41:1. Fst/Adjutanten serie FI, volym 1. KrA.

⁴¹ Lundgrens rullkort har erhållits från Krigsarkivet.

⁴² Herlitz’ noteringar finns på skrivelse från regementschefen vid I 14 till Centrala värnpliktsbyrån den 6 juli 1956. Fst/Adjutanten serie FI volym 3. KrA.

⁴³ Kokk (2001) s 415.

⁴⁴ E-mail från journalisten Jonas Gummesson till SÄKO den 14 januari 2002. SÄKO.

⁴⁵ “Sveriges Kommunistiska Parti. Organisation” signerad Georg Berendt den 13 maj 1955. Handlingen har återfunnits i SÄPO:s arkiv. På en meddelandelapp har Berendt skrivit: “Till herr statspolisintendent G Thulin. Broder. Icke så vackra bilder men kanske dock ändamålsenliga.” Handlingen är diarieförd hos statspolisens 3:e rotel den 7 maj 1957 men har inkommit dit två år tidigare vilket framgår av noteringar på missivet. JWK 15:110. *Kommunism. Sv Kommunistiska Parti. Organisation. Partistyrelsen*, volym 3. SÄPO.

existerat i något år, träffades företrädare för Fst/In och statspolisen för att reda ut arbetsfördelningen mellan de båda myndigheterna. Från Fst/In:s sida deltog avdelningschefen Grudemark samt Elmér och Berendt (se mer om detta i kommande kapitel). Vid samma tid fick också Grupp B från Berendt en "grundplåt" bestående av omkring 100–200 kort över personer som bedömdes som säkerhetsrisker.⁴⁶

I övrigt tycks Elmérs kontakter med Fst/In ha varit begränsade. Sten Geijer, som fram till oktober 1954 var chef för avdelningens kontraspionagedetalj, har uppgivit att Elmér "då och då" kom och "berättade saker av intresse, t.ex. om möjligheten av att värva utländska diplomater i Stockholm som dubbelagenter. Geijer vet inte närmare vad Elmér sysslade med men denne "talade aldrig om kommunister på svenska arbetsplatser".⁴⁷

4.7 Frågan om kontaktmannaregistret

Som nämnts fanns ingen formell organisation rörande Elmérs verksamhet före 1957. Det innebär att Elmér fram till dess i någon utsträckning hade egna direkta kontakter med företrädare för partiet vilket ju visats här tidigare. I februari 1955 skrev Arne Pettersson ett brev till partiombudsmännen i vilket han talade om en ny taktik från kommunisternas sida vilken gjorde det svårt att "klara rena partilinjer" i de då pågående fackliga valen. Pettersson nämnde också "händelserna i Sovjet" och vad det kan tänkas betyda för händelseutvecklingen i Sverige och för kommunisternas inställning till socialdemokratin. Även om Pettersson erinrade om att det saknades anledning att överdriva faran, så initierade han för säkerhets skull en ny giv i kampen mot kommunisterna. Denna gick ut på "att lägga upp ett centralt register över kontaktmän i de viktigaste fackklubbarna och fackföreningarna i landet". Det gällde inte alla arbetsplatsombud utan endast kontaktmännen i de viktigaste fackföreningarna på de största arbetsplatserna. Att lägga upp en central förteckning över arbetsplatsombuden på detta sätt var således något helt nytt och dokument från verksamhetens första år vittnar om att partikansliet tidigare ansåg detta ointressant. Arvika arbetarkommun hade i mars 1947 översänt en förteckning över de arbetsplatsombud som utsetts i området. I ett brev svarade dock Sven Andersson att "vi kommer tills vidare inte att

⁴⁶ Samtal med Ingvar Paues den 7 april 2000. SÄKO.

⁴⁷ Samtal med Sten Geijer den 18 augusti 2000. SÄKO.

lägga upp något centralt register över dessa, utan denna uppgift får lov att handhas av respektive arbetarkommun”.⁴⁸ En nära till hands liggande tanke är att detta centrala register skulle utgöra ett hjälpmedel för Elmér i dennes verksamhet. Det har dock inte kunnat klarläggas. Man kan dock erinra om Elmérs uppgift att det inte blev någon ”egentlig organisation förrän 1955” och att Stig Lundgren det året anställdes som partiets organisationssekreterare.

I oktober 1955 hölls på Sörmarka utanför Oslo en nordisk facklig-politisk kurs där man bl.a. diskuterade kommunistpartierna i Sverige, Norge och Danmark. Kokk resonerar i *Vitbok* om denna kurs – där bl.a. Arne Pettersson och Rolf Nyström deltog – kunde ha något samband med att det vid samma tid i de nordiska länderna etablerades samarbete mellan arbetarrörelsen och säkerhets- och underrättelsetjänsterna. Kokks slutsats är att detta inte kan vara en ren slump men han vill heller inte gå så långt som att säga att ett klart orsaksamband föreligger. Han lutar mer åt att kursen utgör ett exempel på hur nätverket skapas och utvecklas.⁴⁹

4.8 Elmérs kontakter med SSU i atomvapenfrågan 1957

Elmérs kontakt med företrädare för partiet och regeringen är problematisk att dokumentera. Man bör poängtera att kontakten under den första tiden (från 1953) odlades vid sidan av Elmérs ordinarie syssla som chef för dokumentationsavdelningen. Om man betänker att Elmér vid sidan av detta fortsatte arbeta med projektet runt *Propagandanalys*, tycks inte särskilt mycket tid ha blivit över till kontakterna med arbetarrörelsen och endast någon enstaka rapport har kunnat hittas som emanerar från samarbetet. Från försommaren 1957 finns dock dokument som klart belägger att kontakten hölls vid liv. Under Elmérs sista tid på utrikesavdelningen drog han nämligen tillsammans med företrädare för SSU igång ett visst samarbete rörande kärnvapenfrågan. Den 5–6 november 1957 avhölls i Stockholms Konserthus en försvarskonferens arrangerad av SSU. Syftet med denna var att debattera frågan om huruvida Sverige skulle anskaffa kärnvapen. Ett flertal kända personer från bl.a. militären och regeringen höll förberedda

⁴⁸ Skrivelse från Sven Andersson till Arvika arbetarekommun den 31 mars 1947. SAP:s arkiv; Handlingar rörande kommittéer och grupper: Samarbetsgruppen SAP - LO F 26 BA volym 1. ARAB.

⁴⁹ Kokk (2001) s 66.

anföranden. Vad som till för några år sedan varit helt okänt är att arrangemanget var en samlad aktion signerad Birger Elmér samt vissa nyckelpersoner inom SSU och SAP:s partiledning. Inom SSU planlades konferensen av ordföranden Bertil Löfberg, Olof Palme, Rune Molin samt Rolf Jüring. Det började med att Elmér i juni 1957 avlade ett besök hos försvarsstabschefen Rickard Åkerman. Denne skriver i sin dagbok:

Elmér säger, att det finns risk för en pacifistisk utbrytning ur SSU. Man har partistyrelsens välsignelse av ett försök i händelse av sådan. Vi bör ta hand om en upplysningsverksamhet i seminarieövningsstil av vissa toppmän.⁵⁰

Då SSU:s verkställande utskott sammanträdde den 25 juni 1957 berättade Bertil Löfberg att "en konferens kring försvarsfrågor skall arrangeras under två dagar i september månad". Att det här rör sig om ett samarbete, med all säkerhet involverande Elmér, framgår sedan av att Löfberg också nämnde att SSU:s försvarsutskott "har tillsammans med militär expertis gjort ett utkast till ett program".⁵¹ Två månader senare presenterade Birger Elmér detta programutkast för försvarsstabschefen Åkerman. Denne antecknade i sin dagbok:

Elmér meddelar att upplysningsverksamheten i soc.dem ungdoms-klubbarna har nu fått ett program. Undén börjar med föredrag om "Alliansfrihet i terrorbalansens tid". Sedan, 18 el 17 sept, Arne Lundberg i "Öst, väst och vi", samt en militär, Per Göransson, (ev jag, Myrman eller Sköld). Därvid diskussion. Till detta förberedda inlägg. Före detta "Dagens och morgondagens vapen" av Fehrm. Efter detta något om civilförsvaret av Sundelin (ev Herstad). Så "Är pacifism ett alternativ?" (Anér, Fogelström, Inga Thorsson eller hellre en renodlad pacifist): Förslag, en riksdagskvinna Olsson. Avslutning Sven Andersson om försvarskostnader m.m. Han har ställt sig principiellt till förfogande, men vill först se vad det tidigare givit. Det hela på två dagar.⁵²

Sven Andersson hade på våren 1957 efterträtt Torsten Nilsson som försvarsminister. I Anderssons almanacka, som i dag förvaras på Riksarkivet, finns "Kpt Elmér" inbokad den 25 juli 1957. Senare på året finns Elmér åter noterad i kalendern, nu som "byrådir". Vad mötet handlade om är dock okänt men det är ju inte osannolikt att man diskuterade SSU och problemet med pacifisterna eftersom Elmér till Åkerman sade att Andersson "ställt sig principiellt till

⁵⁰ Rickard Åkermans dagbok den 6 juni 1957. Rickard Åkermans arkiv, vol 4. KrA.

⁵¹ Verkställande utskottets protokoll med bilagor. Serie A03, volym 8. SSU:s arkiv. ARAB.

⁵² Rickard Åkermans dagbok den 30 augusti 1957. Rickard Åkermans arkiv, vol 4. KrA.

förfogande”. Mötet ligger i tid också precis då Elmér började arbeta inom inrikesavdelningen och det är lika möjligt att hans verksamhet där berördes.

Den 13 september 1957 – d.v.s. några veckor efter att Elmér övergått till Fst/In – stod det klart att den tänkta tidplanen inte höll vilket meddelades vid ett SSU-sammanträde. Nya datum blev 5–6 november. Löfberg meddelade senare att inbjudningarna var under utskrivning.⁵³ På det långa utkastet till gästlista som ännu förvaras i Arbetarrörelsens arkiv står faktiskt Birger Elmér upptagen som representant för försvarsstaben. Dock är namnet överstruket och det är knappast troligt att han bjöds in, åtminstone inte den formella vägen. SSU hade begärt och fått finansiering på 5 000 kr av moderpartiet för att genomföra konferensen. Klart är också att SSU:s dåvarande ordförande Bertil Löfberg var för svensk framställning av atomvapen. Det råder inget tvivel om att det förekom direktkontakter mellan Elmér och SSU i sammanhanget. En person som då naturligtvis aktualiseras är Olof Palme som vid den aktuella tidpunkten var studieledare inom SSU. Utöver det faktum att Elmér och Palme kände varandra sedan tidigare finns dock inget som konkret pekar på en kontakt dem emellan i det här avseendet. SÄKO har talat med dåvarande studiesekreteraren, tillika sekreteraren i SSU:s försvarsutskott, Rune Molin. Denne kan inte minnas att Elmér skulle varit inblandad i förberedelserna – ”det hade varit helt främmande för SSU” menar han. Däremot kommer han ihåg att Olof Palme var ”mycket aktiv i förberedelserna inför konferensen”.⁵⁴ Mot bakgrund av detta finns skäl att anta att Elmérs kontakt med SSU gick via Olof Palme. Det behöver dock inte betyda att ordföranden Bertil Löfberg var okunnig om kontakten. Det har tidigare i olika sammanhang, liksom under SÄKO:s arbete framkommit uppgifter som pekar på att Löfberg hade kontakter med Grupp B.⁵⁵

⁵³ Mappen ”Vårt framtida försvar”. Serie F15 volym 3 1954–1957. SSU:s arkiv. ARAB.

⁵⁴ Förhör med Rune Molin den 8 mars 2000. SÄKO. Vad som styrker antagandet om en kontakt mellan Palme och Elmér i detta sammanhanget är - bortsett från det faktum att de jobbat ihop inom Fst/U och kände varandra - Elmérs uppgift inför FUN 1998 om att Palme vid något tillfälle kontaktade Elmér rörande misstänkt finsk kommunistisk infiltration i Sverige. Det visar att de båda i slutet av 1950-talet (Göransson var försvarsstabschef åren 1957-1961) kunde ha kontakt i vissa frågor.

⁵⁵ Som tidigare nämnts hade Elmér och Löfberg deltagit i en fem dagar lång konferens i CFF:s regi i början av 1953. Se också Kokk (2001) s 113 där Anders Thunborg säger att Löfberg ”säkert hade etablerade förbindelser med IB”. Löfbergs dåvarande hustru Ing-Britt rekryterades för övrigt till Grupp B i slutet av 1963 och arbetade nära Ingvar Paues.

4.9 Socialdemokratiska motiv för medverkan i övervakningen

Ett tydligt motiv till samverkan mellan socialdemokratin och militären framtonar i problem som kan förknippas med personalkontrollen i mitten av 1950-talet. Birger Elmér har tidigare, som nämnts, i olika sammanhang framhållit att rekryteringen av arbetare till befästningsbyggen längs Kalixlinjen medförde vissa komplikationer. Elmér menar vidare att detta utgör en förklaring till varför Grupp B växte fram. Inför ett TV-program om IB 1974 berättade han följande:

Vi hade en viktig uppgift när det gällde att avgöra vilka kommunister som var egentliga säkerhetsrisker. Ta Kalixlinjen. När den skulle byggas, värn av olika slag, så kollade polisen in vilka som var kommunister ... Samtidigt kunde det hända att en av de kommunister som inte fick jobba på försvarsbygget kallades in i lumpen och ålades att jobba på samma plats.⁵⁶

Då Elmér hördes av Neutralitetspolitikkommisionen 1993 tog han åter upp detta tema:

... slutet på 40-talet, i början på 50-talet där, så vart det missförstånd på missförstånd mellan säkerhetspolisen och den politiska ledningen när det gäller var gränsen gick för vad man skulle säga som politiskt opålitliga. Det var en del fullständigt löjliga situationer som vi skrattade åt, t.ex. man bygger då värn uppe i linjen uppe i Norrbotten och säger till de här chaufförerna att de får inte komma in för de är kommunister och sedan veckan därpå är de inkallade och så är de med och gräver värnen. Och då vart det diskussioner mellan dåvarande inrikesavdelningen och dåvarande polisen och man upplevde att det funkade inte och då vart vi tillfrågade av försvarsstaben om vi på något sätt kunde kontrollera det här. Och det vart ju inte svårt att göra det i och för sig. Då vart de så att vi tog kontakt med socialdemokraternas platsombud som ju fanns på varje större arbetsplats, lite över 2 000 i Stockholm och 22 000 i hela landet, och det hade existerat efter den stora metallstrejken. Och det gällde då att få stopp på kommunisternas inflytande i fackföreningen och det lyckades man ju fint med. Via den vägen kunde vi alltså ge service åt säkerhetsorganen och polisen.⁵⁷

En notering i försvarsstabschefen Åkermans dagbok ger en antydning om när i tid detta kan ha varit; den 22 februari 1952 noterade Åkerman "(h)ur göra med kommunister i försvaret? Vpl till rep-

⁵⁶ Häger/Villius, samtal med Birger Elmér 1974. Olle Hägers privata arkiv.

⁵⁷ Samtal med Birger Elmér den 25 februari 1993. Neutralitetspolitikkommisionens arkiv. Regeringskansliets Centralarkiv.

övning i Bodenforten? Vpl befäl? Stamanställda?”⁵⁸ Det faktum att Elmér vid tre tillfällen under en 25-årsperiod knyter an till frågan om Kalixlinjen måste tillmätas viss betydelse.

Inför Försvarets Underrättelsenämnd berättade Sten Andersson år 1998 att Ragnar Lassinantti i samtal med Tage Erlander hävdade att säkerhetspolisen inte förmådde skilja en vänsterinriktad socialdemokrat från en kommunist. Inför SÄKO säger Andersson att denna propå till regeringen torde ha framställts i mitten av 1950-talet.⁵⁹ Det finns dokument som stödjer dessa uppgifter. I december 1953 skrev nämligen Ragnar Lassinantti brev till försvarsminister Torsten Nilsson och det är sannolikt här vi kan finna den propå till regeringen som Sten Andersson talar om. Anledningen till brevet var ett samtal som Lassinantti haft med en arbetsförmedlingsföreståndare i Överkalix. Denne var också ledamot av SAP:s distriktsstyrelse i Norrbotten. I brevet berättade Lassinantti att vissa försvarsarbeten i Övertorneå inte kunde sättas igång på grund av att myndigheterna ännu inte godkänt de föreslagna arbetarna eftersom ”de föreföll så osäkra”. Lassinantti hade studerat en lista med 38 påtänkta arbetare och kunde då konstatera att ”(d)essa var till ca 80 % organiserade hos oss och i övrigt bedöms samtliga från vårt håll som absolut pålitliga i politiskt hänseende”. Lassinantti bad nu Torsten Nilsson att undersöka varför beskedet dröjde och vem som ansvarade för detta. Han skrev vidare:

För att kontrollera pålitligheten i dessa undersökningar hade man en gång härifrån länet på en förteckning uppsatt en man, som prenumererade på Norrskensflamman och som i sin hemby ansågs vara kommunist. Utan vidare blev han godkänd som försvarsarbetare. Under dessa förhållanden vore det olyckligt, om rejält folk med politisk förankring hos oss skulle falla igenom vid bedömningen i Stockholm. Skulle det bli känt, att så skett, så skall jag besvara Dig längre fram med några rader, eftersom dylika misstag är så känsliga ur vår synpunkt.⁶⁰

Nilsson vidarebefordrade Lassinanttis förfrågan till Fst/In. Något svar gavs inte, däremot oroades man uppenbarligen av Lassinanttis uppgifter om kommunisten varför chefen för inrikesavdelningen Hakon Leche sände ett brev med förfrågan om detta till

⁵⁸ Rickard Åkermans dagbok den 22 februari 1952. KrA.

⁵⁹ Förhör med Sten Andersson den 6 december 2000. SÄKO.

⁶⁰ Skrivelse från Ragnar Lassinantti till försvarsminister Torsten Nilsson daterad den 2 december 1953. F VIIIa:2. MUST.

Lassinantti.⁶¹ Man kan här särskilt notera Lassinanttis oro för att "rejält folk med politisk förankring hos oss" inte skulle klara en personalkontroll. Sådana misstag var, enligt Lassinantti "så känsliga ur vår synpunkt". I en intervju 1974 berättade Lassinantti om vad som förefaller vara en fortsättning på detta ärende. Han nämnde då att "frågan om politisk åsiktskontroll diskuterades vid ett sammanträde i Stockholm, förmodligen 1954" där dåvarande landshövdingen i Norrbotten, Folke Thunborg, deltog. Denne hade ett år tidigare lämnat posten som statssekreterare i inrikesdepartementet. Lassinantti beskriver sedan inte detta möte, men fortsätter med att poängtera att det gällde "hela tiden hur man skulle få skickliga bedömare" rörande säkerhetsrisker "och man ansåg allmänt att militären inte ska göra säkerhetsbedömningar bland politiska människor". Man kan här tydligt se ett motiv för socialdemokraterna att medverka i bedömningen av säkerhetsrisker. Om polis och militär fick hållas kunde det, precis som i fallet med interneringslägren under kriget, drabba socialdemokrater och även fullt pålitliga kommunister. I anslutning till detta dyker det, märk väl, *hos säkerhetspolisen* plötsligt upp en meddelare som kan bidra till en lösning på de problem som Lassinantti ger uttryck för. Senast i maj 1954 hade nämligen statspolisintendenten Georg Thulin fått kontakt med en person som bedömdes "såsom en tillförlitlig och omdömesgill kontaktman". Meddelaren, här kallad [TVÅ], anges av säkerhetspolisen vara synnerligt aktivt verksam inom det politiska livet i Norrbotten och det mesta pekar på – med tanke på de upplysningar han lämnar – att han var aktiv inom arbetarrörelsen.⁶² Personer som skulle arbeta vid befästningarna personalkontrollerades på begäran av Fst/In. Det var sedan säkerhetspolisens uppgift att göra personutredningarna och det var ju det ledet som Lassinantti oroade sig för. Men i och med rekryteringen av [TVÅ] kunde nu säkerhetspolisen få just den typ av klagoranden som Lassinantti efterlyste. Kontakten inleddes i maj 1954 och orsaken var att säkerhetspolisen i sitt register hade anteckningar om personer med någon belastande uppgift. Då man frågade om en person som hade haft nyårshälsningar införda i Norrskens-Flamman 1945, 1947 och 1948, kontrollerade [TVÅ] pålitligheten med "en omdömesgill kommunal förtroendemän" varvid framgick att den aktuella personen "icke hyser några kommunistiska sympatier". Det framgick till och med att han "sannolikt" röstade med

⁶¹ Skrivelse från Hakon Leche till Ragnar Lassinantti den 17 december 1953. F VIIIa:2. MUST.

⁶² Något kuvert med [TVÅ:s] rätta identitet finns idag inte kvar hos SÄPO.

socialdemokraterna. Samtidigt fick man uppgifter om en annan person som av Fst/In begärts personalkontrollerad då denne var avsedd som grovarbetare i befästningsarbeten inom Norrbottens militärområde. Personen förekom i säkerhetspolisens register eftersom han haft nyårshälsning 1948 samt 1 maj-hälsning 1953, båda gångerna i Norrskens-Flamman. [TVÅ] kunde denna gång, genom kontakter med "en omdömesgill person, aktivt verksam socialdemokrat" rapportera att mannen "icke hyser några kommunistiska sympatier. Hans föräldrar rösta med socialdemokraterna." Hälsningarna i Norrskensflamman hade troligen införts eftersom mannens morbror brukade samla in namn på personer som ville framföra hälsningar och mannen hade enligt [TVÅ:s] kontaktman "skrivit på för att icke mocka gräl".⁶³ Det är uppenbart att [TVÅ] informerats om att personen i åtminstone det senare fallet registrerats på grund av gamla nyårshälsningar eftersom han återrapporterar skälet till detta. Just denna typ av "frikännanden" fortsatte ännu en tid. En senare rapport, daterad i november 1954 rör en kvinna som sökt arbete på Försvarets Fabriksstyrelse i Boden. Kvinnan hade registrerats år 1953 efter en insatt förlovningsannons i Norrskens-Flamman. Annonseringen, som uppmärksammades av säkerhetspolisen i Luleå medförde att man där kunde konstatera att kvinnans svärfar var framträdande kommunist. Källa [TVÅ] kunde emellertid meddela att kvinnans man närmast var socialdemokrat eller möjligen folkpartist. Då denne av källan ansågs bestämma i hemmet kunde man utesluta att kvinnan var "opålitlig i medborgerligt hänseende".⁶⁴ [TVÅ] fick under 1954 ytterligare ett tiotal förfrågningar om vissa personer och svaret var i nästan samtliga fall att personen inte var kommunist utan snarare socialdemokrat, folkpartist eller något annat. I samtliga fall har personerna ursprungligen förts in i statspolisens register som "kommunist sympatisörer" p.g.a. av nyårshälsningar och liknande i Norrskens-Flamman. Rapporteringen från källa [TVÅ] kan således uppfattas som en mycket allvarlig kritik mot säkerhetspolisens registreringsverksamhet. Hur källa [TVÅ] reagerade kan vi endast spekulera i men det förefaller inte otroligt att bristerna kom till Lassinantis kännedom. Man ser här ett klart motiv till varför man från en del socialdemokraters håll starkt ifrågasatte säkerhetspolisens förmåga att göra politiska bedömningar. Lassinanti hade säkerligen inte glömt problemen med arbetslägren under kriget där

⁶³ PM av Otto Dahlgren-Tiberg den 24 maj 1954. 5:73/187. SÄPO.

⁶⁴ PM av Otto Dahlgren-Tiberg den 2 november 1954. 5:73/187. SÄPO.

ju exakt samma sak inträffade men då var det militären som var den skyldiga parten.

Säkerhetspolisens kontakt med [TVÅ] låg sedan nere fram till januari 1958 då han på förfrågan kunde lämna uppgifter efter samma mönster som tidigare. Det är oklart varför kontakten låg nere under dessa år. Fram till början av 1961 kunde [TVÅ] lämna uppgifter om ett 60-tal personer. I de allra flesta fallen kunde [TVÅ] lämna för personerna gynnsamma besked – de var pålitliga även om de i en del fall sannolikt ändå var kommunist sympatisörer. Beträffande arbetsförmedlingsföreståndaren i Överkalix kan nämnas att denne på 1960-talet fungerade som en av Ingvar Paues kontaktmän i Norrbotten. Säkerhetspolisen förfogade alltså över en pålitlig uppgiftslämnare som kunde tillhandahålla uppgifter om eventuella säkerhetsrisker i Norrland.⁶⁵

Varför fick inte källa [TVÅ] fler efterföljare – det var ju uppenbarligen en modell som fungerade? Först ska här sägas att statspolisen lokalt i och för sig kan ha förfogat över liknande meddelare. Emellertid ter sig det arbetssätt som Grupp B kom att representera som mindre tänkbart då det gäller statspolisen. För att kunna gå ut och fråga enskilda socialdemokrater på arbetsplatserna krävdes kontakter samt också en sanktion från ledande företrädare för partiet. Det är svårt att se Thulin förhandla med parti- och regeringsrepresentanter i det avseendet. I olika sammanhang – bl.a. inför FUN 1998 – har ju hävdats att skälet till att IB bildades på 1950-talet var att regeringen inte litade på att säkerhetspolisen var kompetenta nog att skilja på farliga och ofarliga kommunister. Man har dock inte förklarat varför man ansåg militären mer lämpade för detta. Man ska dock komma ihåg att den svenska säkerhetspolisen under en längre period efter andra världskriget var komprometterad bl.a. genom den kritik som riktades från JO 1945 och därefter från flera politiska partier. Under perioden 1945–1948 ledde detta bl.a. till att säkerhetspolisens högste chef Georg Thulin ogärna ville medverka i personalkontrollarbetet.⁶⁶ Han utvecklade ett ledarskap som innebar att han alltid sökte återförsäkring hos regeringen. Då nya bestämmelser för personalkontrollen upprättades 1948 och kommunistregistreringen återupptogs var Thulin angelägen om att statspolisen skulle slippa ansvaret för vilka uppgifter som lämnades ut ur registret till militären. För detta ändamål föreslog han istället inrättandet av en särskild nämnd och så blev det också. Thulin undvek också att ta på sig ansvaret för åtgärder som han själv inte

⁶⁵ Se diverse PM i 5:73/187. SÄPO

⁶⁶ Se Ulf Eliassons expertrapport *Personalkontroll* (2001) s 71.

ansåg lämpliga.⁶⁷ Frågan är om inte DN-redaktören Leif Kihlberg träffade ganska rätt i en artikel från början av 1950-talet där han kritiserade säkerhetspolisens brist på kontakter med fackföreningsrörelsen. Kihlberg och en del andra debattörer menade att nyckeln till framgång i kampen mot kommunismen låg hos fackföreningsfolket men att dessa – i brist på stöd uppifrån – och säkerhetspolisen av ”osäkerhet” inte kunde samarbeta. Kihlberg skriver om säkerhetspolisen:

Ännu har den inte hämtat sig från chocken i samband med Sandlerkommissionens undersökningar - reaktionen visar sig genom täta uppvaktningar i inrikesdepartementet och stor lust att 'göra papper'.⁶⁸

Enligt Kihlberg ledde detta till ett evigt förankrande av olika frågor hos regeringen:

Fullmakt skall det vara snart till allting: ministerstyre i högt uppdriven form.⁶⁹

Om man således tänker sig den naturliga situationen att regeringen, i syfte att komma till rätta med misstänkt inkompetens inom statspolisen, ställer partiapparaten till dess förfogande, inser man att vissa hinder infinner sig. Det faktum att enskilda socialdemokrater skulle bli kontaktade av säkerhetspoliser skulle förmodligen inte mötas med någon större entusiasm från de förras sida även om det skulle ha funnits klartecken till kontakten från högre ort. Men framför allt är det svårt att se att ett sådant samarbetsavtal alls skulle kunnat träffas. Thulin hade med all säkerhet vägrat detta om han inte hade något liknande ett formellt regeringsbeslut att stödja sig på – eller åtminstone ett ”papper” för att tala med Kihlberg. Och det är än svårare att föreställa sig SAP och regeringen att skriva under ett sådant. Oavsett vad regeringen och SAP ansåg om säkerhetspolisens kompetens i kommunistfrågan måste man dra slutsatsen att möjligheterna till en kontaktverksamhet liknande den som utvecklades i samverkan med Birger Elmér, var närmast obefintliga under rådande omständigheter.

⁶⁷ Talande för detta är bl.a. en händelse under förundersökningen mot spionmisstänkte Stig Wennerström då Thulin samtalade med chefen för försvarsstabens sektion 2, Holger Henning om fallet. Henning ansåg misstankarna obefogade och menade att Thulin borde lägga ned förundersökningen. Thulin sade då att i så fall fick Henning gå i god för Wennerström. Inför detta ansvar backade dock Henning.

⁶⁸ Ibid., s 24. Eliasson har hämtat uppgiften ur Kihlberg, Leif: *Den ryska agenturen i Sverige*. (Stockholm 1950), s.50-51.

⁶⁹ Ibid.

Det är vidare svårt att se att militären skulle haft högre kompetens att göra vettiga avvägningar rörande kommunistiska säkerhetsrisker. De konservativt lagda officerarna var sannolikt en lika otänkbar samarbetspartner. Men där fanns alltså Elmér och därtill tycks man från chefernas sida inte krävt några formaliteter i sammanhanget. Bortsett från detta var inte heller militären lika förknippad med "angiveriverksamhet" som säkerhetspolisen varför personer inom exempelvis fackföreningsrörelsen troligen var mindre återhållsamma med att lämna uppgifter till försvaret. Ännu en faktor poängterades av företrädare för säkerhetspolisen själv då man i slutet av 1950-talet funderade över om man kunde tillåta försvarsstabens inrikesavdelning att genom Elmér inhämta uppgifter om säkerhetsrisker inte bara inom militären utan också ute i det civila samhället. Från säkerhetspolisens sida framhöll man då att det i och för kunde ha sina fördelar om en mer neutral institution än polisen kunde stå som mottagare av förtroliga meddelanden eftersom vittnesplikten medförde att anonymitetskraven inte kunde beaktas på samma sätt som om meddelaren gick med sina uppgifter till exempelvis militären. Dessutom menade man, rörde det sig här om rapporter som inte tydde på konkret kriminalitet (se mer om detta i kapitlet *Grupp B; Grudemarks hemarbete ...*).⁷⁰

Vad militären behövde var att förenkla och förbättra den egna personalkontrollen särskilt med tanke på att försvarsindustrin fylldes med alltmer känslig materiel. Som ett led i säkerhetsarbetet behövde man skapa egna kontaktnät för snabba besked eftersom proceduren hos statspolisen kunde dra ut på tiden. Som vi ska se i nästa avsnitt diskuterade Elmér tillsammans med chefen för Fst/In, dessa frågor med företrädare för säkerhetspolisen under åren 1958–1959. Elmér och Grudemark hävdade då att man behövde bygga upp egna kontakter med dem "som vet mest" inom industrier och på vissa orter med koppling till försvaret.

4.10 Slutsatser

Kontakten mellan företrädare för SAP, regeringen och försvarsstaben etablerades under 1953. Birger Elmér var den som efter förankring hos högre chefer upprätthöll kontakten med främst Arne Pettersson. Hans kontakt inom regeringen tycks inledningsvis ha varit Torsten Nilsson. Elmér skötte kontakten vid sidan av sina ordinarie uppgifter inom försvarsstabens utrikesavdelning. Det

⁷⁰ PM (i övrigt orubricerad) av Otto Danielsson den 18 januari 1960. HK 18/60. SÄPO.

finns inget som tyder på att kontakterna med partikansliet var av någon större omfattning. Som framgått kan för perioden endast två kontakter – den ena med ”en Pettersson” och den andra med SSU – konstateras. Därutöver har Elmér själv nämnt en eller möjligen flera kontakter med Torsten Nilsson. Innan Elmér gick över från Fst/U till Fst/In kan dessutom en kontakt med den då nytillträdde försvarsministern Sven Andersson konstateras i juli 1957. Denna kontakt hänger sannolikt samman med den ovan nämnda SSU-förbindelsen. Kontakterna med Georg Berendt vid Fst/In:s personalkontrolldetalj indikerar att det huvudsakligen var denne som kom i åtnjutande av Elmérs tjänster. Där arbetade vid några tillfällen under 1956 Stig Lundgren. Man ska vara medveten om att Elmérs namn inte doldes i militära rapporter om denne vidarebefordrade uppgifter från exempelvis Fst/U till Fst/In under perioden fram till 1957. Det är därför svårt att säga något om omfattningen av kontakter mellan Elmér och fackföreningsrörelsen under 1950-talet.

Företrädare för socialdemokraterna har genom åren förnekat att samarbetet mellan militären och partiet grundats på något parti-beslut. Ska man gå efter bokstaven kan man säga att detta är riktigt. Men i praktiken kan man utgå ifrån att det ”samarbete som godkändes” som Elmér hänvisar till, är resultatet av informella diskussioner inom en mindre krets högt upp i partiledningen.

Om Elmér var förutskickad att fylla en funktion då det gällde att avlägsna kommunister från känsliga poster inom försvaret, ledde det alltså ingenstans. Huruvida Elmér med hjälp av sin kontaktyta kunde medverka till att förhindra att kommunister anställdes på sådana poster är i och för sig ännu en öppen fråga. Kontakten med personalkontrolldetaljens chef Georg Berendt visar dock på denna möjlighet.

Dessa faktorer torde tillsammans ha medfört att försvarsstabens/Elmérs kontakt med enskilda socialdemokrater inte var särskilt betydelsefull under perioden fram till 1958. Kanske lämnade Tage Erlander en riktig beskrivning av förhållandet då han 1973, som tidigare nämnts, talade om försöken i början av 1950-talet att närmare knyta ihop ”den civila sidan” och säkerhetstjänsterna – ”(e)n del var väldigt intresserade av det här och menade att man skulle göra något av det. Men uppriktigt sagt blev det förfärligt lite av det”.⁷¹

⁷¹ Aftonbladet den 30 december 1973; ”Han var med och lade grunden till IB redan 1950!”.

5 Grupp B

5.1 Inledning – år 1957 – slutet av början

I slutet av 1950-talet lyckades man, efter år av underbemanning och resultatlösa anslagsäskanden, slutligen från försvarsstabens sida få till stånd en starkare organisation för säkerhetstjänsten. Förbättringarna koncentrerades uteslutande till inrikesavdelningen. Bakgrunden till detta var ett avancerat fall av industrispionage på sensommaren 1956. Som en följd av detta tillsattes år 1957 den s.k. Industriskyddskommittén som bl.a. syftade till att skapa bättre förutsättningar för att skydda försvarsindustrin från spioneri och sabotage. Den militärteknologiska handeln med USA bidrog från och med 1958 sannolikt till att utveckla verksamheten.

Hösten 1957 ägnade sig Birger Elmér huvudsakligen åt att göra enklare sammanställningar rörande bl.a. utländska medborgare boende i Sverige vilka misstänktes bedriva säkerhetshotande verksamhet. Det framgår också av en militär handling från våren 1957 att det inte var svenska kommunister som stod i fokus för det militära säkerhetsarbetet. Från och med hösten 1958 anställdes en socialdemokratisk ombudsman vid Grupp B och verksamheten ändrade någon tid därefter karaktär. En mycket omfattande kartläggning av kommunister inom företag och områden av militärt intresse påbörjades. Övervakningen utsträckte sig också till att täcka politiska förhållanden av mer allmän natur inom framför allt SKP. Under 1950-talets sista år diskuterades en gränsdragning mellan försvarets inrikesavdelning och säkerhetspolisen vilket under 1959/1960 mynnade ut i att Elmér började lämna rapporter också till statspolisen. Sommaren 1961 skildes Grupp B organisatoriskt från Fst/In och fick självständig ställning direkt under chefen för Fst/Sekt 2. Efter att de första åren ha hållit till i en barack på K1:s område, flyttade man under 1961 till en villa på Lidingö där man under täcknamnet Collector AB fortsatte med kartläggningen av bl.a. svenska kommunister.

5.2 Industriskyddskommittén 1957

I augusti 1956 inträffade något som kom att få betydelse för den fortsatta ökande kontrollen av säkerhetsrisker. En anställd vid LM Ericsson, Anatole Ericsson, ertappades med att ha kopierat ritningar till en mängd kvalificerad försvarsmateriel som främst rörde radarstörning och vidarebefordrat dessa till Sovjetunionen. "Radarspionen" Ericsson dömdes i oktober 1956 till livstids fängelse för grovt spioneri. I september noterade överbefälhavaren Nils Swedlund i en PM att säkerhetstjänsten inom försvaret och industrierna skulle skärpas genom bl.a. en förstärkning av inrikesavdelningen och att försvarsstabschefen Åkerman skulle begära utredning hos försvarsministern. Följden av detta blev att försvarsstabschefen Åkerman i december avgav förslag till att inom inrikesavdelningen inrätta en industriskyddsdetalj som skulle verka för att höja säkerheten inom de industrier som utförde arbete för försvarets räkning eller som på annat sätt var betydelsefulla för rikets säkerhet. Han föreslog vidare att man inom LO skulle inrätta ett särskilt mätningkontor för att garantera att kommunister inte anförtroddes uppdrag som innebar tillträde till känsliga arbetsplatser. En sådan kommunistövervakning i facklig regi skulle enligt förslaget också kunna inrymma möjligheten av att man vid försvarskänsliga industrier kunde anskaffa informationer om svenska medborgare som var anställda eller skulle anställas i "nyckelpositioner" som t.ex. mätningmän eller kontrollanter. Åkermans tredje förslag gick ut på att det i industrins regi skulle inrättas ett särskilt samarbetsorgan med representanter från regeringen, försvaret, statspolisen, civilförvarsstyrelsen, industriförbundet eller SAF samt LO och möjligen andra sammanslutningar (t.ex. TCO). På så vis skulle man enligt Åkerman skapa en bred bas för säkerhetsarbetet inom industrin.¹ På basis av bl.a. Åkermans förslag tillsatte försvarsminister Torsten Nilsson vid årsskiftet den s.k. Industriskyddskommittén under ledning av landshövdingen Anders Tottie.

Försvarsstabschefen Rickard Åkermans förslag om inrättande av en särskild industriskyddsdetalj vid Fst/In var en av två huvuduppgifter som Industriskyddskommittén först behandlade. I uppdraget från försvarsministern ingick också att granska gällande bestämmelser för industrier, byggnadsföretag m.fl. som utförde arbeten åt

¹ Fst/ In 13 /12 1956 nr H 55:16. Skrivelse från Rickard Åkerman till Konungen *Ang inrättande av en industriskyddsdetalj vid försvarsstaben*. Fst/Chexp hemliga handlingar 1956 serie B I volym 42. Krigsarkivet.

försvaret. Kommittén fann att ett centralt organ av det slag som Åkerman förordade, var nödvändigt. Problemet var endast under vilken myndighet detta skulle sortera. Då privata eller statliga företag utför hemliga uppdrag på beställning från försvaret, förenas ju ett flertal intressen och ansvarsområden. Civilförvarstyrelsen ansvarade för ett mera allmänt skydd mot spioneri och sabotage, medan statspolisintendentens uppgift var att samordna den särskilda polisverksamheten "till förhindrande och uppdagande av spioneri m.m." Försvaret ansvarade endast för säkerhetstjänsten inom sina egna myndigheter och då deras beställningar gick ut på den öppna marknaden ville de naturligtvis "följa med" då de nu efter bl.a. fallet med "radarspionen" upplevde att deras projekt annars inte kunde ges ett tillfredsställande skydd. Industriskyddskommittén ansåg att den bästa kompetensen i och för sig låg hos säkerhetspolisen men så länge polisverksamheten i landet var uppbyggd på kommunal och inte statlig grund, menade man att försvarsstaben var det bästa alternativet. Vid ett eventuellt förstatligande av polisen skulle saken komma i ett annat läge och även om detta var tänkbart inom en överskådlig framtid, kunde det inte anses försvarbart att vänta innan ett centralt organ för industriskydd inrättades. Åkerman fick således som han ville och mer därtill; kommittén ansåg saken så viktig att man föreslog ytterligare två befattningshavare utöver de Åkerman förordat.

Man kan väl säga att en lösning på frågan om huruvida polisen eller militären skulle ansvara för den nya detaljen, uppnåddes genom att kommittén förordade att samtliga befattningshavare skulle rekryteras från statspolisen. Detta skulle också garantera nödvändig och kontinuerlig kontakt med statspolisens särskilda polisverksamhet.

Kommittén framhöll att innan försvaret lade ut en hemlig beställning hos en leverantör, skulle först en viss kontroll ske av företaget och de anställda som kunde väntas komma i befattning med beställningen. Också här menade man att statspolispersonal inom den nya detaljen skulle underlätta och effektivisera kontrollen genom de kontaktvägar som skulle öppnas mellan detaljen och polisen på den ort där beställningen utfördes.

Kommittén uppehöll sig också vid den fråga som under början av 1950-talet i hög grad oroat debattörer, politiker och militärer; hur skulle man göra för att garantera att misstänkta säkerhetsrisker kunde avskedas från anställningar inom försvaret och försvarsindustrin? Vid ett kommittésammanträde med företrädare för statspolisen, framhölls betydelsen av att fackföreningsrörelsen

aktivt deltog för "lösande av nu aktuella spørsmål". Som expert tillkallade kommittén därför den socialdemokratiska riksdagsmannen, ordföranden i Stockholms fackliga centralorganisation (FCO) och ledamoten i statspolisintendentens samrådsnämnd Hans L Gustafsson som expert.² Med hänvisning till Dahlkvistfallet i Motala 1951 konstaterade kommittén att det var "tveksamt om medborgerlig opålitlighet kan anses utgöra ett objektiva godtagbart skäl för avskedande". De som var kollektivanställda inom den offentliga sektorn ansågs dock ha ett starkare anställningsskydd än de som verkade på den privata arbetsmarknaden. Industriskyddskommittén förslag blev följande. Redan år 1946 hade en särskild nämnd – den s.k. samrådsnämnden – inrättats för att i särskilt känsliga ärenden samråda med statspolisintendenten. Då personalkontrollsystemet inrättades 1948 fick samrådsnämnden också till uppgift att tillsammans med statspolisintendenten ansvara för vilka uppgifter som i personalkontrollärenden lämnades ut till arbetsgivaren. Enligt Industriskyddskommittén skulle beslut om åtgärder mot medborgerligt opålitliga befattningshavare inom industrin förankras hos fackföreningarna och därför föreslog man att samrådsnämnden utökades med representanter från SAF, LO och TCO då sådana ärenden skulle avgöras. Kommittén skriver:

Det framstår för kommittén såsom ändamålsenligt att utöka denna personkrets med representanter för arbetsmarknadens organisationer, med vilka statspolisintendenten skulle kunna samråda då fråga uppkommer att om en anställd person lämna upplysningar av sådant slag att de kunna tänkas medföra ett avskedande eller annan ingripande åtgärd.³

Efter beslut "om avskedande eller annan ingripande åtgärd" skulle samrådsnämnden underrätta den kontrollerade personens fackförbund att de åtgärder som skulle vidtas mot vederbörande kunde anses vara befogade. På så vis skulle man försäkra sig om att denne, vid eventuellt missnöje, inte skulle få stöd från facket.⁴ Då förslaget gick på remiss framhölls från några håll att ovan nämnda förfarande fortfarande inte utgjorde någon garanti för att en misstänkt säkerhetsrisk skulle kunna avskedas – även om facket vägrade stödja personen fanns möjligheter till framgång i andra instanser. I juli

² Ulf Eliasson: *Personalkontrollen 1945–1969* (2002) s 50. Expertrapport för SÄKO.

³ *Ibid.*, s 50–51. SÄKO.

"PM angående personalkontroll m.m." 27/5 1958, s. 30. InD:s arkiv (H) E I, konseljakt den 3/1 1958. RA.

⁴ *Ibid.*, s 51. Uppgiften hämtad ur "PM angående personalkontroll m.m." 27/5 1958, s 30. InD:s arkiv (H) E I, konseljakt den 3/1 1958. RA.

1961 trädde denna del av kommitténs förslag i kraft. Sannolikt är det detta som givit upphov till ryktet om en särskild överenskommelse mellan arbetsmarknadens parter och försvarsstaben (se avsnittet *Andra förklaringar till Grupp B/IB:s ursprung: Trepartsöverenskommelsen*). Därmed hade den gamla segslitna frågan om hur man skulle göra med exempelvis kommunister som redan anställts på känsliga poster inom försvaret slutligen fått en lösning så långt detta nu var möjligt. Den andra delen av detta problem – att se till att kommunister över huvud taget inte anställdes på industrier där försvarskänsligt materiel hanterades – diskuterades också av kommittén. Man föreslog bl.a. ett slopande av det förbehåll som tidigare gällt för de civila myndigheterna om att utlämnande av uppgifter om misstänkt medlemskap i ytterlighetsorganisation endast var möjligt för befattningar av särskild betydelse för rikets säkerhet.⁵ Åkermans förslag om inrättande av ett under LO ställt mätningkontor fann inget gehör hos kommittén som i och för sig tycks attraherade av tanken även om de bedömde den som omöjlig att genomföra.

Industriskyddskommitténs arbete ledde fram till att man år 1959 vid försvarsstaben inrättade en särskild industriskyddsdetalj. Denna hade dock inget direkt med Grupp B och Elmér att göra men man bör kunna konstatera att detaljen utvecklades i samma miljö och anda som var fallet med Grupp B.

5.3 Förslaget att bygga ut Fst/In

Före omorganisationen i slutet av 1950-talet bestod Fst/In av avdelningschef, expeditionsofficerare samt fem detaljer. I försvarsstabens förslag till ny organisation ingick tre nya detaljer, förutom industriskyddsdetaljen också en bearbetningsdetalj samt en teknisk detalj. I juni 1957 skrev inrikesavdelningens chef Per Elof Vingren anslagsäskandet inför det kommande budgetåret 1958/1959.⁶ Som en särskild brist i inrikesavdelningens organisation tog Vingren upp att man saknade en instans som kunde bearbeta de inkommande underrättelserna.

Säkerhetstjänstens verksamhet bygger i mycket stor utsträckning på att underrättelser som inkomma från olika källor, snabbt kunna be-

⁵ Ibid. Detta förbehåll hade tidigare även gällt försvaret med borttagits enligt regeringsbeslut den 2/2 1951. "PM angående personalkontroll m.m.". InD:s arkiv (H) E I, konseljakt den 3/1 1958. RA.

⁶ Fst/In 8/6 1957 nr H 2:1 In *Medelsäskanden för inrikesavdelningen avseende budgetåret 1958/1959*. Serie F I volym 1. MUST.

arbetas och att av bearbetningsresultatet erhållna erfarenheter snabbt kunna delges, så att eventuella säkerhetsåtgärder kunna vidtagas.

Den bearbetning man dittills bedrivit hade "icke kunnat äga rum annat än i en mycket blygsam omfattning. Det är därför nödvändigt att inrätta en bearbetningsbyrå vid avdelningen", skrev Vingren. En bearbetningsdetalj finns också angiven som "nyttillkommen" i en handling några månader tidigare och redan 1956 hade Vingren i en översikt rörande inrikesavdelningens arbetsuppgifter skissat på ett förslag till särskild ordning för inhämtning-bearbetning-delgivning.⁷ Man anger också att

de under åren 1954–1957 avslöjade spionfallen ha visat att främmande makter icke avmattats i sin verksamhet, då det gäller att bedriva underrättelseverksamhet dels mot vårt eget land, dels härifrån mot andra länder. Under de senaste åren ha den avslöjade underrättelseverksamheten främst varit riktad mot försvaret. Detta har också – genom att hemliga förhållanden kommit till främmande makts kännedom – tillfogats stora skador.⁸

Vingren oroar sig också över utspridningen av "militära förråd och anstalter och det skydd som därvid behöver organiseras vid dessa". Han menar vidare att den militära säkerhetstjänsten på regional nivå uppvisar sådana brister att den "icke kunnat ombesörja den säkerhetstjänst som varit nödvändig för att skydda hos civil entreprenör utlagda beställningar". Rörande den tekniska utvecklingen menade Vingren att Sverige här var beroende av hjälp från utlandet:

Det är därvid av vikt att vår säkerhetstjänsts organisation är av sådan omfattning att från utlandet inköpt materiel, vilken är av känslig natur, kan skyddas så, att den icke kommer till andra makters kännedom.⁹

För inrättandet av en bearbetningsbyrå begärde Vingren en chef med benämningen byrådirektör samt två befattningshavare i kaptens grad. Personen som fick tjänsten som byrådirektör var Birger Elmér. Det kan inte råda något tvivel om att den enhet som är IB:s föregångare och som snart kom att kallas Grupp B, först gick under benämningarna *Bearbetningsdetaljen* eller *Bearbetningsbyrån*. Enligt uppgifter som lämnats till SÄKO av journalisten

⁷ Vingrens "skiss" berörs i en skrivelse av hans efterträdare Filip Grudemark. Fst/In 18 juni 1958 nr H 48:1 In, *Arbetsuppgifter vid Fst/In*. Serie F 1 volym 4. MUST.

⁸ Fst/In 8/6 1957 nr H 2:1 In *Medelsäkanden för inrikesavdelningen avseende budgetåret 1958/1959*. Serie F I volym 1. MUST.

⁹ Ibid.

Jonas Gummesson har Elmér i en bandad intervju sagt att han var god vän med Vingren och att de två tillsammans med chefen för inrikesavdelningens personalkontrolldetalj, Georg Berendt, i mitten av 1950-talet sysslade med det som senare kom att bli Grupp B:s huvuduppgift.¹⁰ Den 1:e byråsekreterartjänst som Elmér fått vid utrikesavdelningen den 1 juli 1953 behöll han till den 30 september 1957. Sex veckor tidigare, den 15 augusti 1957, tog han tjänstledigt från befattningen på utrikesavdelningen och dagen därpå erhöll han en tjänst som 1:e byråsekreterare vid försvarsstabens inrikesavdelning, för att där redan den 1 oktober samma år förordnas till byrådirektör. Samma dag förlängdes hans tjänstledighet från Fst/U till den 30 juni 1958. Det var nu som Grupp B på allvar började ta form.

Det finns som tidigare nämnts en militär handling från våren 1957 som klart visar att det då stora problemet i det militära säkerhetsarbetet utgjordes av utlänningar som vistades i landet snarare än svenska kommunister. Elmér hade viss erfarenhet i detta avseende. Jan Stiernstedt, som lydde under Elmér under 1953 fram till början av 1957 har berättat att han med Elmérs godkännande samtidigt innehade uppdraget som vice ordförande och verkställande ledamot av Sveriges Akademikers Internationella Kommitte (SAIK). Efter Ungernrevolten år 1956 hjälpte SIAK ungerska studenter som flytt till Sverige. Då Stiernstedt informerade Elmér härom, berättade denne att han var väldigt misstänksam mot en viss namngiven flyktingstudent. Av detta förstod Stiernstedt att Elmér höll ett öga på bl.a. dessa flyktingar.¹¹ I en redovisning av de förhållanden, som närmast föranledde försvaret att påpeka behovet av ökade resurser, nämns att riskerna för spioneri och landsskadlig verksamhet ökat "genom det i militärpolitiskt hänseende förändrade läge som inträtt efter andra världskriget". Därefter räknas ett antal faktorer upp som påverkat läget ur säkerhetssynpunkt, bl.a. det ökande antalet utlänningar i landet medan inget nämns om svenska kommunister.¹² Redan i en skrivelse från försvarsstaben till Kungl. Maj:t i juli 1953 togs problemet med utlänningar upp. Man skrev då i och för sig att antalet utlänningar anställda inom försvaret var "obetydligt" men hänvisade samtidigt till en undersökning som Statens utlänningskommission gjort 1951. Denna visade att utlänningar var anställda "vid en mångfald statliga verk",

¹⁰ E-mail från Jonas Gummesson till SÄKO den 14 januari 2002. SÄKO.

¹¹ Samtal med Jan Stiernstedt den 1 februari 2000. SÄKO.

¹² Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *PM med underlag för besvarande av interpellation*. Serie F1 volym 3. MUST.

vissa kommunala inrättningar "ävensom i stor omfattning vid flera industrier av betydelse för försvaret eller folkförsörjningen".¹³ Vidare framgår av en handling från 1955 att uppgifterna för Fst/In:s detalj 1 främst rörde kontroll av utlänningars verksamhet i Sverige samt kontraspionage. Därutöver tillkom bearbetning av inkommet underrättelsematerial, samarbete med statspolisen och andra myndigheter. I dokumentet anges att verksamheten inom kontraspionaget till stor del baserades på inhämtande av underrättelser genom "kontakter". Antalet sådana kontakter per befattningshavare borde eller kunde dock av olika skäl inte var fler än 3–4 stycken. Man skriver vidare:

Det har på ett påtagligt sätt visat sig att det för en ny befattningshavare tar lång tid, 2–3 år, att skaffa sig den erfarenhetsmässiga bakgrund, t e kännedom om namn och personer, politiska ytterlighetsrörelser, ut- och inländska fall av illegal verksamhet m m, som fordras för att han skall kunna fylla denna tjänsts speciella krav.¹⁴

Problemet man nu stod inför var att detaljens dåvarande chef, Bengt Normann, i april 1956 skulle avgå med ålderspension och försök gjordes att på olika sätt få honom kvar i tjänsten. Det finns här starka skäl att anta att denna verksamhet inom Fst/In bröts ut ur detalj 1 och istället utgjorde det verksamhetsfält för vilket Birger Elmér sedan blev ansvarig. Intressant är nämligen att Normann i samtal med SÄKO uppgivit att det, sannolikt vid denna tidpunkt, inrättades en tjänst vid en ny avdelning inom Fst/In. Till denna tjänst hade såväl ÖB som chefen för försvarsstaben i skrivelser till försvarets kommandoexpedition rekommenderat Normann. I stället, berättar Normann, förordnades Elmér som chef för den aktuella avdelningen och han hävdar att det var Olof Palme som lag bakom detta.¹⁵

Det mesta pekar på att det är här vi kan finna de ursprungliga, närmast skissartade idéerna till det som senare blev Grupp B. Borsett från själva namnet på detaljen – Bearbetningsbyrån – och Vingrens beskrivning av dess uppgifter, finns fler indikationer på att det var här Elmér började. I juni 1958 meddelade exempelvis den då nye chefen för inrikesavdelningen, Filip Grudemark, i en

¹³ Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Ang utlänningars anställande vid företag av betydelse för försvaret eller folkförsörjningen* [Fst/In Nr 59:2 den 4/7 1953]. Ingår som bilaga 6:1 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST.

¹⁴ Bilaga H 12 till försvarsstabens äskanden för budgetåret 1956/57. Fst/Chefsexp koncept 1955. Serie BI volym 40. KrA.

¹⁵ Samtal med Bengt Normann den 10 februari 2000. SÄKO.

skrivelse att "en särskild bearbetningsbyrå är under tillblivande". Han skrev också att den inhämtning, sammanställning och delgivning som dittills ålegat avdelningschefen samt detalj 1, skulle flyttas över till den nya bearbetningsbyrån.¹⁶ Och detalj 1 var ju Normanns kontraspionagedetalj. Att Grupp B åtminstone med tiden kom att ta över kontakten med källor inom Fst/In är helt klart. I en handling från 1963 skriver man (observera att beteckningen Organisation B används):

Beträffande vissa särskilda rapportörer vid Fst/In är nu läget följande. Organisation B har övertagit Fst/In särskilda kontaktverksamhet. Undantag härifrån endast 2–3 källor som har starka emotionella bindningar till sin "case-officer".¹⁷

Då Thede Palm och Georg Thulin i oktober 1958 diskuterade Elmérs verksamhet frågade Thulin vad Elmér sysslade med utan att Palm kunde ge något riktigt svar. Palm sade att han trodde att Elmér gjorde sammanställningar av och med Thulins material. Denne svarade då att "det förmodligen varit meningen, men att han sagt nej".¹⁸ Bengt Normann hävdar att Elmér skulle hjälpa honom med att sortera material från någon utländsk samarbetspartner men att Elmér aldrig kom att göra detta.¹⁹

Säkerligen hade man, då Elmér flyttades över till Fst/In, påverkats av ett antal spionerifall med utländsk anknytning under åren 1955–1957. En statslös f.d. rumän hade år 1955 dömts till 18 månaders straffarbete för flyktingspionage för rumänsk räkning. Ungefär samtidigt dömdes ett antal medlemmar i den s.k. "tjeckligan" till fängelsestraff för spionage för Tjeckoslovakiens räkning. År 1956 inträffade det i sammanhanget viktiga fallet med "radar-spionen" Anatole Ericson. Även denne passade in i bilden av den nye spionen; han föddes i Leningrad i början av seklet, kom till Sverige strax före kriget, bedrev åren 1942–1943 flyktingspionage för sovjetisk räkning och fick senare arbete som instrumentmakare vid LM Ericsson där han under åren 1953–1956 lämnade ut ritningar och fotografier av radarkonstruktioner till sina ryska uppdragsgivare. År 1957 dömdes en turkisk medborgare till tio års straffarbete för spioneri eftersom han lämnat ut hemliga ritningar om svenska försvarsanläggningar till en representant för Sovjet-

¹⁶ Fst/In 18 juni 1958 nr H 48:1 In, *Arbetsuppgifter vid Fst/In*. Serie F 1 volym 4. MUST.

¹⁷ MSU 1967 vol 2, FI volym 65. MUST.

¹⁸ Thede Palms dagbok den 9 oktober 1958. KrA.

¹⁹ Samtal med Bengt Norrman den 10 februari 2000. SÄKO.

unionen.²⁰ En uppgift som Elmér sysslade med under 1957–1958 var att sammanställa uppgifter om personer som, i likhet med Anatole Ericson, dömts eller varit misstänkta för brott mot rikets säkerhet under andra världskriget. Elmér använde sig av uppgifter från Fst/In:s kontraspiogedetalj samt Statens Utlänningskommission, men märk väl, inga uppgifter ur säkerhetspolisens register.²¹ Ett dokument, funnet i SÄPO:s arkiv, visar att ”byrådirektör Elmér, Fst/In” i början av december 1957 kontaktade en säkerhetspolis och önskade uppgifter om två tyska medborgare som besökt Elmér och därvid ”inte gjort ett helt pålitligt intryck på honom”. Man lät för Elmérs räkning utföra en kontroll och meddelade honom resultatet nästa morgon.²² Man kan alltså konstatera, med tanke på uppgiften ovan om Thulins ”nej”, att Elmér åtminstone vid den tidpunkten inte hade något problem med att få hjälp från säkerhetspolisen.

Att den nya enheten också skulle syssla med de politiska ytterlighetsrörelserna inom landet framgår också av ett vittnesmål från Jan Stiernstedt, som i början av 1950-talet arbetade tillsammans med Birger Elmér vid Fst/U. Stiernstedt har nämnt att han år 1957, sedan han återupptagit en tidigare inledd bana som ombudsman inom Sveriges Förenade Studentkårer (SFS) i Uppsala, blev bjuden på lunch på Militärsällskapet av Elmér. Denne antydde i dunkla ordalag att han skulle börja med nya arbetsuppgifter. Det var något mycket hemligt som han börjat syssla med vid sidan av sitt ordinarie arbete och han ville ha in Stiernstedt där. Denne skulle hålla ett öga på stämningarna i den akademiska världen, särskilt bland studenterna. Elmér ville ha namn på personer. Stiernstedt var inte särskilt pigg på denna uppgift men sade inte direkt nej. Han förklarade för Elmér att studentvärlden nog var ganska ointressant för denne. De ”välartade gossar i studentkårernas styrelser” som Stiernstedt kom i kontakt med i tjänsten var nämligen starkt antikommunistiskt inställda. Han uppfattade att det i studentföreningslivet i övrigt säkert fanns enstaka kommunister och clartéister. Stiernstedt ringde sedan någon gång till Elmér och bekräftade den starkt antikommunistiska stämningen bland de

²⁰ Dessa fall tas in någon utsträckning upp i *Handläggningen av säkerhetsfrågor. Utlåtande av Parlamentariska nämnden i Wennerströmmaffären* (SOU 1968:4) s 19. I ”tjeckligan” ingick också två svenska medborgare vilka dömdes till 7 års resp 10 månaders fängelse.

²¹ Resultatet av arbetet finns delvis bevarat i MUST:s arkiv, serie Ö III volym 96 under rubriken *kontakttabläer*. Enligt Fst/In:s diarium inkom från Elmér under perioden fram till september 1958 ett femtontal sådana kontakttabläer, samtliga om utläningar boende i Sverige.

²² PM upprättad inom Statspolisens 3:e rotel den 4 december 1957 samt PM upprättad den 5 december 1957. JWK 5:203. SÄPO.

ledande i studentkårerna i Uppsala, Lund och Stockholm. Sedan ebbade det ut.²³

I debatten om IB har i några sammanhang hävdats att det var det socialdemokratiska partiet som låg bakom bildandet av Elmér verksamhet. Som framgått här talar dokumentationen entydigt för att initiativet låg hos militären mot militären. Det kan dock inte uteslutas att SAP och/eller fackföreningsrörelsen hade vissa intressen i sammanhanget. Det råder inget tvivel om att kontakten redan fanns mellan Elmér och företrädare för SAP, även om det saknas belägg för att denna kanal hade någon större betydelse under tiden före Grupp B:s bildande. Som nämnts tidigare kunde Elmér via vissa nyckelpersoner på partiexpeditionen ställa frågor av intresse för militären och närmast då för personalkontrolldetaljens räkning. Inom SAP var man med all säkerhet delaktig i diskussionerna om att i stället förlägga denna hantering till försvarsstaben genom att låta militären anställa några sådana nyckelpersoner, vilket skedde fr.o.m. 1958.

Som framgått bl.a. i den offentliga debatten om IB, är förvirringen stor rörande verksamhetens riktiga namn. Från 1957 finns tre benämningar, nämligen Detalj VI, Fst/In Bearb samt Grupp B. Rapporter som emanerar från verksamhetens första år (om vi räknar 1957 som det formellt sett riktiga startåret) bokfördes hos Fst/In inkommande handlingar från Elmér vanligen under beteckningen "Det VI". De första handlingar som går att knyta till Elmér finns i MUST:s arkiv och har 1958 diarieförts vid Fst/In. Handlingarna har således gått från en inrikesdetalj till en annan, i det här fallet då från detalj VI till detalj I, kontraspionagedetaljen varifrån de sedan spridits till andra detaljer. Rapporterna har inledningsvis ingen exakt datering hos detalj VI, utan anges endast med "december 1957". De första sex rapporterna innehåller uppgifter om kommunistiska förhållanden inom Sverige och utomlands.²⁴ En rapport, diarieförd vid Fst/In den 17 januari 1958 har rubriken "De kommunistiska fackklubbarna" och är en sju-sidig redogörelse för kommunistisk verksamhet inom fackföreningsrörelsen. Ledare för denna anges vara SKP:s facklige sekreterare Knut Tell. Ett avsnitt, kallat "Den kommunistiska infiltrationen inom fackrörelsen", innefattar en redovisning av partiets verksamhet inom en rad fackförbund i Stockholm där de ledande personerna noterats. Anledningen till att man använder begreppet "infiltration" på normal facklig verksamhet torde vara att

²³ Samtal med Jan Stiernstedt den 1 februari 2000. SÄKO.

²⁴ Säkerhetsunderrättelsetjänst 1955–1961, diarium 1958, serie Ö III volym 5. MUST.

man inom Grupp B konstaterade att flera av de ledande kommunisterna inom fackföreningsrörelsen hade kontakter inom "den internationella, kommunistiskt dirigerade fackrörelsen".²⁵

Under sensvåren 1958 hände en del saker inom inrikesavdelningen. Den nye chefen Filip Grudemark tycks med viss energi ha tagit sig an arbetsuppgifterna och funderat ut nya infallsvinklar.

5.4 Besöket från USA²⁶

Som nämnts tidigare hade Rickard Åkerman i december 1956 föreslagit inrättandet av en särskild industriskyddsdetalj. I förslaget framförde han bl.a. argumentet att västmakterna "helt naturligt fordrat" att de forskningsresultat och konstruktioner som den svenska militären fick ta del av, skulle förvaras och skyddas så de inte kom till främmande makts kännedom.²⁷ ÖB Nils Swedlund oroad sig själv för detta i november 1956 d.v.s. någon tid efter att "radarspionen" Ericsson avslöjats: "risken för misstro för vår sekretess medför att tekniska upplysningar utifrån försvaras".²⁸ Det finns inget som tyder på att västmakterna också framställt krav på *hur* materialet skulle skyddas. Men i samband med robotupphandlingen 1958 och utformandet av ett nytt säkerhetsavtal med USA, finns dokumentation som visar att amerikanerna tilläts en mycket långtgående insyn i det svenska säkerhetsskyddet och att de i sammanhanget också kom i kontakt med Birger Elmér.

I januari 1958 besökte en grupp svenska officerare USA för att diskutera inköp av bl.a. kvalificerad luftförsvarsmateriel. Gruppen leddes av dåvarande souschefen i flygförvaltningen, Torsten Rapp. Av en skrivelse från amerikanska UD till Sveriges ambassadör i Washington, Erik Boheman, i början av april 1958 framgår att man vid Rapps besök sagt att nästa steg i processen skulle bli

²⁵ Fst/In Det 1 Nr 071 den 17 januari 1958. Serie Ö III volym 52. MUST. Handlingen går att knyta till Grupp B genom att 071 är en handling som i diariet uppges ha inkommit från Detalj VI.

²⁶ För en särskild studie av den svenska vapenimporten och dennas betydelse för utvecklingen av det svenska säkerhetsskyddet, se Thomas Jonter: *Det amerikanska spåret. En undersökning av IB:s bildande och eventuella kopplingar till USA*. Ingår i samlingsvolymen *Forskarrapporter* (SOU 2002)

²⁷ Fst/In 5 april 1957 nr 140:14. *Förslag till industriskyddsorganisation*. Bilaga 8 till skrivelse av t.f. försvarsstabschefen Curt Göransson till statssekreteraren vid inrikesdepartementet. Serie F1 volym 3. MUST.

²⁸ Nils Swedlunds anteckningar den 20 november 1956. KrA.

an examination of Swedish arrangements for the protection of classified military information, such as would be involved in these weapons.²⁹

För att genomföra en sådan undersökning skulle State-Defense Military Information Control Committee (S-DMICC) sända ett särskilt team till Sverige för diskussioner med de myndigheter som ansvarade för säkerheten. Av ett amerikanskt dokument framgår att ett villkor för att man skulle lämna hemlig information till Sverige var att man kunde garantera ett tillfredsställande skydd för de högteknologiska objekten.³⁰ I slutet av april 1958 träffades UD:s Sverker Åström och den amerikanske ambassadören för att diskutera frågor rörande det team "som enligt överenskommelse skulle besöka Sverige för att studera vissa säkerhetsfrågor". Vid mötet överlämnade ambassadören en förteckning över deltagarna i gruppen samt en lista på de frågor som "gruppen skulle vilja diskutera med svenska vederbörande". Listan tar bl.a. upp frågor om svensk lagstiftning rörande säkerhetsfrågor och spioneri, säkerhetsavtal med andra länder, säkerhetstjänsternas organisation, säkerhetsrutiner inom förvaltningen och industrin, personalkontroll samt "disposition of security risks" (avlägsnande av säkerhetsrisker från arbetet). Den besökande amerikanska gruppen utgjordes av personer från bl.a. försvarsdepartementet, armén, marinen och flygvapnet. Den 5–9 maj 1958 genomfördes besöket som till stor del bestod av föredragningar av olika militära befattningshavare. Konferensen inleddes av Torsten Rapp varefter Filip Grudemark orienterade något om den svenska förvaltningen. Bengt Normann föreläste om lagstiftningen på säkerhetsområdet och Gruvhammar redogjorde för svenska statens avtal med främmande makter. Nästa punkt, som avslutade den första konferensdagen, bestod i att "Mr Elmér" talade om "den allmänna svenska opinionen" samt om "det allmänna säkerhetstänkandet hos förvaltningspersonalen".

Den andra dagen inleddes med att Filip Grudemark berättade om hur det svenska säkerhetsskyddet var organiserat. Senare på dagen träffade amerikanerna försvarsstabschefen Curt Göransson varefter Grudemark, Gruvhammar m.fl. gick igenom frågor rörande personalkontroll och säkerhet inom industrin. De övriga tre dagarna ägnades åt studiebesök vid Flygmotor i Trollhättan samt L M

²⁹ Skrivelse från amerikanska UD till ambassador Erik Boheman den 3 april 1958. Nr 758.5612/3-2158. National Archives.

³⁰ *Sale of US Missiles to Sweden* från Willoughby till Timmons (trol. våren 1959). 758.5612. NA.

Ericsson i Mölndal.³¹ Amerikanerna gjorde senare under året en utvärdering av besöket i Sverige. Här framgår att amerikanerna informerats om att det fanns ett nära samarbete mellan den militära säkerhetstjänsten och statspolisen eftersom den förra var beroende av den senare för att klara av säkerhetskontrollerna av militär personal och civilister inom det militära. Beträffande "Designation and disposition of Security Risks" skriver man i utvärderingsdokumentet följande:

Swedish officials said that in the industrial area the labor unions bear the brunt of the complaints on refusals of employment of security risks. It was stated that labor union leaders cooperate with the Government in this matter. The Defence Ministry has told the labor leaders that Communists are not eligible for classified work, although this disqualification is not made public.

Vidare upplyste de svenska värdarna om att ingen anställd kunde avskedas utan vidare. Men "administrativa förflyttningar" kunde vidtagas och på så vis flyttade man säkerhetsrisker från känsliga befattningar. Fackföreningsledarna sades vara införstådda med nödvändigheten av sådana omplaceringar. Även om Birger Elmér deltog i samtalen med amerikanerna, finns inget som tyder på att han inför dessa stod som garant för personsäkerheten. Tvärtom noterar amerikanerna gång på gång Statspolisens betydelse i sammanhanget. Då man exempelvis talar om företag som av militären tilläts utföra hemliga beställningar, uppges att det är Statspolisen som ansvarar för undersökningen av den personal som kan komma att ta del av hemliga uppgifter. Det slutliga intrycket blev mycket positivt för amerikanernas del. Man ansåg att de svenska myndigheterna var mycket observanta på spionerihotet och slutsatsen blev:

The over-all security system of the Swedish Government and industry is considered competent to protect whatever information the United States may deem appropriate for release to that country.³²

Det svenska säkerhetsskyddet fick alltså klart godkänt. Frågan är om man vid försvarsstaben kände att man verkligen kunde leva upp till det man utlovat. Om de amerikanska besökarna hade läst den

³¹ *Preliminary plan for conference* den 29 april 1958 författad av Sverker Åström, Holger Henning och Torsten Rapp. HP 24, V I/USA, UD:s arkiv.

³² *An evaluation of the Security System of Sweden*. RG 59, Lot file 67 D 75, Box 1: Records Relating Swedish Affairs 1958-1964. Bureau of European affairs Country Director to Scandinavia and Finland (EUR/SCAN). NA.

PM som Filip Grudemark daterade samma dag som besöket inleddes kanske bedömningen hade blivit något annorlunda.

5.5 Grudemarks "hemarbete" – ett skri efter upplysningar

Den 5 maj 1958 upprättade alltså Grudemark "ett litet hemarbete" som han översände till statspolisen och försvarsminister Sven Andersson. I skrivelsen, som bär titeln *PM angående önskvärda uppgifter (informationer) för Fst/In verksamhet* tar Grudemark inledningsvis upp innebörden i den generalorder som hade utfärdats av Kungl. Maj:t 1952 och där det angavs att den militära säkerhetstjänstens uppgift var "att inom försvarsväsendet åstadkomma skydd mot spioneri, sabotage och annan skadegörelse även som mot landsskadlig propaganda och landsskadlig verksamhet i övrigt". Grudemark poängterade svårigheten att inskränka den militära säkerhetstjänstens verksamhet till vad som i föreskrifterna beskrivs som "försvarsväsendet" för "om man ser till den större ramen finner man ju att verksamheten från främmande makt börjar utanför försvaret som regel". Han skrev därför:

Det är alltså nödvändigt att icke bara klara ut verkningarna inom försvaret utan att också följa upprinnelsen till verksamheten. Det torde här inte behöva motiveras, att de inkörsportar till illegala företeelser inom försvarsväsendet, som man kan finna inom den civila sektorn, äro nog så värdefulla, när det gäller den sagda verksamheten.³³

Grudemark hade inför det fortsatta arbetet inom Fst/In satt upp följande "arbetsmål":

1. Uppgifter, som om de utlämnas kunna vålla försvarsväsendet skada, skola med alla tillgängliga medel och metoder skyddas.
2. Anläggningar, materiel m m av väsentlig betydelse för försvaret skola skyddas mot förstöring, stöld och studium i underrättelsesyfte.
3. Propaganda m m., som avser att undergräva förtroendet för stats- och militärledningen, egna resurser osv skall motverkas.
4. Främmande makts underrättelsetjänst, som arbetar i syfte att förbereda invasion eller andra former av angrepp utifrån, skall försvåras eller om möjligt helt hindras.

³³ *PM angående önskvärda uppgifter (informationer) för Fst/In verksamhet* av Filip Grudemark, daterad den 5 maj 1958. Handlingen finns i SÄPO:s ärende HK 18/60. En kopia finns också i Sven Anderssons arkiv på Arbetarrörelsens arkiv och Bibliotek (ARAB), volym 4. På en meddelandelapp skriver där Grudemark. "Överlämnas till C FöD som orientering (med tillägg att PM överlämnats i 6 ex till statspolisint Thulin). F Grudemark C Fst/In."

5. Främmande makts verksamhet för att inom landet åstadkomma illegala kamporganisationer för militärt engagemang, sabotage, propaganda osv i samband med kupp eller bistånd vid yttre angrepp skall uppdagas och neutraliseras.

Mot bakgrunden av ändamål, verksamhetsgrenar och arbetsmål måste konstateras, att arbetsuppgifterna äro överväldigande och svårligen låta sig till alla delar lösas med nuvarande resurser.

För att nå dessa mål erfordrades enligt Grudemark:

- personupplysningar
- upplysningar om använda metoder
- upplysningar om utnyttjad materiel
- upplysningar om bedriven verksamhet

De *personupplysningar* som behövdes rörde, beträffande svenska medborgare:

- uppgifter för att förhindra permanent eller tillfällig anställning av misstänkta säkerhetsrisker
- upplysningar för undvikande av att nationellt opolitliga eller de som av andra orsaker måste anses olämpliga” krigsplaceras på känsliga befattningar inom försvaret
- upplysningar till grund för frestdida förberedelser ”för omhändertagande av vissa individer”
- uppgifter som kan motverka att ”obehörig personal” kan befatta sig med hemliga uppgifter, materiel och anläggningar
- upplysningar om ”(m)isstänkta fenomen vari svenska medborgare äro inblandande” som sedan kan föranleda antingen utredningar eller omplaceringar för att undvika risker vid handhavande eller befattande med hemliga uppgifter m m.

Samma behov förelåg också rörande diplomater och utländska medborgare boende i landet. Kontakter mellan sådana och militär personal eller personer verksamma inom försvaret måste enligt Grudemark ”betraktas med särskilt misstroende”. Beträffande *använda metoder* och *nyttjad materiel* behövdes upplysningar för att tjäna främst två syften:

Våra åtgärder för bevakningen, förvaring av materiel, handlingar, handhavande i olika lägen av materiel och handlingar anpassas efter motståndarens använda metoder. Häri ligger dels en besparing i vad gäller ekonomiska insatser för att på den tekniska frontens sida spara resurserna och kraftsamla dem mot de väsentliga skyddsföremål, som vi har. Å andra sidan kunna dessa upplysningar utnyttjas i utbildningen och därigenom skapa en större förståelse för hur såväl yttre som inre bevakning, tekniska hjälpmedel m m lämpligen böra utnyttjas. Beträffan-

de metoderna bör också erinras om att om man känner dessa så kan de illegala fenomenen lättare uppspås och omhändertas för utredning m.m. Ju klarare det för all personal inom krigsmakten är hur motståndaren arbetar desto lättare är det för personalen att medverka till att avslöja verksamheten.

Rörande upplysningar om *bedriven verksamhet* ville Grudemark framhålla "spårandet av den främmande maktens förberedelser för angrepp utifrån". Tidigare bearbetning "på ofullständigt material visar på ett skrämmande sätt hur systematiskt denna gren utav underrättelseverksamheten bedrivs". Genom att kartlägga denna verksamhet skulle man kunna förebygga ett av fiendens huvudnummer, överraskningsmomentet. Grudemark ville "att man på den militära ledningssidan icke gör sig överdrivna förhoppningar på att våra befästningar, våra planer för gruppering av våra styrkor, utnyttjande av speciella stridsmedel m.m. är okänt för motståndaren". Om det vore möjligt att erhålla upplysningar om sådan verksamhet kunde detta "leda till avslöjande av kontakter med personal, som infiltrerats i försvarsväsendet eller som placerats så att de utifrån med lätthet kunna åtkomma krigsmaktens skyddsobjekt." Grudemark gav sedan ett antal exempel på hur nödvändig ovan skisserade upplysningsverksamhet var för den militära säkerhetstjänsten. Han utgick från en hypotes om att "på relativt hög nivå – i den militära eller den civila statsförvaltningen eller också i andra skikt utav samhällslivet – skulle finnas individer som på olika sätt verka för främmande makts intressen". Om man kunde klarlägga att en person

hade anknytning till

- personer i kommunistpartiet
- medlemmar vid främmande makts ambassad,

eller

- intog mer eller mindre framstående positioner i de s k frontorganisationerna
- medverkade vid delegationsbesök i Sverige eller från Sverige till den främmande makten,

eller på olika sätt genom

- uttalanden
- författarverksamhet
- föredragsverksamhet osv

anslöt sig till och verkade för sådana ideologiska uppfattningar som i sig innebar, att den främmande maktens intressens gynnades under täckmantel av någonting annat,

sådana personer böra föranleda ett visst studium av huruvida dessa verka mot kretsar inom försvarsväsendet.

I detta avsnitt avser alltså inte Grudemark i första hand kommunister och diplomater utan personer som, kanske i frontorganisationer eller på andra sätt, har kontakter med dessa. Det är tydligt att Grudemark här anspelar på ett dolt nätverk som arbetar mot försvaret. I den mån erhållna upplysningar kunde leda till upptäckt av misstänkta personer tänkte sig Grudemark att Fst/In skulle göra en undersökning huruvida dessa hade "tillgång till uppgifter eller kunna väntas vara i kontakt med personer, som ha tillgång till hemliga uppgifter m m". Om sådana personer var krigsplacerade "på vitala platser i krigsorganisationen måste övervägas, om icke åtgärder för omplaceringar böra vidtas". Grudemark framhöll i ytterligare exempel att "Kommunistpartiets rekrytering visar för gångna tider, att åtskilliga individer erhållit särskild utbildning antingen i Sverige eller också utomlands". Han fann det "icke orimligt att förutsätta, att just dessa äro avsedda att bilda stommen i eventuella illegala kamporganisationer eller underrättelseorganisationer". Dessa borde därför "registreras på ett särskilt sätt och enligt överenskommelse mellan inrikesavdelningen och statspolisen bedömas i vad mån de skall räknas in i viss farlig kategori". Grudemark tillade att "uppspårandet av illegala kamporganisationer kanske kan kartläggas genom att följa dessa individers verksamhet, deras geografiska placering i landet, deras arbetsplatsers känslighet m m."

I de avslutande exemplen tog Grudemark upp utländska attachéers resor på strategiska platser i Norrland som området norr om Kalixlinjens befästningssystem vilket "från vår sida under senare tid bedömts som en av de riktningar, som fienden kan vilja välja istället för att gå rakt på befästningssystemet i Kalixlinjen". Andra indikationer på sådan strategisk-operativ planläggning var enligt Grudemark "intresset för kommunikationer t e i Norrland, järnvägar, broar m m." För att kunna sälla ut de "verkligt farliga agenterna" var det enligt Grudemark nödvändigt att försöka kartlägga just de individer, som rikta in sig på speciellt kvalificerade hemliga förhållanden t e de svenska robotförsöken, arbetena vid försvarets forskningsanstalt osv". Han varnade för att "den illegala apparaten enligt rysk-sovjetisk beteckning arbetar mycket spora-

diskt och att den hålles i beredskap för ett krigstillfälle". Att avslöja dessa nät redan i fredstid måste därför vara "ett arbete på lång sikt och där massor av individer och fakta först så småningom sorteras bort".

Grudemark ville avslutningsvis framhålla betydelsen av att säkerhetstjänsten i framtiden skulle kunna fungera som en larmklocka "som ger stats- och militärledning en klar uppfattning om ändringar i den politiska temperaturen". Det betydde, menade han, "att man ur säkerhetstjänstens synpunkt bör välja ut och noggrant följa särskilt betydelsefulla individer så att dessa genom sina handlingar m m tala om huruvida något särskilt kan väntas hända".

Man kan konstatera att Grudemarks "hemarbete" åtminstone till en del var motiverat av det amerikanska besöket och de diskussioner som då fördes. Några av de aspekter som tas upp är desamma som poängterades av amerikanska ambassaden i ett antal skrivelser till Washington i början av 1950-talet; kommunisterna utgjorde inget politiskt hot men partiet kunde härbergera ett stort antal potentiella landsförrädare och sabotörer och man menade vidare att kommunister medvetet infiltrerades på strategiskt betydelsefulla industrier och arbetsplatser, något som också tas upp av Grudemark. Då Birger Elmér år 1993 tillfrågades av Neutralitetspolitikkommisionen om bakgrunden till IB, räknade han spontant upp tre faktorer: Kontakten med Torsten Nilsson i början av 1950-talet som ledde till att Elmér fick ett internationellt kontaktnät inom socialdemokratin, ett finländskt besök år 1956 samt kontakten med de socialdemokratiska arbetsplatsombuden rörande identifiering av kommunistiska säkerhetsrisker. Först efter att ha blivit tillfrågad om huruvida amerikanska krav på säkra svenska industrier kan ha funnits med i bilden, diskuterar Elmér detta, men är tveksam:

Ja, en av pelarna, men det var ju lite grann före ... före IB:s tillkomst var det aktuellt....

Elmér fortsätter med att säga att det senare, antagligen efter IB:s tillkomst, "ifrågasattes om det sköttes ordentligt". Han frågar sig varför försvarsstaben fick till uppgift att "hålla i det där" eftersom "det hade varit mer korrekt om man hade gjort det via polisen". Elmér fick dock klart för sig att "SAF och LO och försvarets högsta ledning hade kommit överens om att det här skulle vi göra. Och det gjorde vi." Elmér menar sedan att denna övervakning var "etiskt problematisk" eftersom man var tvungen att runt en miss-

tänkt agent kartlägga och ”pricka” människor som ”är totalt oskyldiga och som inte har den blekaste aning om vad de är inblandade i”. Sådana svårigheter uppstod enligt Elmér (och observera att Elmér här ändå talar om en amerikansk begäran)

ibland när man går på t.ex. det här som amerikanerna begärde då att vi skulle hålla koll på det... Man kan inte sitta och kallfatra varje människa intill ryggmärgen utan man tar då rent arbetstekniskt till lite för mycket ibland för att vara på den säkra sidan.³⁴

Elmér kunde dock inte på direkt fråga tidsbesämma dessa önskemål från amerikansk sida utan hänvisar till Stig Synnergren ”som jag har talat med om och han påstår att han... Jag har läst papperna där han talar om att det står”. Någon sorts koppling mellan Grupp B och de amerikanska önskemålen tycks alltså ha funnits men de verkar inte ha varit särskilt betydelsefulla för Elmér.

5.6 Reaktionen inom statspolisen

Från statspolisens sida var man klart skeptisk till Grudemarks framstöt. Internt påpekades det nödvändiga i att klara ut relationen mellan den särskilda polisverksamheten och försvarsstabens inrikesavdelning p.g.a. ”denna tendens till skiljaktig tolkning av den inbördes relationen mellan de båda myndigheternas verksamhetsområden som framträtt under senare tid...”.³⁵ I en PM kommenterade man att en så bred tolkning av generalordern inte gjorts förrän under ”regim Grudemark” och man var också ”beredd att ompröva samarbetsformerna med Fst/In om denna mer självständigt tänker börja bedriva kontraspionage”.³⁶ I ännu en PM påtalade statspolisen riskerna med att båda myndigheterna ägnade sig åt inhämtning via informatörer:

Sälunda kan inträffa att myndigheterna kontakta samma personer, vilket kan orsaka förvirring, obehörigt utnyttjande från kontaktmannens sida av förhållandet till de båda myndigheterna, dubbelarbete och felaktigt handlande.³⁷

³⁴ Neutralitetspolitikkommisionens utfrågning av Birger Elmér den 25 februari 1993. Neutralitetspolitikkommisionens arkiv. Regeringskansliet Centralarkiv.

³⁵ Osignerad och orubricerad PM upprättad inom statspolisen den 21 januari 1960. HK 18/60. SÄPO.

³⁶ Odaterad och osignerad PM *Ang gränsdragning ifråga om kontraspionage mellan sp och fst/in* upprättad inom statspolisen, sannolikt som en första kommentar till Grudemarks skrivelse. HK 18/60. SÄPO.

³⁷ Odaterad och osignerad *PM ang samarbetet mellan försvarsstabens inrikesavdelning och den särskilda verksamheten* upprättad inom statspolisen, sannolikt under andra halvåret 1958. HK 18/60. SÄPO.

Man underströk att inhämtning av "personuppgifter, som avse vederbörandes pålitlighet i politiskt avseende" var ett arbete som "i princip skötes helt av statspolisen". För den händelse försvarsstaben upptog kontakter, borde dessa överlämnas till statspolisen eller åtminstone hanteras i samförstånd mellan polisen och försvarsstaben, menade man. Om försvarsstaben hade behov av uppgifter om huruvida en viss miljö var infiltrerad av ytterlighetsparti, skulle detta anmälas till statspolisen som därefter ombesörjde vidare undersökningar.³⁸ Att Filip Grudemark inte kunde räkna med fri tillgång till säkerhetspolisens register framgår av en notering ur chefens för T-kontoret, Thede Palm, dagbok. Den 9 oktober 1958 sammanträffade nämligen som tidigare nämnts denne med Georg Thulin som undrade över Elmers verksamhet:

Han frågade mig flera gånger vad Elmer gör för någonting. Jag vet inte detta. Jag sade att jag trodde att han gjorde sammanställningar av och med Thulins material. Thulin svarade att det förmodligen varit meningen, men att han sagt nej.³⁹

5.7 Grupp B utvecklas och diskussionerna med statspolisen fortsätter

Om Thulin sagt nej till en propå från försvarsstaben om att Elmer skulle få utnyttja säkerhetspolisens register i syfte att göra sammanställningar, är det ännu lättare att förstå Grudemarks agerande samt den utveckling som Grupp B just vid denna tid genomgick. Det var nämligen nu som Elmer började rekrytera personal och hans byrå fick en fastare form. I juli hade en första kontorist, [Eva Lind] anställts. Hon har i samtal med SÄKO berättat att hon kom till försvarsstaben sommaren 1958 via chefen för inrikesavdelningen, Filip Grudemark, som var bekant med hennes föräldrar. Då hon började höll Elmer till i en barack bakom en gallergrind på K1:s område vid Lidingövägen i Stockholm. [Lind] fick ingen särskild introduktion av varken Elmer eller Grudemark men efterhand beskrev den förre hennes arbetsuppgifter. Så som hon uppfattade syftet skulle man övervaka kommunisterna och deras verksamhet, t.ex. genom att kartlägga vilka som företagit resor till Rostock i Östtyskland. Man skulle vidare skaffa informationer om SKP och Clarté och få ett grepp om säkerhetsfrågorna. [Linds]

³⁸ Odaterad och osignerad *PM ang samarbetet mellan försvarsstabens inrikesavdelning och den särskilda verksamheten* upprättad inom statspolisen, sannolikt under andra halvåret 1958. HK 18/60. SÄPO.

³⁹ Thede Palms dagbok den 9 oktober 1958. KrA.

syssla bestod i att svara i telefon och att skriva ut rapporter på maskin. Hon beskriver sig själv som en "Mädchen für alles" men upplevde dock inte arbetet som särskilt betungande. Hon förde också upp namn, mest svenska kommunister, clarteister och "folk i gråzonen" på registerkort som förvarades i en särskild låda. Hon uppfattade det som "rent vänsterorienterat". Det var emellertid inte så att man sorterade personer efter parti- eller organisationstillhörighet – "det var inte baskriteriet" – utan det var istället resor till öststaterna och liknande som ledde till noteringar.⁴⁰

I en skrivelse från försvarsstaben till Kungl Maj:t den 2 september 1958 hemställdes att Elmér fr.o.m. den 1 oktober 1958 skulle förordnas som förste byrådirektör vid staben. Befattningen angavs vara nyinrättad med en karaktär som gjorde att den "ej bör ledigförklaras". Vidare skriver man att Elmér "det senaste året" sysslat med de uppgifter "för vilka den nya befattningen är avsedd".⁴¹ Några månader senare inkom en ny skrivelse från försvarsstaben till regeringen. Denna gången hemställde man om att få anställa "ombudsman Karl-Erik Pettersson, Norrköping" som förste aktuarie. Även denna befattning uppgavs vara av den arten att den inte borde ledigförklaras.⁴² I både Elmérs och Petterssons fall hänvisar man i skrivelserna till ett kungligt brev av den 15 augusti 1958. Detta är det av Kungl Maj:t godkända anslagsäskandet rörande "vissa anslag" för budgetåret 1958/59. Elmér har bekräftat att Pettersson anställdes i syfte att vara en förbindelselänk mellan de socialdemokratiska arbetsplatsombuden ute på industrierna å ena sidan och Elmér å den andra. Att det just blev Pettersson berodde enligt Elmér dels på att han hade ett kontaktnät från sitt politiska liv, dels på att han hade erfarenhet från civildförsvaret.⁴³ Vid samma tid som Pettersson anställdes, rekryterades ännu en kontorist till byrån, hustrun till en avdel-

⁴⁰ Samtal nr 147. Kvinnan slutade vid Grupp B under senare delen av 1961.

⁴¹ *Förordnande vid försvarsstaben*. Fst/Adj 2/9 1958 nr H 105:1. KrA.

⁴² *Förordnande av 1. aktuarie vid försvarsstaben*. Fst/Adj 7/11 1958 nr 105:1. KrA.

⁴³ Elmérs brev till författaren den 6 maj 1997. SÅKO. Karl Erik Pettersson (d. 1979) var bror till den tidigare nämnde Arne Pettersson som tillsammans med Paul Björk började bygga upp den socialdemokratiska arbetsplatsorganisationen i slutet av 1940-talet. Under 1950-talets första år var Karl-Erik Pettersson ombudsman i Uppsala tills partiet beslöt att tillfälligt anställa honom på Morgon-Tidningen för att bearbeta vissa distrikt i syfte att ge tidningen ett starkare prenumerantunderlag (se SAP:s arkiv, verkställande utskottets protokoll 1952 [mikrofilm] serie A 3 C, volym 3. ARAB). Därefter återgick han till ombudsmannasysslan, nu i Norrköping, där han stannade tills han anställdes hos Elmér, en tjänst han skulle komma att inneha till hösten 1963. I sitt samtal med Enn Kokk 1999 uppger Elmér att Pettersson anställdes redan 1955. Detta torde dock delvis vara felaktigt; möjligen knöts då Pettersson som kontaktman till Elmér för att tre år senare ges fast anställning. Efter tiden vid IB övergick han till CFF där han stannade till 1965.

ningschef inom försvarsstaben.⁴⁴ Troligen genom kvinnans kontakter togs snart en tredje kontorist, in för halvtidsarbete. Denna har hörts av kommissionen och då uppgivit att hon inledningsvis upplevde sina arbetsuppgifter som mycket oklara. Det uppdrogs åt henne att utifrån tidningsartiklar och handlingar göra sammanställningar om utländska personer, bl.a. om en tysk i ganska hög samhällsställning och om några finländare och finlandssvenskar. Hon svarade också för ett kortregister, en låda innehållande kanske ett hundratal kort med namn, yrke och adress på "skumma personer" och "det var nog uteslutande svenska kommunister i registret". Det förekom enligt kvinnan inga anteckningar på korten om vad vederbörande gjort. Elmér sade att man "inte fick ha register på kommunister men det måste vi ha".⁴⁵

Det var runt denna period som Grupp B:s kartläggning av svenska kommunister egentligen inleddes även om rapporteringen tycks ha varit sparsam. Detta framgår av en PM upprättad inom Grupp B i oktober 1962 där det nämns att de informationer i kort och rapporter som man då, på hösten 1962, förfogade över omfattade en tidsrymd av "ca 4 år" d.v.s. ungefär då Karl-Erik Pettersson började hos Elmér i november 1958.⁴⁶ Det skulle dock dröja ännu en tid innan det började handla om större mängder. Elmér genomförde under tiden, bl.a. tillsammans med Filip Grudemark, kontroller av säkerhetstjänsternas effektivitet.⁴⁷ I mitten av januari 1959 fortsatte diskussionerna om gränsdragningen mellan statspolisen och försvarsstaben. I en intern PM slog statspolisen fast:

6. Risk för konflikt ifråga om kontrapionage mellan försvarsstaben och den särskilda verksamheten skulle i första hand kunna uppkomma om försvarsstaben annorledes än i samarbete med den särskilda polisverksamheten använder sig av övervakning, dubbelagenter eller infiltration. Det måste från den särskilda polisverksamheten vara ett oeftergivligt krav att dessa metoder icke kommer till användning hos försvarsstaben utan att överenskommelse därom träffas i varje särskilt fall med den särskilda polisverksamheten.⁴⁸

⁴⁴ Kvinnan är avliden.

⁴⁵ Samtal nr 333. SÄKO. Kvinnan slutade vid Grupp B 1964.

⁴⁶ Vinge (1988) s 59. Handlingen som avses är Bertil Wenblads *PM angående uppgörande av kommunkort* som finns avbildad i Vinges bok.

⁴⁷ Rapport över kontroll av säkerhetstjänsten Hd den 9 januari 1959. Serie ÖIII, volym 103 ärendenummer 300:50. MUST.

⁴⁸ Osignerad PM med anledning av vid sammanträde den 14/1 1959 upptagna frågor angående samverkan ifråga om underrättelseverksamheten mellan försvarsstaben och den särskilda polisverksamheten för hindrande och uppdagande av spioneri m.m. upprättad inom statspolisen den 19 januari 1959. HK 18/60. SÄPO.

Strax därpå sammanträffade företrädare för de båda säkerhetstjänsterna för att diskutera samverkansfrågor. Statspolisens representanter poängterade – av en senare upprättad PM att döma – vikten av att en så klar gräns som möjligt skulle dras mellan försvarsstabens och den särskilda polisverksamhetens funktioner. Några veckor senare hölls sammanträde hos Thulin med följande personer närvarande: Grudemark, Elmér, Hasselrot och Andermark. Det faktum att just Elmér deltog visar att det Grudemark diskuterade i sitt "hemarbete" hade klar koppling till Grupp B:s verksamhet. Andermark upprättade senare ett protokoll från sammanträdet. Av detta framgår att det

av hrr Grudemark och Elmér framhölls att Fst/In för sin verksamhet behövde en mängd personliga kontakter på olika orter och inom olika industrier. Den risk för kolliderande intressen, som kunde uppkomma mellan Fst/In och den särskilda polisverksamheten, borde kunna uppvägas av nära samarbete. Grudemark utvecklade sin uppfattning så att Fst/In måste ha kontakter med dem "som vet mest". Även viss utbildning i Fst/In:s regi kunde vara erforderlig för kontaktmännen. Såsom exempel på ett särskilt för försvarsstabens intressant område angavs Gryts skärgård.⁴⁹

Här framskymtar Grudemarks avsikter tydligt – den militära säkerhetstjänsten behövde ett omfattande kontaktnät "på olika orter och industrier". Det torde inte råda något tvivel om vad som avses med uttrycket "dem som vet mest" – i skenet av vad som är känt om Elmérs kontakter var det naturligtvis personer inom fackföreningsrörelsen man menade. Thulin var dock inte särskilt intresserad av detta. Han framhöll att försvarsstabens behov borde kunna tillgodoses genom att Fst/In till den särskilda polisverksamheten anmälde vad man var intresserad av. Polisen skulle sedan genom spaning och anlitande av egna kontakter kunna inhämta de informationer som Fst/In var i behov av. Att Fst/In redan vid tiden för mötet förfogade över egna kontakter framgår av Thulins kommentar att det från Grudemarks sida "borde övervägas om icke av Fst/In upptagna egna kontakter åtminstone på längre sikt borde överlåtas till den särskilda polisverksamheten."⁵⁰

I februari 1959 förvärvade Sverige ett antal jaktrobotar från USA. Kort därefter fortsatte diskussionerna från 1958 om

⁴⁹ Odaterat Protokoll vid sammanträde hos statspolisintendenten Thulin med representanter för försvarsstabens inrikesavdelning ang vissa "konkurrensfrågor" den 26/1 1959 av Nils Andermark. HK 18/60. SÄPO.

⁵⁰ Här kan tilläggas att Elmér den 15 januari 1959 varit på besök hos försvarsminister Sven Andersson. Några uppgifter om vad som avhandlades är dock inte kända (uppgiften hämtad ur Sven Andersson almanacka den 15 januari 1959 "Elmér 10.30". Riksarkivet).

robotköp. I juni 1959 fortsatte samtalen mellan försvarsstaben och statspolisen. Närvarande denna gång var Thulin, Hasselrot, Andermark och Danielsson medan Fst/In representerades av Grudemark, Berendt och Elmér. Vid mötet ”framhölls, att svårigheter kunde uppkomma när det gällde gränsdragningen mellan Fst/In och statspolisen. I detta avseende borde upptagas samråd mellan myndigheterna” och ”(k)ontinuerliga sammanträffanden borde äga rum för upptagande av dessa samrådsfrågor”. Man diskuterade också ”huruvida gemensamma eller skilda kontaktmän borde eftersträvas” men stannade för det senare alternativet. Mycket närmare än så tycks inte frågorna ha berörts.⁵¹ Liksom i samband med mötena i början av året hade Elmér också nu, fyra dagar senare, ett sammanträffande med Sven Andersson.⁵²

Något senare, i september 1959, anställdes vid Grupp B den då 39-årige ombudsmannen Ingvar Paues som under perioden 1955 – 1958 hade representerat SAP i Norrbotten. Under 1959 var han, fram till anställningen vid inrikesavdelningen på hösten, verksam inom Uddevallas socialdemokratiska partidistrikt. Paues uppger att han tillfrågades av Karl-Erik Pettersson om han var intresserad av att börja arbeta inom försvarsstaben och Paues tror att det var hans erfarenheter från tiden i Norrbotten som låg till grund för denna förfrågan. Då Paues sade upp sig från sitt ombudsmannajobb hade han kontakt med partisekreteraren Sven Aspling som sa, då Paues nämnde att han skulle börja hos Elmér, ”jaså, går du dit, ja då kan du aldrig komma hit mer”. Aspling hade sedan gjort upp med Karl-Erik Pettersson att Paues under sin första tid vid Grupp B inte skulle arbeta i Norrbotten eller Bohuslän. Därefter hade Paues inga kontakter med Aspling utan ”de klipptes”.⁵³ Paues uppgav inför FUN att han under de första två-tre åren vid IB inte besökte vare sig Norrbottens eller Bohuslän socialdemokratiska partidistrikt ”då det där fanns risk att han där skulle betraktas som partiombudsman”.⁵⁴

Då Paues började hos Elmér fick han känslan av att verksamheten var alldeles ny och att den byggts upp under det senaste året. Många av kontakterna mellan Elmér, Pettersson och arbetar-

⁵¹ Odaterat och *Protokoll, hållet vid sammanträde hos statspolisintendenten med representanter för försvarsstabens inrikesavdelning den 11 juni 1959* upprättat av Nils Andermark. HK 18/60. SÄPO.

⁵² Sven Anderssons almanacka den 15 juni 1959 ”bd Elmér 15.00”. Riksarkivet.

⁵³ Samtal med Ingvar Paues den 7 april 2000. SÄKO.

⁵⁴ Försvarets Underrättelsenämnds samtal med Ingvar Paues den 28 maj 1998. *Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten. Försvarets Underrättelsenämnds rapport till regeringen den 26 november 1998*. Dnr FO 98/2531/EC/RC. Fö.

rörelsen var då redan etablerade. Syftet med verksamheten förklarades för Paues med att försvaret – regeringen nämndes inte – ville bedriva arbetet ur säkerhetssynpunkt. Man inriktade sig på kartläggning av vissa valdistrikt där valstatistik skulle sammanställas. Det gällde orter som uppfattades som särskilt kommunist-influerade och där SKP var starkt representerat. Därutöver fanns områden som enligt Paues var mer intressant ur "militärpolitisk synvinkel"; Norrbotten, Gävleborg och kuststräckan däremellan, Stockholm, järnvägar, brofästen och liknande. Området kring statsorganens krigsuppehållsplats i händelse av ockupation var också viktigt. Den information Paues sektion inhämtade gick enligt honom själv utslutande till Elmér antingen genom muntlig föredragning eller genom "kortare skriftliga minnesanteckningar eller rapporter" som överlämnades till Elmér. Förekommande anteckningar och rapporter skrevs ut av hans sekreterare efter Paues anvisningar.⁵⁵ Någon gång under de första åren anställdes också en person som var aktiv officer och talade ryska.⁵⁶ Inget tyder på att denne arbetade med övervakning av svenska kommunister.

Birger Elmér hade under 1959 ett flertal kontakter med försvarsminister Sven Andersson. Under hösten träffades de regelbundet en gång i månaden. Vid ett möte i november var fler personer närvarande – Karl-Erik Pettersson samt partisekreteraren Sven Aspling. Det finns dock inga noteringar om vad som diskuterades men det faktum att partisekreteraren deltog måste betyda att partiet på något sätt berördes.⁵⁷

Allt pekar på att det var nu, på hösten 1959, som rapporteringen rörande svenska kommunister började ta fart på allvar. Fram till dess hade rapporteringen till övervägande del handlat om utländska medborgare eller förhållanden. Högst fem av totalt omkring 30 handlingar från Elmér under större delen av 1959 kan sägas beröra svenska förhållanden och då enstaka personer. Från slutet av 1959 finns dock i SÄPO:s arkiv ett flertal rapporter från Grupp B vars rubriker visar att de föregåtts av andra med liknande innehåll. Den

⁵⁵ Samtal med Ingvar Paues den 7 april 2000. SÄKO.

⁵⁶ Samtal nr 333. SÄKO. Enligt de personalmatriklar från denna tid som än idag förvaras i MUST:s arkiv, var officeren anställd vid Fst/In från den 1 oktober 1958 till oktober 1959 (se Tjänstematriklar serie D5 volym 1. MUST). Det är knappast troligt att officeren sysslade med övervakningen av svenska kommunister eftersom Paues i samtal med SÄKO sagt sig inte ha känt till officerens arbetsuppgifter (samtal med Paues den 7 april 2000. SÄKO).

⁵⁷ Sven Anderssons möteskalender för den 19 november 1959. Riksarkivet. Av samma kalender framgår att Karl-Erik Pettersson besökte Andersson den 24 september 1959. I kalendern står "10.20 Karl-Erik Pettersson 62 54 18 m.fl. riksdagsmän fr. Tornedalen ang vägar." Telefonnumret gick till Karl-Erik Petterssons tjänsterum och expedition i KA 4:s gamla kasern i Stockholm.

första rapporten som inkom i november hade exempelvis som rubrik "4:e översikt över Gävleborgs län" och tog upp namnen på nio personer. Denna följdes i december av en "5:e översikt" över samma län, nu täckande 13 personer i Söderhamnsområdet. Likaså finns en "2:a översikt över Stockholms stad och län" (38 personer), "5:e översikt över Göteborgs stad" (9 personer) samt en "1:a översikt över Värmlands län". Strax före jul hade man också sammanställt en "3:e översikt över Norrbottens län" innefattande 35 personer. Alla rapporter utom den förstnämnda hade sammanställts av Karl-Erik Pettersson.

I december 1959 hade man inom statspolisen utarbetat ett utkast till samarbetsavtal mellan särskilda polisverksamheten och försvarsstabens inrikesavdelning. Man gjorde där klart att

All spaningsverksamhet rörande landskadlig verksamhet inom landet är i princip en uppgift för den särskilda polisverksamheten. På denna punkt torde råda full enighet. Någon som helst spaningsverksamhet bör därför icke utföras av inrikesavdelningen.

Åke Hasselrot som gjorde utkastet menade i och för sig att "(v)arje myndighet förutsättes i sin verksamhet utnyttja de upplysningskällor som stå till buds för inhämtande av upplysningar" men rörande inhämtning av upplysningar om personer i politiskt hänseende åvilade sådan principiellt den särskilda polisverksamheten. I detta avseende måste dock denna

räkna med allt det biträde från inrikesavdelningens sida, som det är möjligt att lämna, även genom införskaffande av upplysningar. Sådana upplysningar böra dock snarast delgivas den särskilda polisverksamheten. Vad ovan anförts om inhämtande av upplysningar hänför sig i första hand till miljöer och personkretsar, som kan bedömas vara positivt inställda till syftet med uppgiftslämnandet. Uppgiftsinhämmande kan emellertid böra ske jämväl inom flyktingkretsar, ytterlighetspartier, utländska beskickningar o.d. ... Frågan om vilka källor, som böra anlitas för inhämtande av upplysningar för den särskilda polisverksamhetens spanings- och utredningsarbete, bör i den mån inrikesavdelningen medverkar härtill, bli föremål för samråd mellan de båda myndigheterna.⁵⁸

I december 1959 berättade inrikesavdelningens chef Filip Grudemark för försvarsstabschefen Curt Göransson att han hade en kontrovers med statspolisen. Då Göransson några veckor senare talade med chefen för Fst/Sektion II, Holger Henning, omtalade

⁵⁸ Utkast till PM angående samarbetet mellan försvarsstabens inrikesavdelning och den särskilda polisverksamheten av Åke Hasselrot den 10 december 1959. HK 18/60. SÄPO.

denne att "Thulin och Grudemark kan inte komma överens om gränsdragningen".⁵⁹ Vid den tidpunkten sände Thulin till Henning en "PM ang samarbetsfrågor mellan statspolisen och försvarstabens inrikesavdelning i fråga om bekämpande av landskadliga brott". Innan denna översändes diskuterade Thulin och Otto Danielsson saken. Särskilt poängterade den senare i en skrivelse till Thulin vikten av att framhålla uttrycket "inom försvarsväsendet" ur 1952 års generalorder. Man menade ju från polisens sida att "regim Grudemark" gjorde en aldeles för generös tolkning av denna order. Dock framhöll Danielsson att det kunde vara "av stort värde, om en mera neutral institution än polisen kan uppträda som mottagare av förtroliga meddelanden" eftersom "(d)en mera upplyste meddelaren vet mycket väl att polisen är hårdare bunden av lagar och förordningar än vad exempelvis en officer kan vara, och då polisen som organisation många gånger måste tjänstgöra som repressivt organ gentemot allmänheten, kan ressentiment föreligga mot ett kontakttagande med polisen". Danielsson framhöll att en annan fördel med en sådan "neutral institution" var "att många drar sig för vittnesplikten och menar, att om han går till polisen med sina misstankar, så blir hans önskan om anonymitet icke beaktad i samma grad som om han går till en icke exekutiv myndighet". Danielssons resonemang mynnade ut i en slutsats om att en källa bör övertalas att kontakta polisen om det rör sig om "konkreta misstankar som övergår i ett kriminalfall" men "i övriga fall torde icke några större invändningar kunna resas mot att upplysningsgivaren ledes av erfaren personal vid Fst/In, men vederbörande officer måste vid mottagande av informationer försöka utröna, om det är ett mera löst antagande eller om påståendet är grundat, och om sagesmannen kan antagas vara omdömesgill och framför allt i god tro".⁶⁰ I sin PM till Henning skriver sedan Thulin:

Om försvarsmyndigheterna anser sig ha ett uppdrag att jämte polismyndigheterna självständigt bedriva kontraspionage inom riket beträffande samtliga förhållanden, som på något sätt kunna ha samband med försvarsväsendet, kommer deras verksamhet att sträcka sig ut över hela samhället. Risk för konkurrens eller kollision med den särskilda polisverksamheten ligger då i sakens natur.

Thulin framhöll att enda sättet att undvika sådana kollisioner var att "såsom hittills skett" samarbeta på ett förtroendefullt sätt men inte heller detta kunde vara komplikationsfritt. För att lösa pro-

⁵⁹ Curt Göransson's dagbok den 23 december 1959. Curt Göransson's arkiv, volym 4. KrA.

⁶⁰ PM (i övrigt orubricerad) av Otto Danielsson den 18 januari 1960. HK 18/60. SÄPO.

blemet med gränsdragningen gick Thulin i stället till regelverket. Han hänvisade till både inrikesminister och riksdag som ålagt polisväsendet ansvaret för hindrande och uppdagande av brott mot rikets säkerhet. Han underströk att försvarsväsendet i och för sig har ett ansvar för säkerhetsskyddet inom det egna området men detta fick inte utvecklas till en självständig funktion vid sidan av den särskilda polisverksamheten. Om bara försvarsstaben kunde tillerkänna statspolisen huvudansvaret för all verksamhet inom riket som syftade till att förhindra och uppdaga spioneri, skulle behovet att närmare reglera ett samarbete bli mindre angeläget, menade Thulin. Han avslutade:

Kontraspionaget är en verksamhet av mångskiftande innebörd. Det är nödvändigt att i densamma utnyttja alla tillgängliga upplysningsvägar och det vore olyckligt om insiktsfulla befattningshavare inom respektive områden skulle av formella skäl känna sig förhindrade att tillvarata de möjligheter som yppa sig. Det synes dock – om i framtiden förtroendekriser skola kunna undvikas – nödvändigt att de stora ansvarslinjerna i verksamheten klart skola framstå för envar, som har att fullgöra dessa arbetsuppgifter på kontraspionagets område.⁶¹

Någon form av överenskommelse mellan statspolisen och militären kom till stånd mot slutet av 1959 eller början av 1960. Elmér började nu under källbeteckningen "Erik" överlämna rapporter till Thulin personligen – som nämnts tidigare har ju ett antal rapporter om svenska kommunister, daterade i slutet av 1959 återfunnits i SÄPO:s arkiv. Det inledda samarbetet måste således ha inneburit att man från statspolisens sida nu ändå godkände att militären i någon utsträckning bedrev egen inhämtning vid sidan av polisen i likhet vad som framkommer i några av de polisiära skrivelserna. Detta är sannolikt förklaringen till varför det dröjde ända till hösten 1959 innan Grupp B kunde börja insamla uppgifter om kommunister i större skala. Statspolisen tillät alltså militären att, genom Elmér, inom industrier och orter av försvarsintresse, inhämta uppgifter om kommunister och andra möjliga säkerhetsrisker. Detta understryks av Danielssons PM till Thulin där det framhålls att Fst/In har "ett naturligt och mycket viktigt och finkänsligt arbete, enär det gäller att i första hand vara preventiv. Försvarsstaben bör därför alltid vara à jour med `säkerhetsrisker´ vis-à-vis personer inom försvarsväsendet, och så snart Fst/In

⁶¹ Skrivelse från Thulin till Henning den 22 januari 1960 med bilagd *PM ang vissa samarbetsfrågor mellan statspolisen och försvarsstabens inrikesavdelning i fråga om bekämpande av landsskadliga brott*, daterad den 21 januari 1960. HK 18/60. SÄPO.

genom sina kanaler övertygats om att verklig fara kan föreligga bör särskilda polisverksamheten underrättas härom” (LOL:s kursiv).

I juni 1960 svarade Henning till slut på Thulins PM. Han framförde då oro för ”konkurrens och kollision” och att samarbetet måste regleras tydligare än tidigare. För att skaffa underlag för beslut i en sådan fråga avsåg Henning att utarbeta en studie över hur man från militär synpunkt betraktade problemet. Det skulle dröja till slutet av 1962 innan denna utredning kom (se kapitel MSU – den militära säkerhetsutredningen).⁶²

I början av hösten 1960 var förhållandet mellan de polisiära och militära säkerhetstjänsterna fortfarande kärvt vilket framgår av Thede Palms dagbok. I september 1960 samtalande han med Georg Thulin och denne ondgjorde sig rörande Fst/In och sade enligt Palm att ”förhållandena nu är odrägliga”. Palm svarade att han några dagar senare skulle sammanträffa med sektionschefen Krokstedt och orientera denne om sitt eget förhållande till Grudemarks avdelning ”vilket är utomordentligt dåligt”.⁶³ En annan bild av relationen mellan Thulin och Fst/In ges av den då avgående ÖB:n Nils Swedlund i en avlämnings-PM sannolikt från juni 1961. Swedlund har noterat att Thulin har ”ett bra samarbete med Fst/In”⁶⁴

Några månader senare erhöll Fst/In uppgifter från en källa om att en av de personer som dömts i samband med Enbomsaffären 1952 hade bosatt sig i Östtyskland där han tillsammans med sin son drev en bildbyrå. Källan kunde berätta att mannens son ofta reste till Sverige, möjligen som ett led i ”en illegal verksamhet av något slag, exempelvis insamlandet av genom kommunistiska partiet införskaffade upplysningar och överförandet av dessa till det östtyska underrättelseväsendet”. Förfarandet kunde möjligen tyda på ”ett slags massinformationstjänst”. Vid Fst/In hade man tidigare – i början av 1958 - fått information från Grupp B rörande en östtysk bildbyrå som man nu satte i samband med källans uppgifter. Filip Grudemark skrev i november en PM i ärendet som sändes till Georg Thulin.⁶⁵ Grudemark framhöll där att man inom Fst/In

⁶² Handbrev från Henning till Thulin den 23 juni 1960. HK 18/60. SÄPO.

⁶³ Thede Palms dagbok den 23 september 1960. KrA.

⁶⁴ Nils Swedlunds arkiv. KrA.

⁶⁵ Skrivelse från Grudemark till Thulin den 23 november 1960. HS 1216/60. Statspolisen 3:e roteln serie F I 1960 volym 24. SÄPO. Grupp B-handlingen som nämns ovan är diarieförd vid Fst/In i februari 1958. Notering om handlingen återfinns i MUST:s arkiv; serie Ö III Säkerhetsunderrättelsetjänst 1955–1961, diarium 1958 volym 5. För att understryka Grudemarks oro för illegal kommunistisk verksamhet kan här nämnas att han endast några veckor tidigare erhållit en rapport från Industriskyddsdetaljens chef, Torsten Söderström, om att en kommunist på ett möte föreläst om ”guerillaverksamhet”. I en PM skrev

oroade sig starkt för en "massinformationsmetod" där man med hjälp av "nätet av många spridda observatörer utan tillgång till mera värdefull kunskap, men som rapporterar alla smärre upplysningar" kunde ge främmande makt en god bild av "krigsmakten och den civila företagsvärld, som utför arbeten av hemlig natur". För att klarlägga förekomsten av ett sådant massinformationsnät, menade Grudemark, krävdes "i första hand sådant underlag att företeelsen kan klart beläggas som en använd metod och därmed utnyttjas i utbildnings- och upplysningsarbetet". I andra hand "måste ev kartläggning ske inom krigsmakten av anställd eller för densamma verkande personal, som kan beslås med eller tänkas syssla med dylik verksamhet". I tredje hand skulle man utifrån underlaget föranstalta om skyddsåtgärder ur personalkontroll-, sekretess- samt industriskyddssynpunkter. Grudemark bad nu Thulin om att statspolisen, "utöver genom den militära säkerhetstjänstens arbete vunna erfarenheter" fortlöpande skulle studera hotet. För Fst/In:s del ansåg Grudemark bl.a. följande "direkta åtgärder" vara tänkbara:

- I. insättande av aktiv observation vid förband, arbetsplatser, anläggningar och industrier med hemliga beställningar
- II. anskaffande av agenter och informatörer

Med tanke på den vid det laget två år långa dispyten om gränsdragningen mellan de två säkerhetstjänsterna var detta naturligtvis inga populära förslag ur statspolisens synvinkel och någon, kanske Thulin, har också satt ett frågetecken i marginalen rörande förslagen. Då man inom statspolisen några dagar senare sammanställde en intern PM om vad man kände till i saken tog man också upp dessa två punkter:

Det synes oklart vad fst/in avser med insättande av aktiv observation vid industrier med hemliga beställningar. I vad avser anlåtande av förtroliga meddelare utanför rent militära anläggningar bör väl denna observation närmast vara en uppgift för den särskilda polisverksamheten. Detsamma torde gälla anskaffande av agenter och informatörer,

Grudemark att "Underrättelsen är det första reella bestyrkandet av en på en serie smärre iakttagelser grundad arbetshypotes. Avsikten är att söka sammanställa befintliga fakta i en studie som avses överlämnas till statspolisintendenten med begäran om ytterligare information. Viss inriktning av observatörer skall försökas från Fst/In:s sida" (PM av Grudemark daterad den 28 november 1960. Söderströms rapport är daterad den 10 november 1960. Båda handlingarna finns i serie Ö III, volym 50. MUST).

om därmed avses meddelare inom samma områden som tidigare diskuterats i samarbetssammanhang.⁶⁶

Grudemark framhöll också i sin skrivelse att man även fått uppgifter om "en ökad aktiv inriktning mot ungdomen bl.a. inom krigsmakten" samt också om massinformationsverksamhet bland krigsmaktens personal "i ett grannland". Av statspolisens PM framgår att Fst/In här fått uppgifter från Elmér och att denne "sannolikt" också lämnat samma uppgifter till statspolisen. Man kunde emellertid inom statspolisen inte finna några tecken på att sådan verksamhet förekom också i Sverige vilket man meddelade Grudemark. Emellertid lät man samtliga sektioner undersöka frågan vilket resulterade i ett genomgående negativt svar.

Det är märkligt att Grudemark så snart efter överenskommelsen med statspolisen rörande Elmér, vill utvidga arbetet inom Fst/In på det sätt som anges ovan. Andermarks PM antyder att man inte hade någon överenskommelse med militären om att denna skulle få anskaffa källor "inom samma områden som tidigare diskuterats i samarbetssammanhang". Det skulle kunna innebära att Grudemark fått godkännande från Thulin att via Elmér upprätthålla kontakter enbart inom arbetarrörelsen, alltså en mindre kvalificerad form av informationsinhämtning. Individerna i ett sådant kontaktnät kunde möjligen inte betraktas som meddelare i egentlig mening, d.v.s. några källakter upprättades inte inom försvarsstaben. Detta utgör sannolikt skillnaden mellan å ena sidan den "aktiva observation" som statspolisen är skeptisk till och en mer "passiv" sådan som man uppenbarligen kommit överens om.

I detta sammanhang kan också nämnas att en aktiv inom SKP:s ungdomsorganisation Demokratisk Ungdom enligt en säkerhetspolisiär PM någon gång under 1959 överlämnade en lista över kommunister anställda vid "vissa industrier" till dåvarande ungdomsattachén vid ryska ambassaden. Listan innehöll namn på personer som skulle "specialbevakas" av ryssarna. En av dessa var en yngre kommunist som då var aktuell för utbildning i DDR. Denne arbetade då vid Eriksbergs Mekaniska Verkstad i Göteborg.⁶⁷

⁶⁶ *Tjänsteanteckning* av Nils Andermark den 25 november 1960. HS 1216/60. Statspolisen 3:e roteln serie F I 1960 volym 24. SÄPO.

⁶⁷ PM den 24 november 1980; *Uppgifter angående Sven Nilsson, bilaga A*. Nilssons personakt, C1 löpnummer 1. SÄPO.

5.8 Rapporteringen till statspolisen – källa "Erik"

Beträffande samarbetet med statspolisen/säkerhetspolisen har Säkerhetstjänstkommissionen identifierat ett mycket stort antal Grupp B/IB-handlingar förvarade i SÄPO:s arkiv och dessa täcker perioden 1959–1979. Rapporterna ligger samlade i en särskild meddelarakt med namnet "Erik" vilket således är säkerhetspolisens täcknamn på Birger Elmér. Meddelarakterna upptar vanligtvis rapporter från privatpersoner som säkerhetspolisen har och har haft ute i samhället. Att Grupp B/IB:s handlingar ligger här är naturligtvis en smula märkligt eftersom det hos säkerhetspolisen finns en särskild meddelarserie för just försvarsstaben men där ingår alltså inte Elmér. Det är oklart varför man förfarit på detta sätt men det har säkerligen lett till att ytterst få, om ens någon, under de senaste decennierna känt till att materialet existerar. Till meddelarakten "Erik" finns ett kuvert som genom åren förvarats separat i kassaskåp. Kuvertet, med påskriften "Detta kuvert får icke brytas utan medgivande av statspolisintendenten Georg Thulin", innehåller meddelarens rätta identitet och här står följande:

Förtrolige meddelaren med beteckningen "Erik" är identisk med vid Fst/In tjänstgörande byrådirektören Birger Elmér. Kontakten med "Erik" upprätthålles av Statspolisintendenten Georg Thulin personligen.

5.3.1960⁶⁸

Rapportserien inleds med statspolisens egna instruktioner om hur det från "Erik" inflytande materialet ska hanteras. En PM om detta upprättades i juli 1961, d.v.s. nästan två år efter att de första rapporterna började komma, av Lars P Lindroth som noterar att "Eriks" uppgifter i stor utsträckning utgörs av "listor med namn på kommunister eller kommunist sympatisörer, anställda vid olika industriföretag över hela riket". Förutom detta hade man också fått "högklassigt material om kommunistisk partiutbildning av svenskar i DDR; illegal verksamhet mot Sverige utgående från DDR; rapporter om vänskapsveckor, internationella kongresser mm dylikt". Lindroth anger vidare att "(s)åvitt kan bedömas av hittills bearbetat material framstår källan såsom mycket välinformerad och pålitlig".⁶⁹ Av en annan PM, odaterad men författad långt senare, framgår att Erik "från slutet av 1959 lämnat rapporter om skiftande

⁶⁸ Kuvertet har öppnats på SÄKO:s begäran.

⁶⁹ Se 5:73/264, löpnummer 1. SÄPO.

förhållanden”. En handskriven notering på ett papper i inledningsmappen gör gällande att “(ä)ldre material finnes hos [bs X]”.⁷⁰ Personen som åsyftas var översättare och ansvarade för en ytterst hemlig avdelning som allmänt kallades “det internationella sambandet”. Så värst gammalt var nu inte materialet – rapporterna, ett 20-tal, omfattar perioden från januari 1960 – maj 1961. Det rör sig här om uppgifter som Elmér fått genom kontakter i andra länder.⁷¹

Inom säkerhetspolisen gjorde man snart, som framgår av Lindroths noteringar ovan, en kvalitetskontroll av de uppgifter som inflöt från Elmér. Man lät då sektionerna i Örebro och Göteborg kontrollera några listor på kommunister som Elmér vidarebefordrat. Rörande Örebro gällde det en handling från mars 1960 som upptog 78 namn på kommunister eller kommunistympatisörer samt en nazist, samtliga anställda vid Bofors. Svaret från Örebro dröjde ända till januari 1961. Nazisten och en större del av kommunisterna – 55 personer var redan kända vid sektionen. Beträffande de övriga hade sektionen företagit undersökningar som visade “att alla i mer eller mindre omfattning äro kommunistanstuckna”. Därför hade man upprättat registreringsblanketter rörande dessa och sänt in till Stockholm. Väl där registrerades personer och tillfördes de länsförteckningar man centralt förde över kommunister. Vilka kanaler, utöver det egna registret, som Örebrosektionen använde för att få reda på uppgifterna framgår inte – det går alltså inte att säga om man i någon utsträckning gick via samma kontaktpersoner som ursprungligen lämnat uppgifter till Grupp B. Göteborgsrapporten inkom till säkerhetspolisen från Grupp B i april 1960 och innefattade totalt fyra namnlistor på personal vid SJ, Rosengrens Kassaskåpsfabrik, Volvo samt Lindholmens varv. Det totala antalet namn uppgick till 141 stycken. Av dessa visade sig 133 redan vara registrerade hos säkerhetspolisens sektion i Göteborg. Fyra kunde inte identifieras och fyra andra var tidigare okända. Rörande dessa kunde man efter utredning konstatera att två av dem var “klara kommunistympatisörer”

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Hos SÄPO förvaras ett kortlåda tillhörande den ovan nämnda översättaren. Lådan är märkt “Elmér 24-25” och innehåller ett tjugotal kort med en kortare rubrik samt hänvisningar av typen “241”, “255” osv. Av SÄPO:s arkiv framgår att siffrorna 24 och 25 utgör hänvisning till två meddelarakter med beteckningarna 5:73/260 resp 261. I dessa akter återfinns i stort sett samtliga de handlingar som tas upp på korten i översättarens låda. Här några exempel på handlingar: 246 *Bad Doberan, hemlig kommunistkonferens*; 247 *Nysvenska Rörelsen*; 249 *Finansiering av kommunistpartierna i väst*; 251 *Kommunistisk agitation*; 252 *Sirolainstitutet, förteckning över elever* samt 255 *Situationen i fackföreningsrörelsen i Finland*. SÄPO.

medan de två övriga ännu ej var färdigutredda. De två som var klara registrerades.⁷²

I sin PM om hur man vid statspolisen skulle förfara med Erik-rapporterna, framhöll Lars P Lindroth att materialet, för att kunna komma till nytta, måste "bearbetas, systematiseras och registreras". Som ett första led i bearbetningen ingick en "tillförlitlig identifiering av de personer" som Grupp B lämnade uppgifter om. Säkra identifieringar av dessa personer kunde enligt Lindroth inte erhållas annat än genom kontroller ute hos de berörda lokala sektionerna. En slagning på namn enbart i det centrala registret skulle ge "för stor osäkerhetsmarginal för att kunna anses försvarlig".⁷³ Man var sålunda inte beredd att utan vidare acceptera Elmers uppgifter. De behandlades sålunda som vilka källuppgifter som helst.

I rapporterna från Grupp B under de första åren (och här kan endast redovisas perioden från slutet av 1959) och fram till sommaren 1961, gjorde vanligtvis Karl-Erik Pettersson och Ingvar Paues noteringar om vem av dem som skrivit rapporterna. I anslutning till namnen stod också beteckningen "Fst/In Bearb" vilket en tid alltså var verksamhetens något missriktade namn; någon bearbetning var det ju inte tal om, i stället handlade det om inhämtning.

5.9 Karl-Erik Pettersson och hans kontakter

Det förekom vid den här tidpunkten att Karl-Erik Pettersson kontaktade Statspolisens lokala avdelningar ute i landet i syfte att få till stånd ett samarbete. Detta gjorde dock en del poliser betänksamma. I april 1960 besökte Pettersson exempelvis sektionen i Sundsvall. Då polisintendenten Nils Andermark några månader senare sammanträffade med befattningshavare vid sektionen berättade dessa:

Under senare år hade samarbetet med militära säkerhetschefer utvecklats till det bättre och kunde numera anses vara fullt tillfredsställande.

Fka Mattsson framställde fråga i vad mån i militär regi påginge undersökning rörande kommunister vid industrier inom länet. Anledningen till frågan vore närmast att i april innevarande år sektionen fått mottaga besök av en representant för försvarsstaben vid namn Karl-Erik Pettersson. Denne syntes ha till uppgift att inhämta upplysningar om kommunister "på partiplanet". Han hade önskat få medverkan från sektionerna i detta hänseende. Det hade visat sig att man i något eller

⁷² Handlingarna förvaras i 5:73/264, löpnummer 1. SÄPO.

⁷³ Ibid.

några fall hade gemensamma kontaktmän. Fka Matsson ansåge att samarbetet borde inskränka sig till mottagande av eventuella informationer för sektionens vidkommande och hade handlat i enlighet med denna inställning. Något egentligt samarbete hade sålunda icke etablerats.⁷⁴

Det framgår inte av skrivelsen – som upprättats av Andermark – om Matsson fick något svar på frågan om militären spanade på kommunister i trakten. Matsson fick dock under 1961 och 1962 ta emot ett flertal rapporter som upprättats inom Grupp B och ursprungligen överlämnats till säkerhetspolisen i Stockholm.⁷⁵ Några månader senare var det malmöpolisens tur att fundera över Karl-Erik Petterssons aktiviteter.

I december 1960 träffade Karl-Erik Pettersson en ombudsman i Trelleborg och gav då denne ett speciellt uppdrag. För att fullgöra detta sökte ombudsmannen strax därpå upp en passkontrollant vid färjeläget men denne tycks därefter ha blivit en smula fundersam. Han kontaktade nämligen en representant för säkerhetspolisen och berättade vad ombudsmannen sagt. Denne

hade fått i uppdrag av två personer, som intoge en ledande ställning inom socialdemokratiska partiet, nämligen sekreteraren i Försvarsdepartementet Karl Frithiofsson, Stockholm, tel. 22 45 00, och Karl Erik Pettersson med tjänsterum och expedition i KA 4:s gamla kasern i Stockholm, tel 62 54 18, att försöka skaffa sig en viss insyn i de resor, som en kommunist vid namn Carsten Thunborg anordnade till Östtyskland via Trelleborg – Sassnitz för en del socialdemokratiska, fackliga förtroendemän. Dessa resor hade på socialdemokratiska håll väckt oro, emedan socialdemokraterna ifråga under besöket i Östtyskland utsatts för viss påverkan i politiskt hänseende. Det hade därför inom det socialdemokratiska partiet igångsatts en undersökning av något slag om dessa gruppresor till Östtyskland. För undersökningen ifråga vore det av värde att få kännedom om vilka personer som över Trelleborg utreste till Sassnitz.

Ombudsmannen hade vänt sig till passkontrollanten ”för att hos denne höra sig för om möjligheterna att få upplysningar om utresande från Trelleborg till Sassnitz”. Några sådana informationer sade sig passkontrollanten dock inte kunna ge. Han ”hade fått det bestämda intrycket att undersökning i fråga icke vore en departementsutredning eller annan statlig utredning utan en utredning för det socialdemokratiska partiets räkning”. Vid Malmösektionen

⁷⁴ Ang int. N. Andermarks besök vid sektion 3 vid den särskilda polisverksamheten i Sundsvall den 24.7.1961. HSC 186/61. SÄPO.

⁷⁵ Rapporterna förvaras i 5:73/164, löpnummer 8. SÄPO.

funderade man över detta kontaktförsök. Man sände en redogörelse till Stockholm där Erik Lönn föredrog ärendet för Hasselrot. Lönn skrev sedan:

Föredraget för int Hasselrot 31.12.60. Hasselrot anbefalldes III D att identifiera Frithiofsson och Karl Erik Pettersson. Hasselrot förklarade att det säkerligen icke förelåg något annat än ett fullt legalt intresse från socialdemokratiskt håll att skaffa uppgifter om vad som förekommer i samband med ifrågavarande resor till Östtyskland och att söka komma i kontakt med socialdemokrater, som varit med på dessa resor.

Det är märkligt att Hasselrot inte kunde bidra med närmare uppgifter om Pettersson och Frithiofson. Antingen insåg inte Hasselrot kopplingen mellan Pettersson, Frithiofson och Elmer eller också var han inte helt informerad om den. Det förefaller mindre troligt att han skulle ha "hållit masken" inför Lönn – denne skulle ju ändå kunna ha fått fram uppgifterna. Hasselrot ger uttryck för uppfattningen att Pettersson och Frithiofson endast är ute i ett partipolitiskt intresse vilket ju också var det intrycket som passkontrollanten själv förmedlade. Det var förstås inga större problem att identifiera Frithiofson. Mera komplicerat var det med Pettersson, vilket framgår av en notering på en av handlingarna i ärendet:

Karl Erik Pettersson har icke med säkerhet kunnat identifieras. Tel 62 54 18 har ingen kataloguppgift. Från förtroligt håll har inhämtats att tel. 62 54 18 disponeras av Militärstaberna, Lidingövägen 28, gamla K I:s kaserner. P. är sannolikt identisk med byråsekreteraren Karl-Erik Johan Pettersson f.d. 14.5.1914, boende Svartågatan 68 Johanneshov. Han förekommer ej i II A:s reg. I mantalsblanketten för 1961 har Pettersson angivit, att han sysslar med utredningsarbete för Försvarstabens räkning. Han förekommer ej i statskalendern för år 1960.⁷⁶

Därmed avslutades ärendet och några fler informationer finns inte om vad Lönn's efterforskningar resulterade i. Frithiofson har i förhör inför SÄKO beretts möjlighet att kommentera ovanstående uppgifter. Han uppger att han inte minns att han över huvud taget besökt Trelleborg, att han inte gjort det tillsammans med Karl-Erik Pettersson, att Pettersson inte haft hans uppdrag att undersöka socialdemokratiska fackföreningsmäns resor till Östtyskland och att Pettersson inte haft hans tillstånd att åberopa honom i sitt arbete för IB. Han har aldrig haft några "affärer" ihop med

⁷⁶ Handlingarna i ärendet förvaras i sakakt 5:721b/13. Säkerhetsavdelningens sektioner. Malmö, löpnummer 2. SÄPO.

Pettersson eller talat "tjänst" med denne. Inte heller minns han att någon kontaktat honom rörande Petterssons verksamhet för IB. Däremot kan han väl tänka sig att man inom SAP/LO var intresserad av fackföreningsmän som reste till Östtyskland, främst för att få veta hur omfattande denna reseverksamhet var och om deltagarna utsattes för några värvnings- eller indoktrineringsförsök.⁷⁷ Ingvar Paues har uppgivit att det är högst troligt att Pettersson uppgav Frithiofson som referent eftersom denne då kunde intyga att Pettersson var den han utgav sig för och arbetade vid försvarsstaben. Själv använde dock aldrig Paues Frithiofson på detta sätt. Enligt Elmér skulle man akta sig för att dra in Frithiofson i verksamheten.⁷⁸

Orsaken till Petterssons intresse för resorna till DDR har sannolikt sin bakgrund i en Grupp B-rapport upprättades under sommaren 1959. Karl-Erik Pettersson hade på våren 1959 kontaktat en aktiv inom Metall, Axel Hedén, för ett särskilt uppdrag. Denne skulle resa till Östtyskland och delta i den s.k. Östersjöveckan.⁷⁹ Chef för den svenska delegationen var den person som Pettersson särskilt framhållit i sitt samtal med ombudsmannen i Trelleborg, nämligen SKP:aren Carsten Thunborg. Efter hemkomsten rapporterade Hedén till Grupp B och av handlingen att döma deltog bl.a. en person från SSU i arrangemanget.⁸⁰

Rapporten överlämnades någon tid senare till säkerhetspolisen. Med anledning av rapporten frågade Erik Lönn om Åke Hasselrot hade möjlighet att fråga "riksdagsman Gustavsson" beträffande flera av de i rapporten nämnda personerna.⁸¹ Sannolikt är det dåvarande socialdemokratiska riksdagsmannen Hans Gustafson som avses – denne var vid samma tidpunkt ledamot av statspolisintendentens samrådsnämnd. Lönn gav Nils Hammerby i uppdrag att författa en PM på basis av "Erik"-rapporten varefter Hasselrot "beslutade att han skulle förfråga sig hos Gustavsson i ärendet". Enligt noteringar på Hammerbys PM kunde emellertid "G-son", som fick ta del av PM:n, inte bidra med några upplysningar. I

⁷⁷ Förhör med Karl Frithiofson den 12 oktober 2001. SÄKO.

⁷⁸ Samtal med Ingvar Paues den 5 mars 2002. SÄKO.

⁷⁹ *PM angående politisk åsiktsregistrering* den 11 april 1972. Handlingen, som överlämnats till SÄKO av förre rikspolischefen Carl Persson, är osignerad men med ledning av uppgifterna i den framgår det att det är Axel Hedén som skrivit den och att det var han som reste till Rostock sommaren 1959.

⁸⁰ *Rapport från Östersjöveckan och andra arbetarkonferensen i Rostock den 27/6 - 5/7 1959*. Handlingen inkom till säkerhetspolisen den 4 mars 1960. Förvaras i 5:73/264, löpnummer 1. SÄPO.

⁸¹ Meddelandelapp upprättad av Erik Lönn (okänd mottagare). 15:025 löpnummer 18: Internationell kommunism. Verksamhet efter år 1943. Kongresser, möten m.m. SÄPO.

januari 1961 hade Hasselrot på nytt kontakt med Gustavsson i ärendet och denne kunde nu lämna en del upplysningar om några av de i rapporten förekommande personerna. Var denne i sin tur hämtade dessa är oklart. Dock, det är märkligt att Hasselrot och Lönn inte begärde kompletterande uppgifter från "Erik". Gustavsson kan ju knappast ha förfogat över ett bättre kontaktnät än det Elmér höll sig med.

Det finns fler trovärdiga uppgifter om att framför allt Karl-Erik Pettersson – men också Ingvar Paues – i sitt kartläggningsarbete sökte upp säkerhetspolisens sektioner ute i landet.⁸² Det är troligt att sådana här initiativ från Grupp B:s sida inte var så populära inom säkerhetspolisen och mycket pekar på att man omkring 1963 kom överens om att kontakterna i fortsättningen skulle gå via tjänstemän vid säkerhetspolisens huvudkontor (se kapitel 12, *Samarbetet med säkerhetspolisen 1958–1980*).

5.10 Grupp B – en detalj bland flera inom Fst/In

Det är svårt att på ett rättvist sätt värdera Grupp B:s arbete inom Fst/In under de första åren fram till 1961. Klart är dock att personalkontrolldetaljen och kontraspionagedetaljen fick ta del av de flesta rapporterna. En person, här kallad [Stenqvist], som år 1959 anställdes vid Fst/In:s personalkontrolldetalj, har i samtal med SÄKO berättat att han minns en detalj VI under Birger Elmér. Denne deltog i avdelningssammanträdena på måndagar men sade mycket litet. Det pratades inom avdelningen om vad detalj VI ägnade sig åt. I [Stenqvists] instruktion under tiden vid personalkontrolldetaljen stod att han skulle samarbeta med Grupp B/IB men "det låg i luften att man skulle undvika sådant samarbete annat än vid anställning av personal, då personalkontroll skulle utföras". [Stenqvist] träffade vid något tillfälle Karl-Erik Pettersson på en avdelningsfest. Pettersson berättade då att han varit ombudsman, något som fick [Stenqvist] att "börja undra". I övrigt visade sig Pettersson mycket sällan på avdelningen och [Stenqvist] säger sig över huvud taget inte ha träffat Ingvar Paues. [Stenqvist] såg vissa rapporter från Grupp B/IB som lades till grund för anteckningar i beredskapsregistret vilket fördes vid personalkontrolldetaljen.⁸³

⁸² Se kapitlet *Varför slutade Karl-Erik Pettersson?* Paues sökte i mitten av 1960-talet upp chefen för SÄPO:s umeåsektion, Alf Burström, för samarbete vilket bl.a. framgår av PG Vinges memoarer (1988).

⁸³ Samtal nr 34 och 35. SÄKO.

Grupp B/IB:s rapportering var enligt [Stenqvist] förvånansvärt lite omfattande jämfört med polisens men de rapporter som lämnades bedömdes som värdefulla. Man frågade inte vid [Stenqvist] detalj Grupp B/IB om uppgifter beträffande enskilda som man var intresserad av. Det "låg i luften att man inte skulle ha sådana kontakter med Elmers byrå".⁸⁴ Man kan dock konstatera att Elmer hade ett samarbete med chefen för personalkontrollen, Georg Berendt, vilket gick tillbaka till mitten av 1950-talet. Hur många av Grupp B:s rapporter som gick hit är dock oklart men som framgick kunde Elmer lämna rapporter direkt till Berendt. Ytterligare ett bevis på den nära relationen mellan Elmers och Berendts detaljer utgörs av det faktum att Karl-Erik Pettersson gjorde repetitionsövning hos Berendt under våren 1959 då han var anställd vid Grupp B. Pettersson hade först kallats in till sitt ordinarie regemente, Ing 1, då försvarsstaben hemställde om att Pettersson i stället skulle fullgöra övningen vid personalkontrolldetaljen "då han besitter sådana kvalifikationer som gör honom synnerligen lämpad härför".⁸⁵

Bengt Norman, som var chef för Fst/In:s kontraspionagedetalj under Grupp B:s första år, har för SÄKO berättat att då han vid ett tillfälle någon gång under 1957 eller 1958 kallades in till en av cheferna (troligen chefen för sektion II, kommandören Henning, chef 1953–1960) fanns redan Elmer där tillsammans med en person som hade "en tjock packe med papper innanför sin öppna skjorta". Hans chef sade "här har du allt du vill veta" – papperen innehöll nämligen "säkert flera tusen namn på kommunister som socialdemokraterna hade samlat in. Normann kan inte erinra sig namnet på personen⁸⁶ men då han i ett TV-program på våren 1999 första gången berättade om händelsen, beskrev han denne som "sossepamp".⁸⁷ Enligt Normann var han dock själv inte intresserad

⁸⁴ Samtal nr 37. SÄKO.

⁸⁵ Fst/Adj hemliga handlingar, serie FI volym 1. KrA. Med tiden undvek man att liknande problem dök upp genom att krigsplacera både Pettersson och Ingvar Paues vid försvarsstaben (se skrivelse från Fst/Adj den 9 december 1960 nr H 104:3 till chefen för Centrala värnpliktsbyrån. Chefen för Fst/Adj, Per Sundh, anhåller där om "dispositions rätt för krigsplacering" av bl.a. Pettersson och Paues. Förvaras i Fst/Chefsexp HH serie BI volym 57c. KrA).

⁸⁶ Samtal med Bengt Normann den 10 februari 2000. SÄKO.

⁸⁷ "Sossepampen" kan möjligen ha varit Arne Pettersson, en person som också nämns av Jonas Gummesson i dennes dokumentär om IB – *Spionerna i folkhemmet* – i TV 4 den 15 april 1999. I en senare bok – *Olof Palmes ungdomsår* – redovisar Gummesson i stort sett samma uppgifter. I samtal med SÄKO har Gummesson lagt till att "sossepampen" enligt Normann kom från Malmö, där Arne Pettersson var verksam från 1958. Gummesson lutar dock mot att händelsen inträffade i början av 1950-talet. De föreliggande uppgifterna pekar dock enligt min mening på att det rör sig om slutet av 1950-talet och det kan mycket väl ha varit Karl-Erik Pettersson som avses.

av uppgifterna eftersom han inte ville "engagera sig i detta".⁸⁸ Det finns inga dokument som visar att Fst/In eller säkerhetspolisen vid något tillfälle mottog en så omfattande bunt rapporter om kommunister.

5.11 Hotbildens relevans

Det förefaller vara främst två olika hotbilder som utgör bakgrunden till inrättandet av Grupp B och dess utveckling under de första åren. Den hotbild som ligger till grund för rekonstruktionen av Fst/In hänger främst samman med de spionaffärer med utländska inslag som inträffade mellan 1955 och 1957. Birger Elmér fick dock, redan innan förändringen formellt började träda i kraft under senare delen av 1958, börja arbeta med mindre personutredningar rörande bl.a. presumtiva spioner samtidigt som han gjorde sammanställningar om misstänkta kommunistiska täckorganisationer såväl internationellt som i Sverige. Hotbilden rörande misstänkta spioner var starkt avgränsad och inte ogrundad. Här fanns inte misstanken om att svenska kommunister var problemet som i fallet med spionaffärerna 1951 och 1952. I flera fall var det i stället personer med utländsk bakgrund som verkat för främmande makt i mitten av 1950-talet. Någon gång under Elmérs första år ändras inriktningen helt; istället börjat man nu inhämta uppgifter om kommunister och kommunist sympatisörer inom industrier och områden med anknytning till försvaret. Tre skäl kan anföras för detta:

- uppgifter under 1958 om att det fanns en dold, av SKP styrd, sabotageorganisation som i händelse av krig skulle träda i kraft.
- de diskussioner som fördes med USA om att det svenska försvaret kunde få köpa avancerad amerikansk materiel och teknik förutsatt att militären kunde erbjuda ett effektivt säkerhetsskydd.
- den principiella förändringen inom Fst/In som bestod i att utveckla "larmklockefunktionen".

Hotbilden i det senare fallet är inte särskilt konkret. Att så sent som 1958–1959 sätta igång att insamla uppgifter om svenska kommunister kan inte förklaras med att kommunismen plötsligt tedde sig mer hotfull. Snarare började man fylla försvarsindustrin med alltmer värdefull och känslig materiel. Men inte heller detta

⁸⁸ Samtal med Bengt Normann den 10 februari 2000. SÄKO.

räcker som förklaring; man hade också möjlighet och tillstånd att bedriva namninsamlandet.